
a39015 00029751 8b

THE UNIVERSITY OF MICHIGAN
LIBRARIES
THE UNIVERSITY OF MICHIGAN
ARTES SCIENTIA VERITAS
1817

IME

SERB

razpravio

Dr. A. Starčević.

„Znati imena, nije mala stvar“.
Plato.

[redacted]

ZAGREB.
Slovi Karla Albrechta
1868.

Štioče,

nemoj tražiti, u ovoj razpravi, drugo nego-li ti njezin naslov obećiva.

Ovde se neopisuje narod, ni čin, ni dogodjaj, nego se pretresiva samo ime, koje padalo na koga mu drago.

U tomu poslu ponašah se tako, da netražih što želih ni što merzih; nego da iskah istinu; da prigerlih što scenih razložnim; da obilatiimi svedočanstvi pokazah stvari koji bi se činile ikoliko sumnjivimi; da ostavih sve što sudih da je zaderljivo, ili da nije od potrebe, ili od koristi; da izpustih sve što bi me moglo uplesti u povest budi kojega naroda; da noviih pisacah koji, što znam, imaju, više izdanjah, naznačih izdanja kojimi se služim.

Duhu posvetljenu, serdcu slobodnu, dosta je, sudih, da makar samo i nasečeš, a stvari neobične da mu razbistriš; duhu zanešenu, serdcu zasukanu, nepomaže ni obilnost. Prevelik stupanj bistrine dopao bi ovoj razpravi iz povestnice onih narodah u kojih prošlost ona zaseca.

Dakle tako probirajuć i ugibajuć se, nebiaše moguće uzderžati podpuno ni sklad ni jedinost oblika, ni točnu inokupnost. Dosta budi ako je jedinstvo misli, jedinost predmeta!

U tih svojih medjah i u stvari, ovaj je spis, s moje strane, podpun. I da bude prie izišao na svetlo, on bi stajao već po-

sve opavdan. A ovako, njega će stopervo s vremenom, barem cenit i oni kojim on ovaj čas možda nije po ćudi.

U toj tverdoj veri predajem ga otačbeničtvu i znanosti, izručujem ga glavam, koje vodi dobro domovine, razlog i ljubav istine.

U Zagrebu, na Jurjevu, 1868.

Pisac.

I

Pisac iz pervoga kerstjanskoga veka zabileži, da oko azovskoga mora i poimenice, po današnju, oko Jenikalske prevlake, „stanuju Meotičani Vali, Serbi, Archi, Zingi, Psesi“.[1]

To ime Serbi, imamo-li izgovarati **Serbi** ili **Servi**?

Zna se da se Plinij, pišuć povestnicu, služio i gerčkimi knjigami.[2] Zna se takojer da Gerci neimadiahu posebne znake za *b* i za *v*. Sasvim time Rimljani drugda dobro biležiahu svoja imena u kojih je *v*, gerčkimi slovi bez β.[3]

Ali možda svatko nezna da i Rimljani, takojer u svojemu jeziku, zamenjivahu slova *b* i *v*.

Da je tomu doista tako, nepozivljemo se na reči, koje štijemo u rimskih knjigah sa *b*, odnosno sa *v*, a Taliani i Francezi, neposredni baštinici rimskoga jezika, izgovaraju te reči sa *v*, odnosno sa *b*; nezanašamo se ni na pojedine reči, što ih i sami Rimljani dvostruko pisahu, n. p. aberruncare i averruncare, sebum i sevum, itd. itd. Šarahu Rimljani, u tih slovih, zapisivajuć i ista imena narodah,[4] šara i naš Plinij, opisivajuć narode i mesta kojih prava imena on podpuno znadiaše[5].

---

[1] C. Plinius Secundus, hist. natur. VII. 7. — [2] C. Plinius Secundus, hist. nat. II. izbraja u obće i gerčke pisce, kojih dela rabiaše, a spominje ih na pojedinih mestih i posebice. — [3] Vidi na novcih gerčki zabiležena imena, Vespasiana, Ner*v*e, *V*era, Se*v*era, kod Vaillanta, numismata roman. imperator. (Romae, 1743) tomo II. pag. 91, 92, 116, 179, 232; i druga kod Katančića, Istri geogr. t. II. pag. 145—154; pa kod istoga, columna mil. pag. 103—104. [4] M. Terent. Varo de re rustica, I, 52. piše Bagienni; taj isti narod zove C. Plin Sec. h. nat. III. 20. Vagienni. — [5] C. Plin. Secund h. nat. III, 3., veli da bude govoriti o Arebacih, a došav k njima zove ih Arevaci; isti, hist. nat. III, 21. zove grad Alvonom, a gradjane toga grada Albonci.

Ali, možda su to samo pogreške prepisivateljah, ne šaranje Rimljanah.

Na kamenih useciva se ime Dunaja Danuvius,[1] a ne kako u knjigah štijemo, Danubius; na ogerlicah što ih je sužanjčad na vratu nosila, urezivalo se „reboca“ mesto „revoca“ [2], dà, u rimskih spomenicih dolazi i ista reč servus zabiležena „serbus“.[3]

Kad Rimljani tako urezivahu i usecivahu slova, doista oni ih tako i pisahu, ter su, bez dvojbe, prepisivatelji i izdavatelji rimskih knjigah mnoge *b* i *v* izmešali. Srednjega veka to se šaranje razgranalo kako i pisanje.

Možda bi se dalo reći da n. p. Abari i Avari, Fabiana i Faviana itd. pisahu samo neznalice; ali nut i učena glava zapisa hervatske reke Drabus i Sabus,[4] učene i domaće glave pisahu n. p. Besprem[5] mesto Vesprem, dibina, salbationis, indibiduae, cibitate,[6] itd.

Dakle, na temelju neprekidnih spomenikah, sve je isto da-li je zapisano Serbi ili Servi.

Ovo je tako prosta istina, da se ona i sama štiocu svom silom nametje, dok on zaviri u starino-pisje, tako jasna, da ju znanost smatra nedvojbenom.[7]

Da budu tu istinu što znali što pazili oni pisci, koji se imenom Serb nasladjivaju, po svoj prilici njih bi bila prošla volja pisati ili govoriti o narodu Serbah.

A da bi se mi, po onu tih pisacah, mogli zadovoljiti pokazav ime zapisano, sledeća razprava, ovim poglavjem započeta, bila bi njime i doveršena.

---

[1] Vidi ove nadpise n. p. kod Katančića, Istri geograph. t. I. pag. 128, 403; t. II. pag. 132, 220 itd. — [2] Laurentius Pignorius, de servis antiquor. (Amstelaedami, 1674) pag. 32, 33. — [3] Ausonius Popma, de usu antiquae locutionis, I, 3. — [4] Autores lat. linguae, (S. Gervasii, 1602. pag. 1169), Isidorus Hispalens. originum XIV. 4. — [5] Anonymus Belae regis notarius, 48. — [6] Muratori, scriptores rer. italicar. t. VI. pag. 201. — [7] (Mongez) encyclopedie methodique, t. I. slovo b, p. 385.

II

Muž poznavši snagu i život rimskoga jezika, sudi o postanku reči „servus“ ovako: „oni, koje po bojnu pravu mogahu dobitnici smaknuti, prideržani na životu, postajahu sužnji“.[1]

Istoga su suda i jezikoslovci,[2] i pravoznanci[3] rimski.

Na taj način rimski servus rodjeni je brat hervatskomu zarobu.

A, na temelju starino-pisja, koja je razlika medju zarobom i medju „Serbom ili Sorabom“[4], medju ovimi imeni pod kojimi kao istovetnimi Serbi drugda dolaze? Mi ostavljamo neka to odkažu drugi, na koje spada.

Ime servus mora da biaše odurno, kad ga Rimljani „za dokinuti navist proti gospodi a porugu proti sužnjem, zameniše imenom familiaris“.[5]

Nego ta zamena nepojde za rukom. Ime bo servus žive, uz priličan rečnjak nazivah što-no ih Rimljani sužnjem nadevahu.[6]

Medju timi nazivi, ovde su za nas najznamenitii „servitium“ i „servitia“. Oba ov anaziva znamenuju ne samo ustarano sužanjstvo, nego i sužanjčad, hoćemo da rečemo: sužnje i su-

[1] S. Augustinus, de civitate Dei, XIX, 5. „Servi fiebant, a servando appellati.“ — [2] Autores lat. ling. pag. 1052, 1399. Isidorus Hispal. origg, IX, 4; Titus Probus, de nominibus, ime Servius. — [3] Digestorum, II. tit. 5. lex. IV. § 2. — [4] Eckhard, XXIV, 126. i drugde, kod Jordana, de originibus Slavicis, t. II. parte IV. pag. 251. — [5] Macrobius, Saturnalium I, 11,; primeri Plautov Epidik I, 1. — [6] Laurentius Pignorius, de servis antiqu. pag. 1—570.; Titus Popma, de operis servor. (Amstelaedami 1672) pag. 1—181; Ludovici Coelii Rhodigini, lection. Antiquar. osobito XVI, 17—24.

žanjke skupno.[1] Ime „servus" upotrebljavalo se je, za robje u obćenito, to će reći bez razlike da-li je čeljade zarobljeno, ili je kupljeno, ili je u sužanjstvu rodjeno.

Pa bilo i nami slobodno, u ovoj razpravi, služiti se imenom sužanj u obćenitu znamenovanju. Nekori-li nas učeni otačbenici da je reč sužanj u hervatskom jeziku nova, da je „nevoljnik" najstaria reč za taj zamišljaj, da rimskomu „familiaris" odgovara hervatski „hlap" ili „hlapac" itd.

III

Početak sužanjstva gubi se u davnini: prestarinske knjige govore o njemu već razvijenu.[2]

Toliko je izvestno da neima nijednoga starinskoga naroda, nijedne povestničke deržave, koja neimadiaše sužanjah

U 50.000 Partjanskih vojnikah biaše samo 400 pravih, slobodnih Partjanah, a svi ostali oni vojnici biahu sužnji Partjanah.[3]

Za Demetria Falerea biaše 21.000 Atenjanah, a 400.000 atenskih sužanjah.

Imadiaše sužanjah pojedini Gerk i Dardanac na 1000 i više; imadiaše ih sami grad Korint 460.000, mala Egina 470.000;[4] u spartanskoj vojski drugda bijaše uz-a svakoga Spartanca po 7 Helotah, to će reći spartanskih sužanjah.[5]

Broj rimskih sužanjah moći je samo nagadjati.

Jer, kad i u oči konačne propasti Rimljanah: „gospodivšega grada šužanjčad obterpaše sve obale Afrike, Iztoka i Egipta";[1] koliko mora da biaše rimskih sužanjah za boljih

---

[1] Autores lat linguae pag. 1333. Corn. Fronton kod reči servitus; M. Tul. Cicero de arusp. resp. 25; pro Flacco 97; 3 de leg. 25.; ad Brutum 16.; Crisp. Salust. de bello Catilin. 20; C. Plin. Sec. h. n. XXVI, 1. — [2] Genesis, 9, 25. — [3] Justinus, hist. Philip. XL. 1. 2. — [4] Athenaeus, deipnosophist. VI. — [5] Plutarchus, vitae paral., u Aristidu.

vremenah, koliko n. p. onda kad-no „Italia biaše najlepša i najperva — — i poradi sužanjčadi“ [2], kad-no „za hraniti herpu sužanjčadi trebova se plodnost prekomorska“ [3], kad-no „kuće se naterpaše legiami sužanjčadi“[4], kad-no „za rata proti sužnjem pogibe preko miliona sužanjah“; kad-no „pojedini Rimljanin imadiaše po 10.000, po 20.000, i po više tisućah sužanjah“ [5]; koliko, pitamo, mora da biaše rimskih sužanjah onda kad-no ih pojedini Rimljanin imadiaše više nego-li biaše svih Atenjanah?

Ovimi pojavljenji prikazav brojnu veličinu dušah u starinskih deržavah, predočismo takojer brojno razmerje medju gospodom i medju sužnji onih deržavah. Anaxandrid napisavši: „nije deržave sužanjah“ [6] nereče drugo nego da nije doline bez berda. Sužanjstvo neda se ni pomisliti bez gospodstva: sužanj je samo i na toliko onaj koj i na koliko ima gospodina.

Doista, Tirsku gospodu, svu osim Stratona i sina mu, podaviše Tirski sužnji, pa time, izuzev vladara, svi stanovnici one znamenite deržave biahu na stoletja već i po kervi sužnji, dok napokon Alexander veliki ono celo „sužanjsko leglo neizkoreni“ [7]. „Izmet ljudih, ponajviše sužnji utekavši oko Lukanie, skupi se, pa nakon razbijanja, tučnje i vojevanja — — ustanovi deržavu koju prozva Brutium, a to će, u njihovu jeziku reći deržavu utekavših sužanjah“ [8].

Opaziv da reč „polis“ Gerku znamenova i grad i deržavu, spominjemo da biaše grad deržava-li sužanjah (Dulônpolis) i u Libii [9], i drugde gde samo jedan biaše nesužanj, i u Kreti [10]. Eto, dakle deržavah kojih deržavljani biahu i pasminom sužnji.

---

[1] S. Hieronymus epist. ad Eustachium. — [2] C. Plin. Sec. h. nat. XXXVII, 13. — [3] L. Ann. Seneca, epist. 17. — [4] C. Plin. Sec. h. nat. XXXIII, 1; rimska legia zauzimà najobičnie 6000 muževah. — [5] Athenaeus, deipnos. VI. — [6] Idem, ibidem. — [7] Justinus, hist. Phil. XIII, 3. — [8] Diodorus Siculus, biblioth. hist. XVI, ad ann. V. Philippi Maced. — [9] Hecataeus, terrae circuitus, fragment. 318. — [10] Theopompus, Philippica XIII. fragm. 122.

U ono doba kad-no one rukoveti Atenjanah, Spartanacah, Partjanah, itd. činiahu znamenite narode, odlične deržave, u ono isto doba, ako ćeš na glave, mogahu sačinjavati sužnji Spartanacah 7, sužnji Atenjanah 19, sužnji Partjanah 124, onakova naroda ili onakove deržave kakovi-no biahu Atenjáni Spartanci i Partjani.

Nije preko mere ako se kaže, da kod starinskih narodah, popreko, u dvadesetih dušah biaše devetnaestero sužanjčadi.[1]

Da razgledamo Plinieve Serbe.

IV

Nedadu se točno naznačiti medje Scitie.[2] U tomu je pogledu najsigurnie ako se reče da zemlje s ovaj kraj cerna mora, Dunaja i Visle, pod imenom Scitie starinom nedolaziahu. Velimo starinom, jer kasnie, za carstva, razumevao se pod imenom Scitie komad zemljišta i na iztočno-južnu Dunaju, i bi reći da tada biahu na ovoj strani Dunaja dve Scitie.[3]

Što budemo ovde govoriti, to ne spada na tu noviu Scitiu, a i u starinskoj Scitii najviše ćemo se deržati severne i severo-zapadne obale cerna mora ter iztočno-severne obale Dunaja.

Starinski pisci razumevahu pod imenom Scita mnoge, po kervi, i, ako kakov narodan jezik imadiahu, po jeziku različne narode.[4]

Na taj način Scita biaše ime obćenito, više zemljopisno nego narodno. Time, kada se štije o Scitah n. p. Sarmatah,

---

[1] Hello, du régime constitutionel (Bruxelles 1849) pag. 60. — [2] Bouillet, dictionnaire d' histoire et de géographie (Paris, 1854) pag. 1630. reč Scythie. — [3] Sexti (Festi) Rufi, de victoriis et provinciis pop. Rom. 9; (izdanju Haleskomu 1698. dodano libellus provinciar. Rom. pod „Thraciae provinciae"; Zosimus hist. nova IV, 40; V. 10. — [4] Hippocrates de aere; Strabo geogr. II. XI.; C. Plin. Sec. h. nat. IV. 12; Procopius de bello goth. IV, 5; Ammianus Marcell. XXII, 8.

Roxolanih, Vandalih itd. to je kao da bi se danas govorilo o Europejcih n. p. Hervatih, Talianih, Francezih itd. Ovde i mi ćemo tako razumevati Scite, i jer nepišemo o narodu nego o imenu, nećemo razabirati tko biaše kod Scitah gospodinom tko-li sužnjem.

Scite, gospodivši u Medii 28 godinah, ter vrativši se kući, najdoše već odrastao porod što ga, dok se oni u Medii baviahu, njihove žene imadoše s njihovimi slepimi sužnji. Taj se porod uzprotivi oružjem povratku Scitah. Nemogavši oružjem dojačiti tim sužnjem, Scite uzmu biče i počmu, po starinsku, groziti im se. Na to se ona kopilad, ili oni sužnji upokoriše.[1]

Sva je prilika da Plinij razumeva taj porod, kao ceo narod, kad-no govori o „Scitah izrodjenih i potekavših od sužanjah“, a što je po sve pute znamenito, on verže te Scite u onaj kraj u kojemu drugde o Serbih govori; znamenito je takojer da Plinij tim izrodjenim ter sužanjskima Scitam nedaje drugo ime.[2] A kada se opazi da se pisci neslažu u naznačivanju postojbine narodah scitičkih, tada sva težkoća prestaje ako se derži na pameti da u Scitii biaše narodah koji se klatiahu.[3]

Xenofon, na koliko poznade iztočno-severnu Europu, zabileži da u njoj gospoduju Scite Meotičanom.[4]

Meotičanin biaše ne samo ime zemljopisno o čemu već i na čelu nosi bilegu, nego ono biaše i obćenito za mnoge narode stanovavše oko azovskoga mora. Zapisav to ime, ovako ga je razumio i verstni Pomponij Mela, nespomenuvši ni Serbe ni drugove im koje obširni Plinij izbraja.[5]

Pače, ime Meotičanin biaše tako obćenito, da ga i na Gote protezahu.[6]

[1] Herodotus, hist. IV, 2. 3.; Justinus hist. Phil. II, 5. — [2] C. Plin. Sec. h. nat. IV. 12. — [3] Hippocrates, opere cit.; Pomponius Mela, III. 5. „Scythae nomades“; C. Plin. Sec. h. nat. VI, 17. „autorum inconstantia — propter — vagasque gentes“; primeri Tabulae Peuting. „Sarmate vagi“, kod Jordana, de origg. Slav. t. II. appar. geogr. pag. 184. — [4] Xenophon, de factis et dictis Socratis, II. — [5] Pompon. Mela, I, 2. 19. — [6] Historiae augustae scrip-

Narod Sindah spada takojer medju Meotičane,[1] ter stanova na prevlaki Jenikalskoj, dakle upravo onde gde Plinij najde Serbe[2]; i upravo ovi Sindi narod su potekavši od one scitičke kopiladi.[3]

Imena nadevahu sužnjem i od zemlje iz koje oni dolaziahu:[4] Dav i Geta biahu sužanjska imena kod Atičanah.[5] Što se povestnički zna, Atičani neimadiahu nikakovu oblast na onoj strani Dunaja. Mora, dakle, da su ondešnja gospoda prodavala u sužanjstvo i Dave i Gete.

Za Konstantina I. „Sarmate Limigantes svoju gospodu silnom rukom proteraše na rimsku zemlju"[6] kad-no ih Sarmate (gospoda) oboružaše za-da vojuju proti Scitam[7]. Proterane gospode, sa ženami i s detcom, biaše preko 300.000[8]; oni sužnji biahu ceo narod[9]; „okrutnostju svojoj gospodi jednak, a brojem veći od svoje gospode."[10]

Bilo da su oni buntovnici dobili novu gospodu, bilo da je njihov ogranak ostao u sužanjstvu, svakako: „Sarmate Limigantes sužnji" sceniše da je pogodno vreme provaliti rimske granice, kad-no na Rimljane udariše „slobodni Sarmate".[11]

Koja se herpa sužanjah htela za dohervati dobitnikom Medacah, koja herpa za proterati iz domovine onu množinu junačkih Sarmatah, koja herpa za usuditi se ratovati proti Rimljanom?

---

tores (Argentorati 1677. pag. 570—1); Flavius Vopiscus u Aurelianu, 16 „constat contra Maeotidas bellum D. Claudium nulli magis quam Aureliano credidisse," a o tih Vopiskovih Meotičanih piše Klaudij Aurelianu: „Gothi oppugnandi sunt, Gothi a Thraciis amovendi:" — [1] Strabo, geogr. XI. — [2] Hellanicus, fragm. 92. [3] Ammianus Marcellinus XXII. 8. — [4] Autores lat. linguae pag. 63. M. Terent. Varro, de ling. lat. VII. 9. — [5] Strabo, geogr. VII. — [6] S. Hieronymus, chron. ad ann. 28 Constantini. — [7] Eusebius Caesarien., vita Constantini imperat. IV. 6. — [8] Anonymus Valesius, za ovu i za dve stavke pred ovom, kod Kaulfussa, die Slaven, § 15. — [9] Idatius, fasti consulares, kod Jordana, de originib. slav. t. II. appar. hist. pag. 85. — [10] Ammian. Marcellin. XVII. 12.; primeri XIX, 11. — [11] Idem, XVII, 13.

U tu herpu starinskih, nadojde i novih sužanjah.

Bizantski udvornik pouzdano kaže da za carevanja Justiniana I. (527—565) nemalo svake godine Huni, Sklavini i Ante, carstvo bizantinsko pustošiahu. „Ja bi rekao da su (oni narodi) u svakoj navali preko 200.000 Rimljanah (bizantinskih podložnikah) što iz carstva razterali što u sužanjstvo odvukli“. [1]

Tko pozna povest Bizantinacah taj zna da tako biaše, počev od selenja narodah, i prie i poslie onoga Justiniana tia do u ono doba kad-no se Hervati s leve obale Dunaja na desnu stranu ove reke preseliše i ovde kerstiše: još oko godine 618 odvučeno je izpod Carigrada, na onaj kraj Dunaja „po prilici 270.000“ zarobah. [2]

V

Da se nebismo zlo razumeli. Zamišljaj što ga imamo o današnjemu europejskomu sužanjstvu, bilo to sužanjstvo gerdno kako tko hoće, nepristoji zamišljaju o starinskomu sužanjstvu. U ovaj zamišljaj nespadahu podjarmljeni narodi, nespadahu narodi naprama svojemu vladaru, makar taj vladar bio kako mu drago samovoljan i okrutan.

Danas, i u najžestjoj europejskoj despocii svatko može steći kakovo pravo na štogod, danas naprama svakomu čeljadetu imaju drugi kakovo-takovo deržanstvo: danas je nas svaki oseba. Starinom sužanj bijaše stvar, on nemogaše na nikoga, na ništo dobiti pravo, naprama njemu nitko neimadiaše nikakovu dužnost, nikakovo deržanstvo: sama volja njegova gospodina biaše mu zakon.

Kada bistro razumimo što znamenuje starinski sužanj, suvišno je ponavljati opisivanja n. p. Apuleja, Aristofana, Ga-

---

[1] Procopius Caesariens. hist. arcana, 18. — [2] Nicephorus patriarcha C. P. breviarum hist. (izdanje Mletačko) pag. 8.

lena, Plauta, Seneke i drugih, suvišno je napominjati, da sve one strahote što ih štijemo da pervi kerstjani terpiahu pod rimskimi cari, u većoj meri, u pomnožanih mukah podnašahu starinski sužnji od svoje gospode.[1]

Dosta, kod Rimljanah imadiaše pedepse osam stupnjah, sedmi stupanj biaše smert, osmi stupanj sužanjstvo.[2]

Kod Gerkah, čovečniih, što mi znamo, najblažie nacerta, stanje sužanjah Aristotel, rekav da je siromahu sužanj na mesto vola.[3]

Ako uzpoznamo ćud Scitah, budemo moći suditi o stanju njihovih sužanjah. Evo jedne certe:

„Scite s perva živiahu pod jednakimi (pravičnimi) zakoni, kasnie oni postadoše prenesrećni s nepravdah koje drugima počinise. Deržahu se i razkoši kako i svaki drugi europejski narod, buduć i bogatstvom i drugom ove struke mékom k njoj namamljeni.

To je i danas opaziti na hrani i odetji njihovih vodjah. Nego Scite utonuše u razkoši dublje nego itko drugi, ter razbludami obuzeti, na toliko pohudobiše se i pobesniše, da svima na koje se nameriše, nosove poodrezaše. — — A žene (Scitah) tako izbodoše šili tela ženskim susednih Tračanah na severu i zapadu, da ona izgledahu kao da su izrisana. — — Zaista Scite svima obolo gospodiahu, ter svih bivših njihovih podložnikah potištenost i sužanjstvo za plakati, tumače poslovicu: naredbe Scitah“.[4]

Očito, tu se govori o nekojih gospodivših Scitah naprama svojima podložnikom. Pa, kad se Scite tako ponašahu i naprama podloženima si narodom, lahko je pogoditi kako se Scite vla-

---

[1]Laurent. Pignorius, de servis antiquor., pag. 8. — [2]Ciceronov odlomak de legg. kod sv. Augustina, de Civit. Dei XXI, 11. — [3]Aristoteles, de republica, I, 2. — [4]Athenaeus, deipnosophist. XII. Herodot se u Egiptu namerio na grad Rhinokoluru.

dahu naprama svojima sužnjem. Očevidac zabileži da Scite svojih sužanjah oči redovito, kao zakonom izkopavaju.[1]

Za takovo što nezna se ni kod Rimljanah ni kod Gerkah: Scite i u okrutnosti zagerdiše.

Čehom nije po ćudi malenkost, koju napomenu Fredegar o stanju Oborskih sužanjah.[2] Komu se rači tražiti, taj može naći kod Bizantinacah i strahovitiih istinah o sužnjih Oborskih, može naći certah uz koje morati je smatrati onu pripovedku Fredegarovu za opis zlatnoga doba Oborskih Slavah. Cernje od Fredegara zapisa i isti Slavo: „kad bi se koj Oborac hteo voziti, on nebi dao upregnuti konje ni vole, nego bi zapovedio tri, četiri, do pet ženskih uhvatiti pod kola, pak Oborca voziti. I ovako mučiahu Dulebce (Slave)“[3]

VI

Herodot sluša gde Perzianci zovu sve Scite Sakami.[4] Tako biaše i u vreme Plinia, nego Plinij opažuje da Perzianci onako prozvaše Scite po pervomu Perziancem susednu narodu Scitičkomu.[5] Bi reći da je Plinij razumio znamenovanje reči Saka, i da je znao da to ime nesliša svima Scitam.

I Xenofon i drugi, razlučuju Scite od Sakah.[6]

Sakis biaše ime sužanjsko,[7] i sakea zvala se kod Perzijanacah svetkovina sužanjah, svetkovina na kojoj gospoda dvoriahu svoje sužnje[8], ter sduha te svetkovine obazira se na narod Sakah.[9]

Kad je tomu tako, jasno je da Perzijancu saka znamenova sužnja, ter, dosledno, da Perzianci sve narode sci-

[1] Herodot, hist. IV, 2. 3. – [2] Palacky, geschichte v. Böhmen, II, 1. — [3] Nestor, kod Kaulfusza, die Slawen, § 22. — [4] Herodotus, hist. VII, 64. — [5] C. Plin. Sec. hist. nat. VI, 17. — [6] Xenophon, de paedia Cyri, I. V. — [7] Athenaeus, deipnosoph. VI. – [8] Berosus i Ctesias, kod Athenea, deipnos. XIV. — [9] Strabo, geograph. XI.

tičke, narode medju koje vidismo da spadaju i Serbi, zvahu sušnji.

Kad Scite (gospoda) neobradjivahu zemlju nego im ju drugi pod moraš obradjivali;[1] kad je Rimljaninu „arator" ime sužnja:[2] Scite aratores,[3] ili što je isto, aroteres,[4] znamenovahu Rimljanom Scite-sužnje.

Rimljani zamenjivahu slova *e*, *i*.[5] Da bude to znao ili pamtio slavljeni Čeho, on bi bio razumio, ako se na-nj istinito pozivlje, ako je pravo čitanje pogodio, — Vibia Sequestra napisavšega: „Albis Germaniae Svevos a Cervetiis (drugda servitiis) dividit".[6] Nu kako je onaj Čeho iz svakdanjih rimskih rečih servitia i servitium (II) skovao i usudio se štiocem prikazati narod „Serbetii", „Servetii", „Servitii", kako je on to mogao, znala ga njegova.

Ali, on je iz čiste gerčke reči „spor", i u supor vapaju Prokopievu, izmudrio ime „Serb".[7]

---

[1]Strabo, geogr. VII. — [2]Columella, de re rustica I, 6. — [3]Solinus, polyhistor, 10. — [4]Herodotus hist. IV, 18. 19. 53. 54.; C. Plin. Sec. hist. nat. IV, 11. — [5]Ausonius Popma, de usu antiquae loc. I, 1. — [6]Šafařik. slav. Alterth. I. str. 172. — [7]Procop. de bello goth. III, 14. piše da se starinom i Ante i Slavi zvahu Spori. Spor obično znamenuje kopile. Nego Prokopij neuze onu reč u ovomu znamenovanju van u znamenovanju raztrešen razšterkan, veli bo da se oni puci, po njegovu mnenju, valjda s toga zvahu Spori što razšterkano stanuju. S razšterkanosti dobiše i otoci ime sporadnih: „quia dispersae sunt sporades," Pomp. Mela II, 7.

Dakle Prokopij nedvoji da-li je Spor prava gerčka reč, nego on sumnja samo o njezinu postanku, znamenovanju, uporabljivanju naprama Slavom i Antam.

Ako se i nezna za narod pod povestničkim imenom Sporah, zna se doista za narod kopiladi scitičke, zna se za narode koji se skitahu (IV), zna se da se i Tarentinci starinom zvahu Kopilani, t. j. Spurii. Just. hist. Philipp. III, 4. i XX, 1.

U supor svemu tomu, Šafařik slav. alt. sv. I. str. 61. — — veli da je Prokopij pokvario reč Serb, da bi Prokopij, mesto spor bio imao pisati serb, ter dosledno tomu pokvarenu svedočanstvu, Šafařik pripoveda da su se starinom svi nekakovi njegovi Slavi zvali Serbi.

Za pokazati istovetnost imenah „Slav“ i „Serb“ ili „servus“, Šafariku nebiaše treba boriti se proti umu, ni kvariti pisce, ni obsenjivati svoje neuke čitatelje.

On mogaše lahko pokazati, da je to starinska istina, on mogaše na berzu ruku naći: „Servi vel Slavi ejusdem monasterii“;[1] on mogaše naći, da Narbonski nadbiskup Ermangaut ostavi oporukom, dakle kao stvar, „Anafa Slavoniusa“ biškupu Fredolinu.[2] Mi sudimo da onaj sužanj Anaf Slavonius nije morao biti Hervat iz dolnjega Posavja, ni Čeho, ni Rus, nego da je mogao biti Francez ili sin drugoga kojega naroda. Isto tako stanovnici n. p. na „Slawe-lake“ (= sužanjah jezero) „Slawe-river“ (= reka sužanjah), na „côte des Esclaves“ (= obala sužanjah)[3] nemoraju biti Česi, ni Rusi, ni dolnji Posavci hervatski, pak su itako, kako vidimo, „Slavi“.

Time, nije čudo što se ime Serb i prie nego-li se imena Slav, Vend, Anta, itd. pôkazaše, i skupa s ovimi imeni, i poslie ovih imenah, kao ime obćenito, na sve Slave pruža, nije čudo da je ime Serb tako razšireno.[4] Tko nevidi da je Slav i Serb sve isto, da oba ta imena znamenuju sužnja, i dosledno, da to nisu vlastita imena, nego običajne, obćenite reči?

Kako danas imena n. p. Cernogorac i Montenegrinac, Reka, Flumen, Fiume, prevedena su, tako i starinom ne samo da „mesta se zovu prevedenimi imeni“[5] nego i „nekojih narodah prevedena su imena na običajnia i na lakša za susede“.[6] Ovde nam nestoji do mestah, nego uputjujemo čitatelja k prevedenu imenu naroda, k imenu Britonac i Piktonac.[7]

Sada, jesu-li imena servus itd. prevod iz Perzijanskoga

---

[1]Eckhard, XXVIII, 258. kod Jordana, de origg. slav. t. II. appar. hist. pag. 102. — [2]Questions sur l' encyclopedie, partie V. reč Esclaves. — [3]Vidi ova mesta, n. p. u Bouillet, dictionnaire d' hist. et de géographie. — [4]Kaulfusz, die Slaven, § 9. Triballi. — [5]Autores lat. linguae pag. 9. M. Terent. Varro de l. l. IV. 6. — [6]Josephus Flavius, antiquit. Judaicar. I. 6. — [7]C. Jul. Caesar, de bello Gallico III, 11. primeri s Boulanger, l' antiquité devoilée II, 3.

Saka, ili su možda ona imena nadeli Rimljani iz vlastita znanja, za nas i u stvari je sve-jedno.

Dosta, pokazav da na levoj obali Dunaja biaše od povestnićkih vremenah do u VII. kerštjanski vek ne samo sužanjstva, ne samo da i celi narodi tamo biahu sužnji, nego da od nekada u tih stranah živiaše ime „narod — sužanj", i to u Perzijanskomu jeziku pod rečju Saka; u rimskomu jeziku pod rečju servus itd., to pokazav, mi ostavljamo štiocu neka izgovara Plinieve Serbe, neka razumi na levoj obali Dunaja postojbinu Heraklievih Serbaljah,[1] onako kako mu njegov razum donese..

Ovako razpravljeno ime Serb zovemo europejskim.

Tom izrekom mnijemo, da narodi koji Serbe možda nepoznavahu iz drugovanja, serbsko ime izgovarahu onako kako ga u knjigah nalaziahu ili kako slušahu da ga drugi izgovaraju. Doista, mnogo je narodah koje poznamo samo posredno, pak i imena tih narodah izgovaramo po kn igah, po tudjih ustih.

Sada je pitanje: je-li ime Serb i u hervatskomu jeziku tudje ime, tudja reč, jesmo-li se i mi to ime naučili iz tudjih knjigah, ili možda mi imamo kakov drugi temelj za to ime?

Ovo je pitanje time razložnie, što se još za pravo nezna, treba-li jedinstveno govoriti Serb ili Serbalj, ili kako drugačie. Herpa bo se sličnih imenah čuje i raznosi po Hervatskoj. Ako nije moguće da su sva ta imena, sva ta izgovaranja jednaka i jednako pravilna, onda valja dokazati koje-li je to ime, koje-li izgovaranje najbolje, najpravilnie.

Oni, koji to ime ovo blizu sto godinah svom silom nametju narodu hrvatskomu, bili bi imali najprie to pitanje podpuno rešiti. Jer, ako i nije stalo kako inorodnici koje ime izgovaraju, po sve pute treba da svoje ime pravilno bileže barem oni, koji ga za narodno si smatraju.

---

[1] Constantinus Porphyrogenet. de adm. imp. 32.

Doista, da čovek, a kamo-li narod ni sám nezna svoje ime, to je, izuzev one koji se za Slave ili Serbe izdavaju, što bi mi znali, stvar nečuvena.

Istina, mnogi Francezi, Taliani itd. različno izgovaraju svoje narodno ime; ali sva ta razlika stoji upravo i samo u izgovaranju, u izustjivanju, ime je kako i u pisanju, vazda isto; a u imenih n. p Serbin i Serbalj, različni su oblici, različne su tvorke.

VII

Slavski patriarka izpoveda, nezna se da-li s ponosom ili s tugom, da on „znamenovanje korenu serb, u imenih Serb, Serbin, Serbalj, itd. u nijednomu," kako se patriarki svidelo ręći „slavskomu narečju nije mogao naći." [1]

Dakle Dobrovsky smatra ime Serb za domaće, za reč, budi na njegovu, slavsku. Smatrajmo to ime, tu li reč, za domaću i mi.

Svako hervatsko dete zna da je Serb čist i pravilan koren glagolja serbit, kako i skerb glagolja skerbit, ili grad glagolja gradit.

Nepomaže govorit, da se kaže sverbit. Jer ne samo da većina ugladjenih i prosvetljenih Hervatah govori serbit a ne sverbit, nego mi imamo mnogo rečih u kojih se drugda pred *r* dodaje po-kakov poluglasac, mi govorimo: ždrebe i žrebe, zdrak i zrak, obazdreti i obazreti se, svraka i sraka, itd.

Neprudi prigovarati, da se veli srab a ne sarb. Jer mi imamo više ovako razmešanih rečih, mi govorimo n. p. smardit, pak itako smrad a ne smard, paržiti pak itako pražetina, mrak i marklo, mraz i marzlo, svi govorimo serbež ili sverbež, a nitko nekaže svrabež.

---

[1]Dobrovsky, institutiones linguae slav. pag. 154.

Ako se korenu hervatske reči dodade *o*, dobiva se ime samostalno n. p. gledo, ždero, šepo, itd.; okreneš-li onaj *o* u *in*, *a*, *o*, eto ti nova imena gledin, a, o, žderin, a, o šepin, a, o, itd.

Spomenimo da kada u korenu hervatske reči za *r* sledi još koj poluglasac, tada pred *r* stoji ne samo *a* ili *e*, nego drugda dolazi *i*, n. p. cirkva, girlo itd., pače, imamo *i* iza *r* n. p. drivo, crikva, škriljak itd.

Već i sam Plinij zapisa ime svojih Serbah, na drugomu mestu Svarvi (I.) [1]

Kod Ptolomea štije se Serbi i Sirbi. [2]

I kasnie pisalo se je: Suurbi, Surui, Surbi, Sorbi, Serbi, Sworbi, Swerbi, Swirbi, Sirbi. [3]

Kolar pobileži u samoj Ungarii herpu imenah koja sva zaudaraju po serbežu, evo ih nekoliko: Serb, Sirb, Serbešt, Serbaska, Sirbova, Serbovce, Sirbvalja, Serbota, Serbelej, Serbaja.[4]

Dakle, nemogu se na spomenike tužiti ni oni koji govore sverbit, ni oni koji slova i slovke rečih menjaju ili mešaju.

Kad se ima Syrbinah pevo-sbor (Συρβηναιων χορος), mora da u davnini biaše i narod Sirbinah. O tomu pevo-sboru piše Klearko: „još je nekoj pevo-sbor Sirbinah, u kojemu treba da svatko peva što mu se svidi i što mu dojde u čvalje, nepazeć ni neslušajuć što budi pervi sused mu bleji, neobaziruć se ni na vodju pevo-sbora, na pred-pojca, koj drugda nesklatnii je i više kruli nego svi ostali". [5]

U ovoj gerčkoj reči slovo υ neka svatko izgovara po svojemu mnenju, mi sudimo da ga Gerci grubo izgovarahu, da ga izustjivahu kao naš *v*. Doista svinjari vabeć svinje govorahu συρβη, συρβη.[6]

---

[1]C. Plin. Sec. hist. nat. VI, 11. i ovi su, kako i Serbi (I), susedi Valom. — [2]Claud. Ptol. geogr. V, 9. — [3]Kod Jordana, de origg. slav. t. II. appar. hist. pag. 253. — [4]Ján Kolar, o jmenach, kod Aleksandra Stojačkovića, certe života naroda serbskoga, str. 2. — [5]Athenaeus, deipnosoph. XV. — [6]Erasmus Rotterodamus, chiliad. „Syrbenae chorus".

Rimljani biležiahu gerčki υ svojim *u*[1]; kod Rimljanah svaki se čas zamenjivaju *u*, *e*, *i*[2]. Na taj način po gerčki Syrbi, po rimski Surbi, Serbi, Sirbi, isto je.

Ovo napomenusmo, jer u hervatskom pismu iz perve polovice XII. veka nezna se za Serbe, nego se zna za hervatsku pokrajinu Surbiu[3].

Ovaj spomenik prepisan latinskimi slovi iz starinsko-hervatskoga pisma, ima *u* za *v*, ter, polag njega, ima se ono ime izgovarati Sverbia, Svarbia, ili po rokćarsku, Svrbia.

Zna se da Gerku biaše i neobično i neugodno izgovarati, osobito s početka, slova *s r*, zna se takojer kako se kod Gerka zamenjivaju slova *s* i *t*, a time mogu deržati oni koji reči prilagodjuju, da Gerku biaše Sribal i Tribal sve-isto kako je Hervatu Serbalj i Sribalj.

Nu bilo Gerku i njegovu Tribalu kako im drago, mi se nedamo na občinjanja rečih, nego spominjemo da je u reči Serbalj opaziti tvorku *alj* do korena, kako i u kaš*alj*, žak*alj*, itd. A u imenu Serbljanin tvorka *nin* izdaje stanovnika iz Serblje kako i Hervatćanin stanovnika iz Hervatske, Senjanin stanovnika iz Senja itd.

Na taj način, bez svakoga natezanja i ožimanja rečih, imamo pravilne, svakdanje hervatske reči: Serb, Serbo, Serbin, Serbalj, Serbljanin.

---

[1]M. Tul- Cicero, orator, 48. — [2]Ausonius Popma, de usu ant. locut I, 1. — [3]Arkiv za povestnicu jugosl., knj., I, str., 19 20.

VIII

Je-li moguće da je koj narod dobio ime od serba[1], od bolesti?

Bez dvojbe, nikada nije bilo naroda samih razuzdanikah, nikada naroda kojega nijedno udo da nemogaše govoriti, pak itako, istina je da živu imena Gerk i Nemac, istina je da Rimljaninu Gerk znamenova razbludnika[2], kako-vo Hervatu Nemac znamenuje čoveka, koj od narave nemože govoriti.

Nepita se biahu-li Serbi doista serbivi? nego se pita: što znamenuje ime Serb? Na tô pitanje mi odgovorismo.

Kolika bi ludoria bila kad bi koj Nemac išao dokaživati da njegov narod nebiaše, da nije nem, tolika bi luderia bila i onda kada bi tko hteo dokaživati da Serbi nebiahu ili da nisu serbivi.

Ali velika je razlika medju imenom nemačkim i imenom serbskim, ime Nemac, kao narodno, već i sama narava zabacuje, ona ga izdaje za prišavak. S imenom serbskim nije tako.

Nevalja davninu suditi po sadašnjosti. Danas je serb neznatna stvar, starinom nebiaše tako. Odprie serb biaše većja neprilika nego-li guba, a zna se koliko su starinski narodi od gube terpili.

---

[1] U narodu još žive reč *rab*it i znamenuje isto što i služit (II); žive i reč *rabit*jak, t. j. dan rabnje, u cerkvenu jeziku žive i reč rab, ter znamenuje slugu, sužnja. Kako danas imena n. p. spis, skup, sraz, itd. tako moguće je, imadiahu otci naši takodjer reč srab. S toga, kako u sličnih rečih (VII) u kojih nemože nastati dvoumje, sledimo običajno govorenje, tako, poradi razgovetnosti, deržimo se u glagolju serbit i u reči serb, pravilna korena. — [2] Plautus Bacch IV, 7. Horatius sat. II, 2. v. 11.

Pače, guba biaše samo jedna versta serba: „gùba je Galenu i ostalima gerčkima lečnikom versta serba — — Uzimljuju i Latini u tomu razumku“[1]. — —

Serba biaše mnogo verstah[2], pa se hvatao ne samo čeljadi nego i blaga. Serbiva ili gubava ovca da nas je samo reč, nu Virgilij gorko plače što mu: „merzki serb ovce napastuje“[3]. Tko danas čuje o serbivu bravčetu ili govedčetu? Pak itako, Kato viče iz-a svega glasa: „pazi na goveda i na živinu za-da ti se neoserbaju“[4].

U kratko, kod istih Rimljanah kod kojih serb bijaše redji nego-li u iztoku i dalje na jugu, kod istih Rimljanah moći se je svaki čas na serb i na serbež nameriti. Mi ćemo naznačiti samo nekoja mesta u kojih se o nekojih verstah ili o leku proti toj gnjusobi radi, kod nekojih pisacah na koje bi reći ta stvar nije spadala[5]. Nu strahotu, i time znamenitost ove bolesti moći je opaziti kod našega Plinia, iz kojega, na berzu ruku, nekoja mesta naznačujemo[6]. Kod Gerkah serb se kopitio žestje nego ista guba[7].

Danas se malo zna i za uši, za stvar koja sporedi sa serbežom; nu starinskima narodom one zadavahu mnogo posla. Biaše uših svakojakih[8], one znadiahu i tersje obataliti[9].

Znamo i za bolest poznanu pod imenom ušljivosti[10]. Znamo

[1]Ambrosius Calepinus, dictionarium, reč lepra. — [2]Hippocrates, aphor. III, 20.; Aurel. Corn. Celsus, de medecina, V. — [3]Virgilius, georg. III, v. 441. — [4]M. Porcius Cato, de r. r., 5. — [5]Columella de r. r. II, 2.; IV, 24.; VII, 4. 5.; M. Porcius Cato, r. r. 96) 97); M. Terent. Varro, r. r. II, 2.; Horatius de arte poetica v. 495.; Virg. georg. I, v. 495.; Pallad. Rut. Tauri Aemiliani, r. r. VI, 8. — [6]C. Plin. Sec. hist. nat. XX, 1. 5. 6. 9. 13. 15. 17. 21. 22.; XXI, 19. 32.; XXII, 2. 13. 18. 20. 21. 22. 23. 25.; XXIII, uvod, 1. 2. 3. 4. 5. 7. 8. 9.; XXIV, 6. 7. 8. 9. 10. 11. 14. 16. 19.; XXV, 5. 11. 13.; XXVI, 8. 11. 15.; XXVII, 4. 7.; XXVIII, 4. 8. 9. 12. 17.; XXIX, 3. 4.; XXX, 13.; XXXI, 6. 9. 10.; XXXII, 7. 8. 9. 10.; XXXIV, 10. 11. 15.; XXXV, 15. 25. — [7]Aristoteles, problemat. VII, 8. — [8]C. Plin. Sec. h. n. XXII, 7. 8. — [9]Strabo geograph. VII. — [10]C. Plin. Sec. h. nat. XX, 1. 6.; XXIII, 1. 4. 8.; XXIV, 5. 9. 10.; XXV, 5.; XXVI, 13.

da to nebiaše šala ni izmišljotina, jer s te bolesti umri i razumnik Ferecide[1], i pesnik Alkman[2], i glasovit Kornelij Sula[3], t. j. ove muže na živu uši raztočiše.

Biaše i narod poznan pod imenom Ušožderah[4], ter sused, ako ne upravo grana tih Ušožderah „od smrada i gladi tako prozvanih“[5], biaše narod Makrocefalah, a do ovoga naroda biaše „luka serbeža“[6].

Spomenimo i narod poznan pod imenom Uših, jer „s Brundusiem medjaši polje Uših: devet momakah i toliko devojakah od Ilirah rodi trinaest pukovah“[7].

Dakle, za poznalca davninah, neima nikakova čuda u imenu Serbskomu, ako se ono od serbeža izvadja.

IX

Josip Flavij tuži se na pisce koji ubiležiše da Židovi biahu u Egiptu serbivi, i što biaše isto (VIII) gubavi. On jadikuje na Lisimaka napisavšega: „Za Bokoria, kralja egipatskoga, narod židovski serbiv i gubav i drugačie natravljen, uteče se u hrame za-da se prosjačenjem prehrani. Buduć time mnogo ljudih obolilo (oserbalo se ili ogubalo), zavlada u Egiptu nerodica. Na to će Bokori upitati Amonovo gatalo: kako bi se toj nerodici doskočilo? Bog mu odgovori: neka hrame osnaži od čeljadi nečiste i neznabožne, izbaciv ju u pustinju. U ostalom da serblje i gublje treba utopiti, i to jer da na njih žive sunce merko gleda“[8].

[1]Aelianus, variae hist. IV, 28.; V, 2.; primeri Heraclidis Pontici, de politiis, politia Samiorum. — [2]Aristoteles, de hist. animalium, V, 31. — [3]Plutarchus, vitae paral., u Suli. — [4]Narod Phtirophagah. Herodotus, hist. IV, 109.; Arrianus, periplus ponti euxini, § 27.; Pomponius Mela I, 19. C. Plin. Sec. h. n. VI, 4.; Claud. Ptol. V, 8. — [5]Strabo, geogr. XI. — [6]Scylacis Caryaadens. periplus, § 85. „ψωρῶν λιμην.“ — [7]C. Plin. Sec. h. n. III, 11. — [8]Josephus Flav., contra Appionem, I.

U ovoj prepirki, bila istina na strani Josipa Flavia, bila na onoj njegovih supornikah, nami je sve-jedno: mi koji znamo da se za mnogo narodno ime neima ni izdaleka takov dokaz, mi smo zadovoljni što pokazasmo da ceo jedan narod biaše smatran za serbiva.

Što se tu neda tajiti, to je istina, da će Židovi iz Egipta biti bili doneli serba; u najstariih bo knjigah govori se o toj bolesti pomešanoj s gubom (VIII) svaki čas[1], kasnie, govori se o njoj oredje[2]; nu nje je poticalo još i na početku kerstjanstva[3].

I osim Lisimaka, zapisaše, da su Židovi, kao gublji, iz Egipta proterani[4].

Josip Flavij i sám plače da je njegov narod, u Egiptu, morao kopati jezera, i u njih reku navadjati[5], pa nut udesa, eno u Egiptu jezera upravo „Serbina"[6].

U kakovu vezu stajahu naši Serbi s egipatskimi jezeri? Ako nestajahu u nikakovu drugačiem, oni stajahu i stoje doista u onomu vezu i odnošaju, u kojemu stoje n. p. Kumanci i Sikulci Ungarie sa Homerovimi Kumanci[7] i sa rodjaci Diodora Sikulca, oni stajahu i stoje u odnošaju jednakosti imena, a mi govorimo samo o imenu.

Jest, mi smo, dosada, onaj jedinac koj od imena nezaključuje na narod. Mi deržimo da n. p. Antropofagi nebiahu Gerci, da Germani nebiahu Rimljani, prem je ono gerčko a ovo rimsko ime.

---

[1]N. p. Exodi 4, 6.; Deut. 17, 8.; 24, 8.; 28, 27.; Levit. 13, 2. 3. 5—7. 9. 11—13. 15. 20. 22. 25—27. 29. 30. 39. 43. 44. 46. 47. 48. 51. 54—57. 59.; 14, 2. 3. 32. 34—36. 39. 40. 44. 48. 54. 55.; 22, 4.; Numer. 5, 2.; 12, 10. 12. — [2]N. p. 2 Reg. 3, 29.; 4 Reg. 5, 1. 3. 6. 7. 11. 27.; 2 Paralip. 26, 19. 21.; Isaiae 53, 4. — [3]N. p. Matth. 8, 2.; 3, 10.; 8, 11, 5. 26. 6.; Mar. 1, 40. 42.; 14, 3; Lucae 4, 27. 5, 12. 13.; 7, 22. — [4]Justinus hist. Philip. XXXVI. — [5]Josephus Flav., antiq. Jud. II, 5. — [6]Herodotus, hist. II. 6.; III, 5.; Strabo geogr. XVI.; C. Pl. S. h. n. V, 13. — [7]Herodotus, vita Homeri, 20.

Ostali, naši pisci, dok se namere na ime koje scene da razume, ili dok koje ime prekroje po svojoj ćudi, odmah sude da su i za narodnost sigurni.

Oni pisci zovu množinu hervatskoga pučanstva Serbi, zovu komad hervatske zemlje Serbiom, i to sve na temelju imena koje niti razume niti znadu kako je u Hervatskoj postalo.

Kad gerčka reč „agria“, u lečničtvu znamenova verstu prežestoka serba[1], narod Agrianacah[2] „narod Peonie medju starom-planinom ili Balkanom i Rodopom, narod koj se zove i Agraji i Agrie, i Agriani“[3], taj narod biaše za Gerka, narod serbski, biahu pravi Serblji. Evo, dakle, i tu prevedena narodna imena. (VI)

X

Mi Hervati imamo posebnu reč za češat ili čehat, posebnu za serb. Mnogi narodi naznačuju ta oba pojma jednom rečju. Tako, Rimljani govorahu scabere češati, scabies serb; Francezi kažu gratter češati, gratelle serb; Nemci kažu kracen češati, krece serb.

Danas, gde su jezici razvijenii, danas i najmanja razlika pita posebnu reč. Starinom mnoge stvari, mnogi pojmi nosiahu jedno ime.

Tako, rimski glagolj porrigo, znamenuje pružit, odtisnut. I s ovim pojmom Rimljani spojiše pojam serbeža i češanja, buduć im ime porrigo znamenuje prasetji serb[4].

Iz glagolja porrigo, starinskoga porceo, skovaše Rimljani reč „porca“. Ova im reč znamenuje sad jarak, sad verhunac

[1]Aur. Corn. Celsus, de medecina, V, 28. — [2]Herodotus hist. V, 16.; Thucidydes de bello Pelopon. II III.; Appianus Alexandrinus Illyrica, 14. — [3]Theopompus, Philip. II. fragm. 44. — [4]Juvenalis, sat. II. „sicut grex totus in agris unius scabie cadit, et porrigine porci.“; Aurel. Corn. Celsus, de med. VI, 2.; Horatius sat. II, 3.

dveh brazdah, sad brazde na redko pružene[1]. I medju tom „porca“ i medju prasicom najdoše Rimljani sličnost, pak i prasicu prozvaše „porca“. To se je dogodilo u novia vremena, jer još Kato, nad-a sve skup na rečih, za volju razgovetnosti moradiaše reći „porca femina“ za naznačiti prasicu[2].

Davnina smatrà prase za koristno, nego itako za najgnjusniu, za najzadnju životinju[3].

Zna se da se Gali, starinom, seliahu i po iztoku Europe, ter da se i s Gerci iz bliza poznavahu. Za Cezara, Gali, u današnjoj Francezkoj na sav mah čitahu gerčke knjige[4]. Bilo da su Gali primili reč „triballe“ iz gerčkih knjigah, bilo da su ju od starine sačuvali, ova reč žive i danas u francezkomu jeziku i znamenuje prasetinu, varenu na salu: — prasetja glava, sa šiljkom, strelicom, bernicom-li u gubici, gerb je Tribalie. U gerboslovju najdosmo životinjah narave i mašte; nu na prase, do Tribalie, još se nenamerismo.

Je-li taj gerb starinska poruga, starinski znak Tribalah i Tribalie? To mi neznamo, nego znamo da Tribali biahu osobite ćudi. Oni biahu nad-a sve herdjavi, pak itako nad-a sve bahati[5]. Oni se dadoše na tergovanje tako da bi prijatelje pozvali na večeru, i kon što bi im mnogo hrane pokazali, nebi im hteli ništa dati nego bi im sve ponudili na prodaju[6]. Oni biahu samo medju se složni, a radiahu o glavi nesamo onih,

---

[1]M. Terent. Varro. r. r. I. 29; Autor. l. l. pag. 370., 517., Sexti Pomp. Festi de verbor. signif. Nonius Marcell. de proprietate sermonis, 1. 305., reč porcae. — [2]M. Porcius Cato, de r. r. 134. — [3]Aulus Gellinos, noct. attic. XX, 11. „nihil cum amaricino sui“; M. Ter. Varro, r. r. II. 4. „suillum pecus donatum ab natura dicunt ad epulandum. Itaque iis animam datam esse proinde ac salem quae servaret carnem“. U istom duhu, nego još življe pišu C. Plin. Sec. h. n. VII, 51.; i Cicero de finibus V.; primeri Erasmi Rotterad. chiliad. „sus Minervam“, sus cum Minerva certamen suscepit“; „sus saltavit“. — [4]C. Jul. Caesar, de bello Gallico I, 16., VI, 5. — [5]Isocrates, oratione pro pace, s. sociali. — [6]Athenaeus, deipnos., XV. —

s kojimi živiahu, nego radiahu o glavi i susedah[1]. Oni bežahu iz postojbine dok bi se tko jak proti njima pokazao[2].

Strabo pisa na početku kerstjanstva. U njegovo doba biaše i Tribalia pod Rimljani, ona biaše pusta, a nekada, kaže Strabo, ta je zemlja zauzimala petnaest danah hoda[3].

Ovaj Strabo, govoreć o Tračkih Tribalih, daje za razumeti da biaše i drugih Tribalah. I doista, prava Tribalia biaše pusta, nego Tribalah se je potezalo po Mezii, po Macedonii, po Epiru[4]. Evo, dakle, i Mezkih i Macedonskih, i Epirskih Tribalah.

„Doznadosmo da stanoviti Bakij što-no ga na smert obsudiste, Aristokrat, kojega oči dadoste izkopati, još onakovih lupežah, i Konon, već za mlada činiahu družtvo pod imenom „Tribalah“, pak da žderahu ostanke žertvah Hekatinih, da sabirahu, za gostiti se, komade „prasetine“ kojom prytani izpokorivaju sabran puk, da se prisizahu, da krivo rotiahu, kao da je to sve ništa“[5].

Kad se takovi, i atenski zlikovci zvahu Tribali, bez dvojbe, ime Tribal odnosilo se je, po okolnostih, na smetje i drugih narodah, osobito na izmet narodah ilirskih. Doista, ona velika Strabonova Tribalia, prilično se slaže s Apianovom Iliriom[6]. I bez toga, izvan Ilirie Tribali neimadiahu mesta za bežati petnaest danah.

Evo, kako Aristofan jednom jabukom dariva Ilira i Tribala: — „Prometej: — — Barbarski bogovi, gladni ter po onu I l i r a h nesklatno hercajuć prete Jupitru ratom, ako teržišta neoslobodi i neotvori za-da se uzmognu unašati sasečena creva“. Pistoter: „A koje-li je ime tima barbarskim bogovom?“ Promet. Koje ime? T r i b a l i“ — — Promet. „amo će doći poslanici od Jupitra i onih g o r n j i h T r i b a l a h“. — — Neptun: — „a sada upitaj-der Tribala“. Herkul „Hej Tri-

[1]Isocrates, panathen. — [2]Strabo, geogr. VII. — [3]Idem, ibidem. — [4]C. Plin. Sec. h. n. III, 26.; IV, I.; 10. — [5]Demosthenes, contra Cononem. — [6]Appianus Alexandrin.; Illyr. 1—30.

bale, čini-li ti se da je za plakati?“ Tribal: „saunaka baktarikrusa“. Herkul: „kaže da sve pravo govorismo“[1].

Time, sudimo, pokazasmo da Tribali nebiahu svojimi, budi narodnimi, budi deržavnimi granicami obrubljeni, da oni nebiahu narod u pravom razumku, nego da spadahu medju onakove narode, kakovih se i kasnie potezalo i još se poteže.

Bežanju, značaju i cernu imenu Tribalah valja pripisati da ovaj puk, ili njegovo ime, preživi tolike narode, toliko imenah živivših nekada u iztočnoj i iztočno-severnoj Hervatskoj.

Evo, oko godine 1042: „Mihovil, nadstojnik Drača, poslan proti Stefanu Vojslavu, koj pustošiaše granicu počev od medje Tribalah i Serbah, sa 60.000 vojnikah namamljen u klance, izgubi 40,000 ljudih“[2].

Ali nebiahu Serbi i Tribali samo susedi, nego biahu i pod gospodarom jednim. Oko 1053. „Mihovil sin Stefanov, načelnik Tribalah i Serbah, združi se s Monomakom (Konstantinom IX) i bude imenovan protospatariem“[3]. Dakle još u XI. veku Tribali derže pervo, Serbi drugo mesto.

---

[1]Aristophanes, aves. — [2]Georgius Cedrenus, compend. histor. (izd. Mletačko) pag. 589. — — Bonfinia neimam ovaj čas pri ruci, nego setjam se da još i on govori o Tribalih noviega doba. — [3]Georg. Cedren. pag. 617.

XI

Dok se verstna glava nemaši Bizantinskoga cara Konstantina VII. i dok njegove spise neprikaže u pravoj čistoći, dotle davnia prošlost negerčkih narodah, na iztoku Europe, ostaje u dosadanjoj metafiziki.

Nami nije do toga občinjanja. Nego moramo razjasniti one Konstantinove nacerte, koji spadaju u našu razpravu[1].

1. Konstantin VII. pervi je, što mi znamo, pisac, koj pisa „Serbli", pa kaza da se ti Serbli u rimskom jeziku zovu sužnji (Servi, servitium) Bez dvojbe, i sužanj može biti serbalj, i serbalj može biti sužanj; nego reč „serblus" neznamenuje sužnja. To je znao i car Konstantin.

Znamo da Tribali biahu narod nestalna ognjišta. Vidismo i Heraklieve Serbe, u kratko vreme, u trih postojbinah. Najdosmo i Tribale i Serbe, bili jedni i drugi gde im drago, pod jednim načelnikom svoje verste. Setimo se, da prava, po nekoj način, Tribalia biaše kus zemlje do najsevernie Macedonie, kraj Pelagonie[2], kus zemlje, po prilici medju Bosnom, Macedoniom, Bulgariom i Serbiom[3], dakle da to biaše po prilici današnja Rašia, zemlja koju mnogi, bez da znadu zašto, i danas zovu starinskom Serbiom. Nezaboravimo da car Heraklij naznači Serbom pervo pristranište u pokrajini Tesaloničkoj, to će reći u Macedoniji[4]. Spomenimo se, da oni, koji se danas zovu Serbi,

---

[1]Constantinus Porphirogeneta de adm. imp. 32 i savezna. — [2]C. Plin. Sec. h. n. IV, 10. — [3]C. Plin. Sec. h. n. IV, 1. — [4]Constant. Porph. d. adm. imp. 32. primeri s njegovim delom de thematib. II. »1 th. Thraciae, 2 th. Macedoniae, 3 th. Strymonis. 4 th. Thessalonicae, et ipsa pars Macedoniae est, etenim Thessalonice metropolis est Macedoniae«.

do nedavna zvahu se Raci, Rasciani. To sve ocenjivajuć mi velimo: da je pervo utočište Heraklievih Serbah bilo uz Tribaliu, ili uz Tribale, i da je Konstantin VII. pomešao ter za jedno uzeo Serbe (servus) i Tribale.

Ako je taj nazor temeljit, mi moramo imati više povestničkih Serbiah: pervu Serbiu Heraklievu, starinsku Tribaliu, današnju Serbiu.

U istinu, evo Serbiah, n. p. oko god. 1018. „Basilij II. zapovedi Xifiu neka sruši sve tverdjave u Serbiah. I doista, pomoćju Xifia budu srušene sve tverdjave po Serbiah[1]. Serbie budu zauzete[2],

Da vidimo je-li car Konstantin pravo imao poistovetit Serbe (servus) i Tribale.

2. Konstantin VII. piše da su se njegovi Serbli još i na levoj obali Dunaja zvali Serbli, a da se, u rimskomu jeziku, zato zovu sužnji jer da su rimskomu caru sužnjevali.

Za Heraklia, niti biaše zapadno-rimskoga carstva, niti Bizantinci imadiahu oblast na levoj, pogotovu severno-zapadnoj obali Dunaja. Dakle tamo, Serbi nisu ni mogli rimskomu caru sužnjevati. Nu makar da su i bili Serbi, kao narod, na levoj strani Dunaja, svladani od cara rimskoga, oni se itako, zato, nebi zvali sužnji, kako-vo se sužnji nezovu ni Germani, ni mnogi drugi narodi koje su Rimljani zauzeli. Tu, dakle, Konstantin govori o klasičkomu sužanjstvu (V). Ali nut, ni starinom, sužnji leve obale Dunaja, nerobovahu Rimljanom (IV. VI).

Kako je to, da car Konstantin, onakov znalac stvarih o kojih piše, zna na levoj obali Dunaja za Serbe n. p. Ruske, za rodjake Heraklievih Serbah, u obće za Serbsko pučanstvo, nego tamo, nekaže, nenaznačuje Serbiu? — Narodi zovu sebe i svoju domovinu jednim i istim imenom: Hervat zove svoju

---

[1]Georg. Cedrenus, pag. 561. „εν Σερβιοις“, drugda „Σερβιαις“. — [2]Joannes Zonaras, annales (izd. mletačko) t. II. pag. 176. libro XVII. „Serbia expugnata sunt — τα Σερβια“.

domovinu Hervatskom, Englez Englezkom, itd. Kako je, dakle, to da Heraklievi Serbi, zvahu svoju postojbinu na levoj obali Dunaja ne Serbiom, ili Serbljom, nego „Boiki"? Na ta pitanja može se, razumnoj glavi, samo ovako odgovoriti: Heraklievi Serbi, na levoj obali Dunaja, u „Boiki", ili nebiahu svoji ni u svojoj domovini, ili nezvahu se Serbi ni Serblji. Mi primamo oba ta odgovora, i na ovaj drugi opažujemo, da oni Serbi nisu imali nikakovo narodno, nikakovo skupno ime.

Neizuzev Heraklieve Serbe iz rimskoga sužanjstva, car Konstantin kaza ni više ni manje nego: da Heraklievi Serbi nebiahu drugo do rukovet starinskih nevoljnikah koje udes baci iz Bizantinskoga carstva na levu obalu Dunaju (IV), i koji se tamo oslobodiše, učiniše verstu družtva, pak se povratiše u svoju pervašnju postojbinu, to sve, kon što Hervati svladaše Oborce.

Neima dokaza, nije ni prilično istini, da se je koj narod dobre volje selio s južno-iztočnoga Dunaja u Polabsku divjač, pak itako, gledaj Dalmatince upravo u onih krajih, iz kojih se Heraklievi Serbi doseliše[1]. Znamo iz istoga Konstantina, da je samo polovica severnih Serbah amo došla.

„Izvor reči Serbalj izvode Gerci iz latinskoga jezika, i to iz sužanjstva (a servitute), kako evo kaže Porfirogenet, iz kojega uze Vilelm Tirski ono što zabileži XX, 4. kad-no se, kako piše sastade s carem Emanuelom, vojevavšim u Serbii: „starinska je reč da sav ovaj (serbski) puk poteče od odsudjenikah i progranikah koji biahu obsudjeni po onih stranah klesati mramor i kopati rude, ter odtuda i dobi ime sužanjstva"[2].

Nad tim postupanjem Gerkah i Rimljanah, nastavlja Dubrovački učenjak, tako se razžesti Ivan Lucić da oba ona naroda prozva blunami, i to jer Hervati da nekažu Servus ni

[1]Kod Šafarika slav. Alth. Band II. str. 603. — [2]Banduri, Imperium orient. t. II. Animadversiones in Const. Porph. 59.

Servia, nego Serbska i Serbljanin, i jer da ovo nisu imena rimska nego, kako se Lucić uzdostojao reći, slavska.

Banduri zaveršuje tu opazku spomenuv da u Serbii, u berdu Skardu, biahu rude, ter kao da su Serbi mogli dobiti ime sužanjah od onih robovah, koji biahu primorani te rude kopati.

Ivan Lucić, pisavši o narodih, bio bi učenu svetu većje dobro učinio da bude, na mesto žestiti se, dokazao: kamo, iz Serbie, pristadoše herpe rimskih sužanjah; kada, gde, i kako su se njegovi Serbljani, kao narod, u deržavi uosebili; i na kojemu su temelju reči Serbska i Serbljanin, budi rečeno — slavske reči. Ali, lakše je žestiti se nego-li razložiti.

To svedočanstvo Vilelma Tirskoga pokažuje da Bizantinci smatrahu Serbe za starinske, po onih krajih namestjene robove rimske, ter da niti nesanjahu, što opazismo i kod cara Konstantina, da se je kakov narod serbski u one zemlje doselio.

Ona „starinska reč“ Vilelma Tirskoga, o postanku Serbah, ide tako daleko, da Juraj Gemist Pleton smatra stanovnike Serbie, svojega doba (XV veka) za starince u onoj zemlji tako, da rat, što ga imadiaše Filip Macedonac proti Tribalom, Ilirom, zove ratom onoga Filipa proti Slavom (VI)[1]. Dakle, i tu su poistovetjeni Serbi, Tribali, Slavi, Iliri.

Učenjak iz XVII. veka kaza osvedočenje svih razumnih povestnikah, kad-no napisa da Hervati, gospodujući narod, zasužnjiše puke koje u ovih zemljah zatekoše, i da ime Serbia ili, što je isto Servia, od sužanjah dolazi[2].

Onaj učenjak znadiaše što radi kad-no (strana 28) pisa da Hervati nadvladaše i Gote u zapadnoj Dalmacii, kad-no (strana 31) govori o južnoj Dalmaciji koju takojer Serviom zove, pak nastoji odkazati granice medju starinskim stanovnič-

[1] Giorgio Gemisto Pletone, de' fatti de' Greci, II. 17. (Collana, degli antichi storici Greci, Milano 1826., t. I. Gerčko izdanje nisam vidio. — [2] Freschot, memorie historiche é geografiche della Dalmazia, Bologna, 1687.

tvom i medju došavšim, gospodivšim narodom hervatskim, kad-no (str. 145) govori o severnoj Dalmacii i Hervatskoj, ter starinsko pučanstvo ove zemlje zove Slavi (VI), a Hervate derži za narod različan od Slavah ili Slavjanah.

3. Konstantin VII piše da Heraklij, na drugo prosjačenje, Serbljem dopusti za zaklonicu više zemaljah koje da biahu postale puste „izterčanjem Oboracah", zemaljah koje da biahu pod Bizantinskom vlastju. Medju te zemlje broji Konstantin i onu koja se je u njegovo doba zvala Serbiom.

Zapamtimo da car Konstantin nekaže da se je ta, njegova vremena, Serbia tako prozvala od Heraklievih Serbah, pače da on, govoreć o pojedinih rojevih Serbah, napominje i takove ih o kojih neveli da su za Heraklia došli. Kada i kako, za Heraklia, postadoše one zemlje puste? Što se razumeva kroz ono „izterčanje Oboracah"? Kako dugo, u ono doba, smatrahu se Bizantinci, onih zemaljah vlastnici? Koju zemlju zove car Konstantin Serbiom svojega vremena? Ta odkaživati na nas nespada. O toj zaklonici ili „napučenju", biti će nam priličnie govoriti u sledećoj seči. Ovde ćemo, razjasniv već dve Serbie, razpraviti ime današnje, naše Serbie.

Za pokazati netemeljitost mnenja koje bi htelo da se je današnja Serbia od Heraklievih Serbah tako prozvala, mi nećemo razjasnjivati one silne herpe sužanjah sto-no su s leve strane Dunaja namestjene na rimske granice, t. j. na južni Dunaj;[1] nećemo izbrajati sličnih više dogodjajah; nećemo dokaživati da sva naša domovina, kon što joj pitomie strane Rimljani napučiše svojim narodom, na iztoko-severu nebiaše drugo nego jedna velika tamnica za rimske sužnje; neće nam se razglabati te stvari koje su posve suvišne kod očita dokaza: da one strane tako biahu naterpane rimskimi sužnji, da oni sužnji dobiše zemljopisnu znamenitost. Nezaboravimo na

[1]Historiae romanae epitome (Lugduni Bat. 1648. pag. 511) Eutropii Breviarium, IX.

Servetium, Serbetium, Servitium, — — u putopisu cara Antonina, na plosah Peutingerovih, kod Guide Ravenskoga[1]; znajmo da ta imena neznamenuju mesta ili gradove, nego sužanjčad; setimo se da je sve isto, je-li zapisano Servi ili Servetium (II. VI).

Eto, ime i narod sužanjah, takojer i na desnoj strani Dunaja, u današnjoj Serbii, staria su na stotine godinah i od Heraklia i od Heraklievih Serbâh: ime Serb, i Serbia, zemljopisna su imena u Hervatskoj.

I bez toga svega, razumeva se samo po sebi da ondešnje pučanstvo sužnjeva Rimljanom, Bizantincem, kasnie narodom koji i dok gospodovahu po onih zemljah, za tim Oborcem, napokon Hervatom. Ovo sužnjevanje trajà dok se Hervati nekerstiše, i dok se sve pasmine u jednu narodnost hervatsku, svi zakoni vere u jedno kerstjanstvo nestopiše. Tako biaše u svih zemljah koje su oružjem dobivene. Time je, sudimo, dokazano, da se samo iz Konstantina VII zna za stanovite Serbe došlace, a da sav učeni svet zna i bez njega za starince Serbe i Serbiu na desnoj obali Dunaja.

4. Konstantin VII piše da Šimun kralj Bulgarah, ne samo zarobi sve Serbe, nego da ih on sve, osim njih nekoliko koji utekoše u Hervatsku, odvuče u Bulgariu u sužanjstvo tako da Serbia ostade pusta.

Narod nadvladati, makar i svladati, pa ga u njegovoj domovini deržati sužnjem, to biaše i jest običajno. Nu sav narod odvući u sužanjstvo, tu strahotu, što mi znamo, doživiše samo Židovi od Asiracah i eto Serbi od Bulgarah.

Istina, onaj Šimun biaše muž i hrabar, i mogućan, i osoran, pred njime se je i Carigrad tresao. Ali itako, naprama Hervatom, on biaše tako slab, da mu Hervati svu vojsku, navalivšu na Hervatsku, bez izma saterše.

Onaj Šimun nije se preporučivao ugladjenostju ni čoveč-

[1] Kod Šafarika, slav. Alterth. Bd. I. str. 60. 247.

nostju naprama neprijateljem; nego vendar, gde je drugda i mogao, on neučini nikomu ruglo koje učini Serbom.

Tko biahu oni Serbi? koliko biaše onih Serbah? Za koga, ili za što Šimun Bulgarski smatrà Serbe?

I tu vidimo povestnički značaj Tribalah: i Serbi, koji mogu, beže izpred Bulgarah, ostavljaju svoju zavetrinu. Ali njih je samo nekolikim sreća poslužila umaknuti u Hervatsku. Tu je očit dokaz da oni Serbi biahu u preveliku tesnacu, na malešnu kusu zemlje, da biahu na uzko obkoljeni, da ih biaše jako malo. Drugačie, njih bi bilo moglo više, a po sve pute bile bi mogle žene s detcom pobegnuti. Ti, dakle, Serbi, bez dvojbe, nestanovahu ni u Tribalii ni u današnjoj Serbii.

Car Heraklij nedade Serbom, s početka za domovinu kakov komad zemlje posebne, puste, nego ih smesti u ostalo svoje pučanstvo. Tu, o budi kakovoj serbskoj deržavi, nemože se ni sanjati, to bo nebiaše drugo nego naselbina, herpa pučanstva. Ali, koliko i kakovo mora da biaše to pučanstvo za Heraklia, kad evo još za kakovih dvesto petdeset godinah, za Šimuna Bulgarskoga, ono biaše ovako malešno i kukavno?

Koliko mora da biaše onih Serbah, i kakovi mora da biahu oni Serbi, koji prose stan u onoga Heraklia, koj večeras nije znao bude-li, i ako bude, u čijih šakah bude sutra osvanuti on i njegovo carstvo?

Ali, onaj isti car Konstantin piše da se i Hervati utekoše k onomu Herakliu po domovinu, i da im on dade Dalmaciu, t. j. zemlju medju Dunajem i hervatskim morem, medju Macedoniom i Bavariom, ako oni tu zemlju otmu od Oboracah.

Na taj način Heraklij dadè Hervatom sav svet: dadè im sve što otmu, sve što izhervu. Ali oteti biaše iz prečverstih šakah.

Francezka je nekada spadala pod Rim. Da bi današnji vladar Rima komu darovao Francezku, ako ju otme od Francezah, u tomu daru nebi bilo ni iz daleka nespodobe koja se ima u onomu daru cara Heraklia. Oborci, u ono doba, biahu,

razmerno, jačji nego-li su danas Francezi. U tomu, dakle, pogledu, neima ni prispodobe medju Hervati i Serbi: oni imadoše izvojevati svoju domovinu, ovi ju prosiše, i primiše iz milosti Bizanca.

Koliko mora da biaše onih Serbah i kakovi mora da bihu oni Serbi, koji prosjačiše za stan u ono doba kad-no koja stotina oružanih muževah, biaše znamenitom vojskom i proti drugačiim kerstjanskim deržavam i vladarom, nego-li biaše car Heraklij i njegov Bizanc?

Koliko mora da biaše onih Serbah i kakovi mora da bihu oni Serbi kojim, Barbarom i nekerstjanom, car Heraklij nije se bojao udeliti mesto za pribivanje na pragu svojega drugoga prestolnoga grada, na pragu Tesalonike?

Oko godine 1000, štijemo: da „Bazilij II. silom uze grad Serbiu; da stanovnike toga grada premesti; da u grad taj uvede Bizantinsku posadu; da Nikolica koj braniaše taj grad proti caru, uteče; nu da bude uhvatjen, u Carigrad odveden i patriciem imenovan; da taj Nikolica uteče i da sa Samuelom kraljem Bulgarie obsednu grad Serbiu, pak da opet bude uhvatjen i u Carigrad odvučen“.[1].

Pokazav jednu Serbiu koja sva biaše samo jedan grad, možemo-li reći da odgovorismo na ona pitanja? Možemo-li reći da to biaše perva Heraklieva Serbia; da su Serbi opet pobegnuli u taj svoj pervašnji zavičaj, dok se zemlje u koje ih Heraklij na drugu prošnju naseli, povratiše pod Hervate? Možemo-li reći da je Serbe u toj Serbii zatekao i Šimun Bulgarski? O puku koj neimadiaše stalnu domovinu, mi se neuslobodjujemo ni simo ni tamo ništa zaključiti. Nego opaziv, po Konstantinu, da su se Serbi iz Bulgarskoga sužanjstva opet nastanili u Serbiu iz koje su bili u sužanjstvo odvučeni, mi sudimo da je to ona Serbia koja obično biaše Bizantincem podložna[2], ona koje, uz kus možda Tribalie, biškup biaše pod

[1]Georg Cedrenus, pag. 551. — [2]Idem, pag. 583.

biškupom Tesaloničkim[1]. A razumeva se, da dobismo opet novu Serbiu, ako je car Bazilij pučanstvo one Serbie bacio na jedno mesto.

Koliko mora da biaše onih Serbah, i kakovi mora da biahu oni Serbi koji se u sgruhanu pučanstvu pokrajine Tesaloničke itako mogoše stisnuti? Sgruhano biaše pučanstvo u onoj pokrajini, jer ono biaše na najmanjemu udarcu neprijateljah, jer ga je zaklanjalo macedonsko glasovito Blato, jer se, onda, s mora nije bojalo nikakove navale, jer zemlja biaše pitoma i za tergovanje nad-a sve pogodna.

Koliko mora da biaše onih Serbaljah, i kakovi mora da biahu oni Serbi, koji se neusudjuju ostaviti pervo mesto što im ga je Heraklij odkazao, nego prose da im on dopusti odići iz njega?

Jesu-li ova pitanja suvišna? Jesu za one koji derže da su Heraklievi Serbi po ime, po deržavničtvo, po narodnost serbsku samo ništica; nisu za one koji u tih pogledih išto derže do Heraklievih Serbaljah. Tu nije druga: ili dati serbstvu samo zemljopisnu znamenitost, ili dokazati znamenitost Heraklievih Serbah.

Prosudiv ta pitanja, mi se nebojimo da ćemo istinu uvrediti, kada zaključimo ovo što sledi: Heraklievi Serbi nisu se ni na tisuće glavah brojili; oni nisu mogli napučiti ni selo jedno, a kamo-li da su napučili one zemlje koje im je Heraklij na drugu prošnju udelio; oni su se po onih pustih zemljah samo razšterkljali; to se vidi i odtuda što mesta u kojih Konstantin napominje Serbe, nestoje u nikakovu vezu ni jedinstvu, nego su izprekidana, prave naselbine; oni Serbi, kako i Tribali, obijahu, različne zemlje ili mesta, bez-da igde biahu svoji ili o sebi; oni Serbi, proseć da im se dopusti izseliti se iz Macedonske Serbie, pokazaše da oni nebiahu narod u deržavnu razumku, nego da biahu šaka pravih Bizantinskih su-

---

[1]Banduri, imp. orient. t. I. pag. 201 - 2. Catalog. episcopor. „Thessalonicae subjicitur — III. episcopus Serviorum.“

žanjah; oni Serbi ostadoše, i izvan one Macedonske Serbie, pravimi sužnji Bizantinacah; one je Serbe još i Šimun Bulgarski smatrao za sužanjsku pasminu, pak je njimi kao klasičkimi sužnji (V.) i postupao; o starinskoj narodnosti, ako su ju kakovu imali, onih Serbah, Tribalah, rimskih sužanjah, nezna se, nego od VII. kerstjanskoga veka počev, oni biahu one narodnosti koje biaše narod po kojemu su se skitali, dakle narodnosti gerčke, skipetarske, rumunjske, bulgarske, hervatske.

5. Konstantin VII. piše, da se je od Serbaljah prozvala sužanjska obutja „serbulja", i da se „Serbuljani" zovu oni koji su priprosto, siromašno obučeni.

Kad-no se Serblji, nakon sedam godišnjega sužnjevanja povratiše iz Bulgarie, naš Konstantin biaše poodrastao mladić, on je one Serbe u berk gledao, on im je i oprave delio.

I bez cara Konstantina znamo da čeljad, u sužanjstvu, nisu najlepše obućena ni obuvena. Isto tako znamo da se i danas, ne samo narod od naroda, nego i mesto od mesta razlučuje nošnjom i obutjom; znamo da se n. p. hervatski rakčin, u Turskoj zove „Hervatkom", hervatske hlače hlačami „na hervatsku"; znamo, u davnini, za „Dalmatiku; za Perziansku braku"[1]; za „bardokukul Lingonski[2];" „mandiju" Liburnezku[3], itd. jednom rečju znamo da se je i starinom nošnja zvala od svojega naroda. Možemo-li, dakle, reći, da je Konstantin Serbuljane i Serbulju stegnuo samo na one Serbe koji Bugarom robovahu, pak samo na znanje uzeti da su se oni nesrećnici odlikovali svojom odetjom i obutjom; ili nam valja iztraživati, da-li Konstantin nije ova imena protegnuo i na starie, u obće Serblje?

Još na sveršetku V. veka biaše, s onu stranu iztočno-severna Dunaja ljudih koji znadiahu gerčki govoriti; nu „to biahu zarobi iz Tracie i primorske Ilirie, zarobi koje svatko

---

[1]Ovidius, trist. X, v. 33. — [2]Martialis, I, 54. — [3]Hecataeus, ter. circ. fragm. 61.

kao ljude unesrećene (zasužnjene) mogaše na pervi pogled poznati po zamusanoj glavi i po dronjavoj odetji".[1] Nakon dosadanje razprave, mi nemarimo tumačiti to svedočanstvo (IV. XI, 1. 2.)

Evo i cernjega: učenjaci znadu za Serbulju i derže ju za obutju sužanjsku. Banduri zabileži o toj stvari: „Serbula, veli Ducange (du Fresne) u gerčkom rečnjaku, Tribalom i Servom koje zvahu Serbli, papuče su sužanjah. — — Tribalos, ὁ Σερβος"[2]. Eto, dakle, i tu, u jedno ime sljubljenih Servah i Tribalah.

Ali, evo što zagerdi: „Baziliu II. došavšemu u tverdjavu Stag, prikaza se Elemag, načelnik Beogradjanah, u sužanjskoj odetji, sa svojimi drugovi"[3]. Na nas nespada odkaživati to načelničtvo, ni taj Beograd. Nego, za ukloniti, s naše strane, svako krivo razumljenje, dosta nam je, sudimo, opaziti, da taj Beograd, po našemu osvedočenju, nebiaše u Hervatskoj: to niti biaše hervatski Beograd na moru ni na Savi.

Bilo da se je poglavica tih Beogradjanah samo za pokazati poklonstvo, onako obukao, a da je u svojoj kući drugačie opravljen hodao, bilo da je sužanjska odetja, upravo narodna nošnja onih Beogradjanah i njihovih stanovitih zemljakah i rodjakah, nami je, ovde, sve-jedno: dosta da je još u XI. veku kod stanovita pučanstva Bizantinskoga, poticalo sužanjske odetje, i to u istomu vladajućemu, po nekoj način, dvoru.

Kako biaše taj vladar odeven? Na to se neda odgovoriti točno, sužnji bo biahu različno obučeni[4]. Gledaj nekoje sužnje: „čeljadešca brazgotinami ranah po svoj koži izšarana, pleća im izranjena, dronjavom ponjavicom više obsenjena nego-li pokrivena, nekoja pernjkom samo stid sakrivaju, a sva tako obučena da su kroz opravu gola; čela im izpisana, lasi ošišani, noge

[1]Excerpta de legationib. (izd. mletačko) pag. 40. Prisci Rhetoris, hist. gothica. — [2]Imp. orient. t. II. Banduri animadvers. in Const. Porph. pag. 59. — [3]Georg. Cedrenus pag. 561. — [4]Malliot, recherches sur les costumes — — des anciens peuples, t. II. pag. 220—1; primeri plose 85., like 3. 4.

okovane[1]". Time, po prilici znamo kakôvi biahu Serbuljani. Nego još nepoznamo Serbulju.

Rimska reč solea znamenuje papuču kojom se je samo del stope obuvao[2]. Kasnie, valjda poradi sličnosti, uzimala se ta reč i za podkovu. Još ni Kato ni Varo neznadu za podkove, nego umstvuju kako bi se dalo prepre čiti da blago kopita ili papke si nepodbije.

U vreme Plauta, nosiahu te crevlje glumci i druga čeljad koja nebiahu na najlepšem glasu[3], ter ni meštri tih škornjah nebiahu brojeni medju najvidjenije zanatnike[4]. Ta obutja nedolikova boljim ljudem: Cicero kori Veres-a koj biaše te crevlje obuo[5]. Ni u ono doba, za carstva, kad-no se iz sužanjstva izleže razuzdanost, pa razuzdanost ukide razliku medju pristojnostju i medju bezobraznostju, ni u to doba nepristoja ta odetja za muže i mladiće, koji bi bili imali, barem po svojemu rodu, biti bolji ili čednii[6].

Netom dokazasmo da serbula biaše sužanjska obutja. Ovde posestrismo tu serbulu sa soleom. Ovu obutju nosiahu rimski sužnji po iztočno-severnoj Hervatskoj, tu obutju, kasnie prozvanu servulom ili što je isto (I) serbulom, tudjinac metnu, a ludost uzderža gerbom Serbie.

Kada znamo da biaše Tribalah različnih; da biaše više Serbiah, da se ni Tribalom ni Serbiam nedadu ni granice, ni broj odkazati, da i davnina i znanost pod imenom Serbli razumevaju i Tribale i sužnje (servus); da se to stanovničtvo smatra starinskim, ne doselivšim se pučanstvom naše iztočnoseverne domovine, kad sve ovo znamo: možemo-li se čuditi što

[1]Appuleius, metamorphos. IX. — [2]Aul. Gell. noct. Attic. XIII, 12.; Malliot, recherches, t. I. pag. 26 plose VII lik 5. 6. 7. 8. (Mongez) encyclopedie methodique, t. V. pag. 463. — [3]Plautus, trucul. II, 4. 8. — [4]Plaut. Aulul. III, 5. — [5]Cicero, 7. verr. „stetit soleatus praetor pop. R. cum pallio purpureo". — [6]Aul. Gell. noct. Attic. XIII, 21. „Castritius rhetor ad discipulos adolescentes de vestitu atque calceatu non decoro — — — soleatos vos pop. R. senatores per urbis vias ingredi nequaquam est decorum."

se pisci neslažu ni u broju Serbiah, ni u njihovu obsegu, ni u njihovih gerbovih, ni u tumačenju jednoga ter istoga znaka solea, ni u broju tih soleah? Je-li čudo što, u toj neizvestnosti, svaki pisac kaže samo svoje osebno mnenje, i to bez razloga? Je-li tu čudo, što n. p. ovaj nezna za Tribaliu, ili za Rašiu, ili za Serbiu, što onaj te zemlje meša; što jedan smatra soleu podkovom, što ju drugi smatra ognjilom, što ju treći smatra mesecom itd. itd.

Evo pet pisacah, drugačie znanjem i značajem dobro preporučenih, pa vendar kojih ni dva u onih stvarih neskladaju:

Vitezović[1] daje Rašii tri „podkove", Serblji četiri „ognjila", Tribalii prasetju glavu.

Palma[2] daje Serbii prasetju glavu.

Du Fresne[3] daje Serbii četiri „ognjila".

Tomka-Saski[4] daje Serbii četiri „meseca", kojih dva spredńja rastu, dva stražnja urastjuju se (mlaj, i uštap.)"

Schvardtner[5] daje Serbii prasetju glavu, Rašii „pet podkovah".

Dosta: razjasniv soleu, mi raztumačismo i Konstantinovu Serbulju, i gerb jedne, bez-da znamo koje Serbie. —

---

[1]Ritter (Vitezović) Stemmatogr. illyr. — [2]Heraldica regni Hungariae pag. 67. — [3]Du Fresne, Illyricum II. IV. §. 62. — [4]Tomka-Saski introductio in geogr. t. I. parte II. cap. XVII. — [5]Schwardtner Statistik v. Ungarn, Bd. II. pag. 60.

XII

Iz dosadanje razprave, (VIII), po gotovu iz pojava da Serblji dvaput prose pribivalište u cara Heraklia, a ne u Hervatah koji za onu njihovu malicu imadiahu i predosta i sigurniega mesta, iz te obstojnosti moći je, sudimo, na svašto zaključiti lakše, nego-li na svojtu Hervatah i Serbah.

Kako, o tomu rodbinstvu, sudiahu starinski Hervati? Nas nije za to pitanje, nego na-nj će se imati odgovor kada pokažemo kako su otci naši rabili ime Serb, ovo bo razpraviti, sbilja spada na nas.

Jer Dubrovčani, na više načinah i s više gledištah, mogahu i moradiahu poznati Serbstvo; jer oni, u svoje vreme, spadahu medju najprosvetljenie Hervate; jer oni, po razmerju, najvećma pisaše; jer se i o njih kaže da biahu Serbi i da pisaše serbski: mi ćemo se u ovomu poglavju uhvatiti samih Dubrovčanah.

Kako i kod drugih mnogih Hervatah, tako i kod Dubrovčanah, dolazi drugda ime Slovinac, ime koje im biaše istovetno s imenom Hervata[1].

---

[1]Bruerević, (Dubrovnik, III sv. str. 55):

„Ti koj dni traješ i noći knjige promećuć
Pomnjivo tražeć slovinskog naroda slave,
Bi l' uzrok men' po sreći dokazati znao,
S pivnice jer svako do glasovita Pregata
Slavne bi se slatko hervatske odreko starine?"

Novi Dubrovčani, u Hervatstvu, nadmudriše i znanost i svoje starie uprav onako kako-no Voltaireov Fulgent popravi i usaverši Rim Marka-Aurela.

Mi o onomu imenu već nasekosmo naš sud (VI), i drugačie zna se kako s njime stoji[1], ter ovde o njemu neznamo drugo, nego da ono, u hervatskomu jeziku, dolazi od onda, odkada u Hervatskoj nestade učenjakah, sreće i slobode.

Junij Palmotić broji medju svoje Slovince, mnoge narode, o kojih se zna da biahu i da jesu narodnosti različne od hervatske i od one koju nekoji zovu slovinskom[2]. Nego Palmotić, u toj herpi narodah slovinskih, nezna za Serblje.

Ignjat Gjorgjić terpa u slôvinsku torbu i Samojede[3], itd. pak ni on nebroji Serblje medju Slovince.

Dakle ta dva Dubrovčanina ne samo da se nederže za Serbe, nego oni nesmatraju Serbe ni ogrankom onoga preveliкoga stabla slovinskoga.

Ali Gjorgjić zna za „serbske vojničare, za serbske čete"[4].

Zna se, doista, i za vojničare i za čete n. p. Ličke, Posavske, Primorske itd. ali odtuda nitko neizvadja kakov oseban, nehervatski narod Lički, Posavski, ili Primorski, nego svatko uman kaže da su to imena pokrajinska, mestna, zemljopisna.

To isto valja i o povlastnicah, i u obće, o starinskih pismih, u kojih se govori n. p. o kralju Serbljah itd.

Zna se za kralja Bavaracah itd., ma nezna se za narod Bavarski koj bi bio drugačii od nemačkoga.

Ovo stoji i o onih piscih koji se služiše kerpljačinom hervatskih i gerčkih slovah, pa kazaše da pišu serbski. Ta slova smotri gerčka vera hervatske narodnosti. U Hervatskoj još potiče pisma koje se zove glagolskim; nu mi neznamo za narod glagolski. Dosta: ni Palmotić ni Gjorgjić nesanjaju o serbskoj narodnosti.

Bi-li k Slavstvu ili ka Hervatstvu? strana 10 i savezne. — [2]U Pavlimiru, Danica ilirska god. 1837. br. 26. — [3]Pěsni razlike, str. 7—8. — [4] Pěsni razlike, str. 38.

Ranjina kaže da Alexander veliki biaše: „gospodar Serblji[1]. Razumeva-li se to tako, da je i Serblja spadala medju zemlje kojima je onaj Alexander gospodio? Tako razumeti Ranjinu nedopustja nam Gundulić, koj kaže da onaj Alexander biaše „Serbljanin“[2] to će reći stanovnik Serblje. Dakle i Ranjina i Gundulić derže Macedonce za Serbe.

Znamo da u Macedoniu utekoše Heraklievi Serbi; da s njome medjašiše i Tribali; pače da se Tribalah i po njoj povlačilo; i da se s njome i Agriani mešaše (XI, 1.; X.; IX.). Jesu-li ta dva Dubrovčanina svoj pojam o Serbih načinila po kojoj tih obstojnostih ili po njih svih? Jesu-li ti Dubrovčani starinske Macedonce, ili možda Macedonce noviega doba deržali za Serblje?

Macedonci noviega vremena, ponajvećma su Cincari i Cigani, pučanstvo koje, kažu, nije najplemenitie, nije narodnosti ni hervatske ni „slovinske“.

A kakovi biahu starinski Macedonci?

O Filipu, otcu Alexandra velikoga, zagermi Demosten, i reče da on „ne samo nije Gerk, ne samo neima ništa gerčkoga na sebi ni u sebi, nego on nije potekao ni iz barbarske odličnie kervi; on je Macedonac, čovek iz Macedonie, iz zemlje iz koje se ni sužanj verstan neukazà“[3].

Demosten znadiaše i da onaj Filip biaše pravi Gerk, i da u Macedonii biaše premnogo gerčkih naselbinah, i da gospodujući stalež u Macedonii biaše čisti gerčki. Nu Demosten zove Filipa Macedoncem za-da Atenjane proti njemu uslobodi. Tu, u sudu o Macedoncih, nezanese Demostena govornički pal: drugi deržahu do Macedonacah koliko i on[4].

Gundulić kaže da Troja leži pored „serbskih stranah“[5]. Gundulić, tu, smatra Traciu za Serblju, Tračane za Serbe, i

[1]Dinko Ranjina (izdanje Zagrebačko) st. VIII. — [2]Osman, III, 17. — [3]Demosthen. Philipp. 9. (drugda Philipp 4. — [4]Aphthonii Progymnasmata, 9. — [5]Osman VII, 1.; XX. 47.

valjda, starinsku Traciu i starinske Tračane; jer novii su Tračani Turci, Gerci, Cigani itd. narodi nehervatski, po Gundulićevu, neslovinski.

Znamo da biaše i Tračkih Tribalah (X). Tracia biaše ime zemljopisno: u njoj pribivahu različni narodi[1]. Tračanin znamenova osobita barbara[2].

Pesnik Antifan pita vilu odkuda je što poteklo u Gerčku. Vila mu odgovara da je iz Tracie od kralja Sitalca, došao serb na Lacedemonce[3].

U Tracii biaše potok Tear, kojega voda biaše, „prekim lekom proti serbu ljudih i konjah", i taj se je potok salivao u potok Agrianac[4] (IX).

U Tracii biaše narod Mariandinacah, narod koj se sam prodavao u sužanjstvo[5].

U Tracii biaše grad, deržava-li (III) sužanjah, „Poneropolis, što da je sagradio Filip Macedonac, dovukavši onamo sve zlikovce, t. j. uhode (sykofante), lažljive svedoke, i druge slične zločince, njih oko 2000"[6].

U Tracii biaše zemlja Cebrenia, Krebenia, Cerbenia, i puk Cebrenah, Kribenah, Cebrinah[7], puk kojega grana kopa rude Kumanacah oko Troje[8]. I onaj se je puk sam prodavao u sužanjstvo, i bi reći da ni za sužanjstvo nije valjao, buduć mnogi Cerbinac i ostario bez-da si je kupca našao[9].

Je-li Gundulić uzeo te Cebrine za Serbine ili Serblje; je-li deržao da Lacedemonci prozvaše Serblji narod od kojega su se oserbali; je-li smatrao narode pribivavše na Tearu i na

[1]Ammianus Marcell. XXVII, 4. — [2]Aul. Gell. noct. attic. XIX, 12. — [3]Athenaeus, deipnos. I. — [4]Herodotus, hist. IV, 90. — [5]Athenaeus, deipnos. VI. — [6]Theopomp. Philipp. XIII. fragm. 122. — [7]Strabo, geogr. XIII. C. Plin. Sec. hist. nat. V, 30. — [8]Herodotus, vita Homeri, 20. — [9]Ausonius Burdigalens. epist. XIV. ad Philippum, „Sic qui venalis tam longa aetate Crebennus (drugde Cebrenus) non habet emptorem, sit tibi pro pretio".

Agrianu za Serblje, kad-no je znao da se od vodah zovu n. p. Bošnjaci, Ličani itd.; je-li Gundulić mislio, onako sudeć o Serbljih, na Poneropolce ili na Mariandince ili na Tračke Tribale?

Na ta pitanja, mi niti možemo niti marimo odgovarati. Nego, pokazav da Dubrovčani sebe nesmatrahu za Serbe; da oni Serblje nederžahu ni za Slovince; da i Samojede sceniahu za bližnje rodjake si nego-li Serbe; da se i u Tracii temelj ima za ime serbsko, hoćeš od serbeža ili ćeš od sužanjstva: to pokazav, mi sudimo da smo ovaj naš posao obavili.

NEKOLIKE

USPOMENE

OD

DRA A. STARČEVIĆA.

„*Pauvres aveugles que nous sommes!*
Ciel, demasque les imposteurs,
Et force leurs barbars coeurs
A s' ouvrir aux regards des hommes.“
J. J. Rousseau.

ZAGREB
TISAK NARODNE TISKARNE.
1870

I

Za Ilirstva nebiaše druga nego da budeš Ilir ili Magjaron. Reći da si Hervat, znamenova da si Magjaron. Rodjen Magjar, rodjen u Ungarii, ter samo za vreme pribivajuć u Hervatskoj, ako si rekao da si Magjar, to je nosilo da si Magjaron. Samo u tu jednu stranku, u Ilire ili u Magjarone, morao je kod nas svatko spadati. O redkih koji se braniše proti tomu razredjivanju ljudih, ili nehtedoše u nijedan taj razred brojeni biti, o tih biaše sud da su habi-kruhi, prosvetljeni zvahu ih fruges consumere nati, a javno mnenje govoraše skladno, da su austrianski špioni.

Dolnje Posavje imadiaše u Ilirstvu svoje sjajne zastupnike. Imena Stefana Marjanovića, Mate Topalovića, Jure Tordinca, ugodna su njihovim veršnjakom i danas.

Koji poznavahu današnjega biškupa djakovačkoga, bez-da njega i bez-da se na njega hvališe, zvahu ga Jozom Strosmajerom. Toga Joze Strosmajera, ni djakom, ni učiteljem djakovačkim, nebiaše medju Iliri ni medju Magjaroni. Koja redkost, koje čudo! U onoj slobodi, uz onaj bujni život, da se ni mladić, djak, ni muž neodvisan, nezauzme za nijednu stranku, za nijednu radnju! Skupštine, sastanci, pravdanja, tučnje, kortešovanja, pevanja, piskaranja: eto svega; ali u tomu ni kod toga neima Joze Strosmajera.

Negdi god. 1846—7. izprazni se mesto učitelja iz drugoga dela dogmatike na peštanskom sveučilištu. Joza Strosmajer biaše medju nadtecatelji za ovo mesto, i on načini izpit tako dobro kako se je od mlada čoveka samo moglo očekivati. Jer što može mladić? Ništa drugo nego naučiti se, zapamtiti ono, što su drugi napisali, pak u svoje vreme i na svojem mestu, kazati ono i onako. Ali koja je razlika medju ovim i onim znanjem, koje se dobiva vlastitim iztraživanjem i razmišljavanjem! Ovo, da tako rečem vlastito, pravo znanje,

nije moguće, razložno od mladića iskati, nego je dosta ako on pokaže volju i ljubav za znanost.

Timo nebiaše zadovoljan pervostolnik Ungarie, nego htede imati učiteljem čoveka, koj temeljitie zna i dogmatiku, i magjarski jezik, i drugih stvarih, čoveka koj imadiaše ne samo u školi recitirati, nego i van škole rečju, ponašanjem i perom braniti katolicizam proti napredujućemu protestantizmu, liberalizmu. U tu sverhu postade na onomu stolcu učiteljem Hovanyi.

Učitelj fakulteta bogoslovnoga na onom sveučilištu imadiaše plaće sa svimi prihodci kakovih 1500 for. na godinu. Ta svota, ako razmotriš dražinju življenja i množinu potrebah, koje nije moguće ukloniti, vrediaše u Pešti manje nego u Djakovu 3–400 for. K tomu tudji svet, nikoga svoga. To nebiaše kako u vreme Vučetića i još Jurjevića, kad-no latinski jezik veza i sjedinjiva svu inteligenciu, ter si iz Zagreba u Peštu, ili povratno, išao kao po Hervatskoj ili Ungarii, iz mesta u mesto. Sada Ungaria biaše samo magjarska, i u njoj vrediaše sam Magjar. Joza Strosmajer neznadiaše magjarski.

Svetjenici, učitelji u sveučilištu, imadiahu za se, dobivahu neko liko kanonikata varadinska. Nego za dobiti to mesto, morao si pokazati mnogo i velikih zaslugah, i te ne za narod ni za slobodu. S toga najverstnii učitelji, najplemenitii muži, ostariše, onemogoše na učiteljskih stolicah.

Dakle, je-li bila vertoglavica svladala g. Jozu Strosmajera, da je on bez koristi, bez potrebe, bez nade, išao, t. j. hteo ići u Peštu, stradat, terpit, propadat i propasti, ili se je već onda hteo pomagjariti, ter kao Magjar sakupljati zasluge po Ungarii za Magjare ili za otčinsku Austriu?

Malo prie onoga mesta u Pešti, biaše prazno mesto akademičkoga propovednika u Zagrebu. Tu, godišnja plaća bez drugih dohodakah biaše 800 for., tu se mogaše spojiti podravnateljstvo u konviktu sa stanom, hranom, dvorbom i t. d., i plaćom od 2—300 for. A i bez ovoga, 800 for. u Zagrebu, vrediaše više, nego 2400 for. u Pešti. Tu si u domovini, tu možeš i prijatelja steći, tu si i vidjenii nego u Pešti.

Nisi time zadovoljan, nego se dižeš na višje? Dobro. Kako je negda Šrot, iz propovednika akademičkoga, uz biškupa Alagovića do-

gnao do biškupie, tako, pače još sigurnie, može verstan muž uz jednoga Haulika napredovati. Na ovomu nadtečaju nebiaše Joze Strosmajera.

U ono doba, onim svojim ponašanjem pokaza Joza Strosmajer, da on neima ćutenja o domovini, o zavičaju, o narodu, o prijateljstvu, da će on iz gotova dobra, negledajuć na ništo drugo, svaki čas udariti onamo, gde se bude boljemu nadao: on pokaza, da je bez onoga presvetoga ćutenja, koje žive u plemenitih serdcih, ter iz kojega se radja i hrani otačbeničtvo.

U to namesti biškup Kuković Jozu Strosmajera dvorskim kapelanom u Beču.

Ni tamo nebiaše njega kod Ilirah, ni kod Magjaronah, ni kod Magjarah. Naravski, razumeva se samo od sebe, da njega nebiaše nigde javno. Kaživahu, da on biaše glasonošom medju stanovitom bečkom družbom i medju Jelačićem banom. Dakle, dobi-li on djakovačku biškupiu za nadarje svojih prošlih zaslugah, ili za zalog, za jemstvo, da će, kad uztreba, nastaviti delo Jelačića bana?

Tada stopervo, god. 1851. kako i Jelačić ban, postade i g. biškup Strosmajer članom „matice ilirske“. To on učini u ono vreme, kad-no se na Ilirizmu osovi sužanjstvo naroda hervatskoga, kad-no narod hervatski baci prokletstvo na Ilirstvo i na Jelačića bana; kad-no Austria htede Ilirizam u život povratiti; kad-no nemogav to učiniti ni ona, ni Jelačić ban, ni g. biškup Strosmajer, ovo trojstvo naumi Ilirizam nadomestiti Jugoslavizmom i Hervato-Serbizmom; kad-no tim čedom, koja imadiahu Hervatom posledni udarac dati, i g. biškup Strosmajer biaše i otcem i kumom.

Za despotizma nastojahu otačbenici, da se mladići, koliko je moguće, dobro odgoje i izuče, i da se nepuste u službe despocie. Samo tako biaše moguće zabraniti da nepropadne celo pokolenje, rodjeno i odgojeno u sužanjsvu, samo tako dalo se je umanjiti prokletstvo, koje se leže iz sužanjstva, ter narode na desetke, na stotine godinah raztače.

U tu sverhu, osobito biškupi Ungarie, koje stipendie razdeliše, koje ustanoviše, utemeljiše, kakovimi radnjami uzderžaše književnike neodvisne, udaljene od duha sužanjstva!

Ni u tih stvarih nije se znalo za g. biškupa Strosmajera.

Dakle, kad-no g. 1860. vidiše toga g. biškupa Strosmajera pozvana u rajsratu; u banskih konferenciah; virovitičkim županom, po

Zagrebu pripravljati gostjenja i svetčanosti, tu poznanu meku Austrie; davati na desetke tisućah forintih za jugoslavenske osnove i težnje; dakle to sve gledajuć i setjajuć se prošlosti: što moradiahu misliti muži razumni?

II

God. 1839—40. biaše g. Ivan Mažuranić namestnim učiteljem u VI., a ja djakom u III. razredu gimnazie zagrebačke. Oba biasmo vatreni Iliri, nego gde biaše tučnje ili pogibeli, nesetjam se da-li i on biaše. Starii od mene desetak godinah, g. I. Mažuranić pisa na sav mah, a ja čitah, učih se na pamet sve ilirske spise svom žestinom zanešena mladića.

Pesme g. I. Mažuranića hvaliaše ilirsko obćinstvo, nego mene se one neprimaše. To je sve, što mogu reći za ono doba, kad-no mladost i znanje nedavaju snagu za suditi, nego samo serdce za ćutiti. Kasnie učiniše mi se njegove pesme u „Danici" šuplje, okorne; dva pevanja u Gunduliću dopadoše mi se za neizkazati. Nemogoh se izčuditi, kako je pesnik, vezan tudjom, Gundulićevom osnovom, tudjim, njegovim duhom, itako svladao sve težkoće, tako da je pretežko razabrati njegova pevanja od Gundulićevih. I Gundulić bo ima više ćutenjah i slikah nego mislih, i on pesničkoj meri, pesničkomu broju žertvuje mnogo, na štetu kratkoće, bistrine, snage. — „Čengićkinja" biaše i ostade mi sablazan. Herdja, koja sama mogaše si dati zadovoljštinu, da bude imala išto čovečnosti, ta se herdja krade i mami Cernogorce, neka idu iz potaje ubiti jednoga čoveka. Na to gnjusno delo diže se pod izbor stotina Cernogoracah, i ojačuju se svetotajstvi vere, pričestju, šuljaju se ter iz zasede srećno ubiju toga čoveka. Moguće da bi i Cigani što takova učinili, nu nije moguće, da se oni nebi stidili to ikomu kazati. O tomu je „Čengićkinja". — „Hervati Magjarom" po svojoj naravi moradiaše biti pamflet, spis najteži, jer mora biti u svih točkah podpun. A u onomu spisu neima ni traga duhu Lamennaisa ni Cormenina, nego je k svoj herdji, i jezik tako raztezan i blezgav, da se nemože hvatati osim možda pohervatjenih Ciganah i drugih barbarah po Hervatskoj.

Skoro nemoguće biaše do god. 1848., da g. I. Mažuranić razvije i pokaže svoj politički značaj, političko znanje. Magjari biahu svu

inteligenciu, u javnu pravu, izjednačili plemstvu, nu u Hervatskoj se je za to malo ili nimalo u životu znalo. Neplemić, g. I. Mažuranić neimadiaše pravo mesto ni u skupštinah, ni u saborih, a pisati biaše malo lakše nego za gospodovanja Austrie. Velim uz cenzuru da malo lakše, jer napisao si što si hteo, cenzor je propustio, što je on hteo, time biaše stvar gotova: nisi imao troška ni druge neprilike.

Nu g. I. Mažuraniću kod mnogih malo služi za preporuku da je, mlad i na glasu kao otvorene glave odvetnik, primio službicu kod grada, gde-no ju, osobito u ono doba, tražiahu, dobivahu i primahu samo onakovi ljudi, koji nebiahu za drugo ništa, nego samo za živeti. Poslie g. 1848. još je cernje po javni značaj g. I. Mažuranića, što je išao iz Hervatske, kao pouzdanik Austrie, s ljudmi, u koje ni jedan Hervat nije imao ni iskru vere; što je, bivši odvetnikom s nešto glavnice, iskao službicu od neprijatelja svoje domovine, službicu upravo proti svojoj domovini; što je Austria izmedju svih Hervatah, samu njemu poverila višju službicu kod deržavna odvetničtva, službu, koja je u despocii najomraženia i najodurnia; što je on tu službu primio, i nje se pokazao dostojna progoneć gg. Bogovića i Filipovića.

Nekada mogao si na g. I. Mažuraniću opaziti dve bilege, prirodjene svakomu čoveku, nu redko da su obe oštro izražene. Te su bilege: g. I. Mažuranić oholio bi se, kad bi imao na što, i: njemu se posao neljubi. Ako se ostan ponosa dostojno razvije, a bolest lenosti radnjom nadvlada: eto ti za sigurno velika, plemenita muža. Zanemari-li se onaj ostan, uzderži-li se ova bolest, eto ti najherdjaviega čoveka. Žive-li ostan uz živu lenost, eto ti gotova čoveka, berza na svako zlo, neverstna za nikakovo stradanje, za nikakovu veličinu. Ako je lenost svladana, uz svladan ostan ponosa, eto nečesa, što neznam kerstiti, nego posve izgleda poput sužnja, eto čoveka, koj radi, samo da radi, eto žive makine. Kako je poslie god. 1848. s ponosom, kako li s lenostju g. I. Mažuranića? to ja neznadoh.

Tako, dakle, u značaju g. I. Mažuranića književnika nenadjoh ništa uzvišena, ništa veličanstvena; u značaju njega deržavnika neznadoh ništa neobično dobra ni zla.

Došav na Reku, opazih, da izuzev gg. Vončinu i Zmajića, i rodjake, medju svimi stanovnici županie, ja još najviše deržim do g. I. Mažuranića. Bez dvojbe ovo pučanstvo nesudiaše po „Čengićkinji“ ni po službah, nego po komu ili čemu tretjemu, ter g. I. Mažuranić tu biaše

nekriv i nedužan. Ta razlika, drugde prevelike cene, ovde nevrediaše ništa. Jer za g. Mažuranića nebiaše u županii ljubavi ni štovanja, ni priklonosti, a upravo toga se je htelo.

Za buduće bo poklisare iz obsega županie rečke budu od stanovite strane predloženi: Bužan, g. I. Mažuranić, i još jedan koj žive, stari domorodac, novi rodoljub. Na ta imena biaše mermljanja, nad onim Mažuranića biaše i podsmehavanja dervena.

Iz onoga predloga ja zaključih, da g. I. Mažuranić želi biti izabran za poklisara, i to u županii rečkoj. Gde i kako da ga prokriomčarimo? Sva su mesta zauzeta, i još ostaje sam Vinodol. Ali u Vinodolu je njegovo ime najvećma omraženo; kotarski sudac Mudrovčić derži do g. I. Mažuranića koliko i ja.

Ali zašto kriomčariti ga, zašto nepristati javno uz gg. Vončinu i Zmajića? Zato, jer stvar, za koju se ova gg. zauzimahu, biaše smatrana nečistom, a ja nemogoh jamčiti, da će g. I. Mažuranić svoje poklisarstvo upotrebiti onako kako to narod želi, kako je pravo i po domovinu koristno. Po gg. Vončini i Zmajiću bio bi i on propao.

Dakle stvar razložim mojemu prijatelju Mudrovčiću: ovde se neradi o nami ni o g. I. Mažuraniću, nego o Hervatskoj; Austria pozna g. I. Mažuranića još bolje nego mi, ona ga prezire kao prosta beamtera, koj skače za koru kruha; ona ga je učinila načelnikom naše vlade, jer su joj ga pravi Švabe kao pravoga Švabu preporučili i jer su ga hervatski Švabe proglasili demokratom, liberalcem, učenjakom, rečju, čovekom puka, koj čovek da će moći Beču premnogo pokoristiti. Ako županía, u kojoj je rodjen, nepokaže, da do njega derži, naravska je stvar, da će ga Austria još većma prezirati, i time da on neće moći učiniti ni ono malo dobra što ga možda želi. K tomu moguće je, da naš sud o tomu čoveku, nekada temeljit, već danas temeljit nije, jer možda je on morao poniziti se, služiti, pretvarati se do sada; možda je sužnjevanje desetak godinah iz njega iztesalo štogod čoveka; možda ga je dirnulo nastojanje Beča, koj ga prie Solferina htede, kako glas nosiaše, pod izlikom, da je šenuo s pameti, baciti u ludnicu ili barem u penziu. Na nikakav način nevalja bez težkih razlogah čoveka obsuditi ni zabaciti, i ako je obsudjen, treba mu dati priliku, da se popravi i pokaže.

Mudrovčić mi odgovori, da on s nekim u zavadnji, javno nemože ništa raditi za taj izbor, proti kojemu da će nemalo svatko biti.

Ja mu odvratih, da javno niti nesmi raditi, jer da nesmi obružiti sebe ni mene, nesmi pokazati, kao da mi deržimo do čoveka, do kojega političke vrednosti nitko nederži; naputih ga, neka stvar poveri pametnim ljudem, neka ljude uputi, da ja, do kojega se je premnogo deržalo, proti tomu izboru neimam ništa, pače da će mi i drag biti; neka za dokaz, da ja privoljujem, pusti mene izabrati za namestnika g. I. Mažuranića. Zaključih s opazkom, da će akciu započeti gg. Vončina i Zmajić, i da stvar bude već time napredovati, što joj se mi nećemo protiviti. Tako ćemo, rekoh, osebnosti podložiti načelu, izveršiti ćemo sveto deržanstvo otačbenikah; g. I. Mažuranić možda bude imati toliko razuma, da oceni to naše poniženje, ter će, ako bude još gde izabran, zahvaliti se na izboru vinodolskom.

Plemeniti Mudrovčić izverši stvar kako valja.

Ja obrekoh i dadoh ruku kot. sudcu Muževiću, da ću njegov, grobničko-hreljinski kotar zastupati. Taj je kotar uvela županijska skupština, u naputku za preuredjenje municipiah njega neima. A županijski poklisari odmereni su po kotarih naputka. U neizvestnosti da-li će sabor potverditi taj kotar i, dosledno, njegova poklisara, ja neodoh na sabor, nego čekah, da se ono pitanje reši. Županijski poklisari imadiahu prositi za ono potverdjenje. U saborskom dnevniku stoji, da na 26. travnja povede o tomu reč g. Jakovčić, poklisar iz Bakarštine. Tom prigodom reče g. Vončina, da je on o tomu predmetu predao prošnju, koju u ostalom nitko nije vidio. Isti dan odreče se g. I. Mažuranić poklisarstva, što mu ga je poverila obćina Cvetkovićah, a priderža poklisarstvo vinodolsko.

Za toga mnogi raznašahu, nekoji i verovahu, da gg. I. Mažuranić i biškup Strosmajer gledaju mene iztisnuti iz sabora, bolje rekuć, nedati mi u sabor. Ali kako ćeš s timi glasovi sljubiti ovu obstojnost: na jednom dobijem od gg. M. Hervata i Zmajića berzojavnih pozivah, koji me kao o glavu, odmah, iz stopah vuku u Zagreb?

III

U Zagrebu naleti me g. Žuvić i potuži se na g. Vebera porad nekakove prepirke, o kojoj ništa nisam znao. Tu mi se učini, kao da ima u saboru stranakah i medju njimi razjarenosti.

Sumnjaš o strankah u Hervatskoj, u saboru? Sumnjam, i to tako, da nagibljem verovati, da ih neima.

Odišav na Reku, ja ostavih u Zagrebu, u inteligencii osobito, samo jednu, svezi s „bratjom Magjari“ posve prijaznu stranku. Odmah poslie Solferina nemalo sve zavapi za „bratjom Magjari“. Magjarska nošnja, magjarski pozdravi, magjarski plesi, toljage magjarskih juhászah, neotesanost, divljačina magjarskih kanászah, to se sve udomi u Zagrebu. Magjarsko družtvo bude dovučeno, za da magjarski predstavlja u zagrebačkom kazalištu, ter za toga nisi drugo čuo, van kako je magjarski jezik junački i umiljat, i kako su „bratja Magjari“ daleko doperli u kazalištnoj umetnosti. G. I. Kukuljević biaše dan i noć bez plaće Cicerone g. Podmanickiu i njegovim drugovom Magjarom, donesavšim u Zagreb novacah „za obraniti Hervate od smerti glada“. Na vapaj domorodacah starih, sada rodoljubah, izdade g. Levin Rauch magjarske zakone od god 1848., zakone, poradi kojih kerv prolivasmo i unesrećismo nas i Magjare. Ti zakoni budu proglašeni „jedinim spasom“. To izdanje bude u času razgrabljeno. G. Levin Rauch nebiaše dosta vatreno zauzet za svezu s „bratjom Magjari“. S toga „poštenjaci, narodnjaci, rodoljubi“, gg. I. Kukuljević, I. Mažuranić, Vukotinović, Prica, Bogović, zabacuju g. L. Raucha, i dogovaraju se s g. J. Jankovićem, kako da se Hervatska sveže s „bratjom Magjari“. Kod obnove u županii zagrebačkoj „bratja Magjaroni“ moradiahu oprostiti, što je većina demokratička za pervoga podžupana izabrala neplemića, a plemića za drugoga. Nekoliko mladićah i muževah, medju ovimi bih i ja, dakle nekoliko nas, koji nebesnismo nego motrismo ljude i stvari, mi biasmo „prokleti Švabe, koje treba na pervi stup povešati“. Slika koja predstavlja ungarsku krunu, i pod njom Hervata i Magjara, ta slika s podpisom: „pod ungarskom krunom kao s bratom, rukuje se Magjar sa Hervatom“, biaše od „narodnjakah“ u tisućah komadah deljena.

Mogu li verovati, da se to stanje, ta sloga, to jedinstvo, od jučer, to jest od sveršetka veljače do sveršetka travnja, promenilo u protivno? I to, bez-da se je u izvanjskom svetu išto promenilo, bez-da je o toj promeni išto doperlo u javnost?

I sbilja, kakova bi bila ta nova, ta razkolnička, ta vezu s „bratjom Magjari“ neprijazna stranka?

Austrianska? Je-li moguće, da je tko, makar neznao ništa o prošlosti, koju imamo od Austrie, je-li, velim, moguće, da je tko za-

boravio jučeranje barbarsko tlačenje, deranje, progonenje, koja terpismo od Austrie? Ono jučeranje vreme, kad-no seljanin hervatski moradiaše na ure hoda tražiti tumača, za doznati, što mu ferman austrianski zapoveda? Ono vreme jučeranje, kad-no se barbari po Zagrebu sgledavahu nad hervatskom rečju, ter ju smatrahu za znak, za dokaz bune, veleizdaje? Ono jučeranje vreme, kad-no austrianski žandari u Zagrebu na nekolika koraka ustrelише nedužna čoveka; kad-no na takovu smert svaki Hervat moradiaše pripravan biti; kad-no se ljudi tužiše, da austrianski stražari nad sigurnostju osobe i imetka, po selih na hervatskih seljanih iztraživaju kako im daleko puške nose, i da-li dobro pogadjaju? Ono jučeranje vreme, kad-no i najmoždenii mladići, neznavši nemački bolje nego hervatski, moradiahu ili u tretji red pasti, ili za vremena škole ostaviti? Je-li moguće, da je tko zaboravio te javne stvari, malenkosti napram potajnim strahotam, koje se u našu domovinu kroz vreme sužnjevanja austrianskoga zasadiše i u njoj odgojiše? Jer za spomenuti samo jedno pojavljenje: koliko se ljudih po gradovih i većjih mestih, koliko službenikah, ženi, koliko ih se može ženiti, koliko ih treba ženiti se, i to sve od-kako je austrianština našu domovinu zadahnula? Dakle sužanjstvo je zaterlo i najsvetii i najjačji ostan narave, sužanjstvo pripravlja zator naroda hervatskoga. I kad smo na to došli za desetak godinah, gde budemo za kakov nov desetak godinah? Ako je onih i onakovih činah bivalo i proti pripisu, ako ih je ogorčenost naroda i povećavala: itako, oni biahu verovani, oni tlačiahu duševnost naroda time većma, što biaše nemoguće govorit i pisat, istinu tražit i nalazit.

Bi-li ta nova stranka bila stranka prava? Ova je, istina, svoj program razvila, taj program žive u svemu narodu hervatskomu. Ali ova stranka ide za umnom i plemenitom sverhom, ona je odviš uzvišena nego-li da bi u nju g. Veber ili drugi Slavoserb mogao spadati; ova stranka, bez novacah i vlasti, verno ogledalo svojega naroda, niti može naplatiti g. Žuvića, ni zaneti ljude koji nisu za radnju, za borbu, nego samo za uživanje.

Stranka talianska, ruska, turska? Ali ni Talian, ni Rus, ni Turčin, javno nekazaše, da žele ovaj pernjak Hervatske dobiti. Kakova bi dakle mogla biti ta nova stranka, komu-li bi Hervatsku izdavala?...

Sutra, neznam, kako, sastalo nas se u kući nekada Demetrovoj. Tu biaše razgovora o kraljevih predlogih, tu o odgovorih, koji bi se

imali dati na te predloge, tu V. Pacel otajstveno pročita nekakav odgovor te struke. Ja niti što znadoh o tih stvarih, niti o njih mogoh išto razumeti.

Sada nebiaše sednicah, jer argonautika ode u Beč, prosjačiti da graničarom bude dopušteno u sabor doći. Što je to? Da se narod, makar kroz sabor, tako ponizi da prosjači svojega vladara bilo za što; da mu odpravlja prosjačke, sužanjske predstavke; da radi išto drugo osim da gradi zakone i osigurava izveršivanje zakonah; rečju, ona je argonautika sablazan koje neima nigde drugde, sablazan koju čine samo Hervatom urotnici domaći. — Graničari, dok su u stanju protizakonitu, mogu-li graditi zakone za se ili za provincialce? Što spadaju na nje, dok su u onom stanju, makar kakovi zakoni i odnošaji? Najviše po što bi mogli doći u sabor, bilo bi to, da ištu neka se granica ukine. Ali ne samo da to njihovo zahtevanje nije od potrebe, nego je to Beč upravo zabranio i graničarom i provincialcem dok budu graničari u saboru. I da sablazan bude podpuna, tu bezzakonu, tu sramotnu zabranu primiše i obderžaše Slavoserbi.

Na 15. svibnja govori se u sednici, da sabor proslavi Jelačića bana. Moj izbor za poklisara još nije pročitan. Dakle nemogoh ustati proti toj bečkoj petljanii, proti sramoti, koju je time Austria namenila Hervatom. Što mi se tu na čudo dade, o tomu slavljenju govore oni isti Slavoserbi, koji se do jučer nemogahu Jelačića bana i njegove uspomene napsovati i nacerniti. Ali sada hoće Austria da se Jelačić slavi.

Samotretji pohodim g. biškupa Strosmajera. Serdce neimadoh za-nj ni na-nj, ter time mogoh prostodušno iz bliza motriti njegovo obličje. Do obličja bo ljudih neobičnih i koji hoće da su neobični, mnogo deržim.

On nas primi svakako i za-to nikako: i prijateljski, umiljato, i osorno, i dostojanstveno, i milostivno, i gospodski i demokratički. Nego ni jedno to deržanje nebiaše odrezano, ni zarubljeno, ni zaoštreno, nego pomešano. On se derža kao da je ukraden, tudj, vertljikav, izgubljen. Na njemu sve staja kao na kolcu. Reč oslaba i k tomu kao navlaš kroz nos, preneugodna. U celu obličju neopazih ništa u što bi se ja zaljubio, ništa što bi me na prijateljstvo, ili na štovanje ganulo. Najnepovoljnie mi biaše: mertvilo u očiuh, mertvilo u kretanju, mertvilo na ustnicah, mertvilo u svemu čoveku, koj je u najlepšoj muževnoj dobi.

Ali fisiognomika nije nepomična znanost nego je samo gatnja; ni lepo ni ružno obličje nije svaki put ogledalo duše; oko vara prečesto; kratka bolest, koju noć nespavati, neobična radnja, briga, misao, to sve može čoveka u čas nagerditi da je on za nepripoznati, i ljuto bi se varao tko bi ga po onomu stanju sudio; a napokon, to se je obličje meni učinilo takovo, drugim se ono čini drugačie. Tko ima u tomu pravo? Svi jednako.

IV

Medjutim se prilično osvestih u saboru i njegovu vertlogu. Gledah komešanje, ali ga nemogoh razumeti. Jer, po mojemu sudu, celo stanje biaše jasno. Odkuda, dakle, i čemu šaranje?

Kakovo je stanje Austrie? Ovakovo: izgubitak Lombardie najmanje je zlo po Austriu. A pravo zlo po Austriu stoji u tomu, da se za nju, u perkos pogibeli očitoj, nezauze ni jedna stara drugarica, Rusija ni Praizka, ni starinska prijateljica, Englezka; da je time Austria osamljena; da je na taj način dokazano da za Austriu nemari Europa; da je Austria potučena na zemljištu, koje si je sama odabrala, u zaklonici jezera, rekah, tverdjavah; da kod Solferina biaše samo sto i sedam tisućah Francezah, a Austrianacah na razboju i u okolišu kakove četiri stotine tisućah; dosledno, da oceniv kako treba broj i stanje vojskah, onaj boj takovim se pokažuje, kao da je u njemu svaki Francez udarao na desetak Austrianacah; da će ta slaboća Austrie, tako sjajno pokazana, userdčiti njezine domaće i izvanjske neprijatelje; da stanje penezja Austrie nedaje nadu ni izgled za ojačenje njezino; da ni istim narodom Austrie nestoji do njezina ojačenja. Austria bo svojim ponašanjem uputi narode, da se oni od nje, dok je ikoliko jaka, nemare ničemu nadati, nego protivno, da se imaju svašta bojati.

Pa što ište ta Austria od Hervatske i od Ungarie?

To, da se proglase i učine hotice njezinimi obćinami, drugimi rečmi: da Hervati i narodi Ungarie prolivaju svoju kerv i troše svoje novce u ratih koje će Austria ili drugi proti Austrii snovati i voditi; da plaćaju dug Austrie koj na nje samo u toliko spada, u koliko je učinjen i potrošen samo na njihovu nesreću; da svoj prirad i prerad prodavaju, da tudji prirad i prerad kupuju kako i pošto Austria hoće;

da svoje stvari prodavaju za tretjinu vrednosti, da tudje stvari kupuju po trostrukoj vrednosti; da oni to sve rade i terpe kao pravni dužnici, kao zakoniti robovi Austrie; rečju, Austria ište, da Hervati i narodi Ungarie učine dobre volje sebi i svojoj domovini ono, što im Austria kroz vekove nije mogla oružjem ni petljaniami učiniti.

Tko će, u takovih stvarih, takovoj Austrii popustiti, tko izdati svoju domovinu, tko obružiti svoj narod?

Moguće je, kažeš, da će Austriu prideržati onaj isti koj-no ju kod Solferina nije hteo ni dao srušiti. Što onda?

Onda što i sada. Žertva, koju Austria u nas pita, sužanjstvo je, smert je naroda, ta se žertva ničim i nikako neda ni iz daleka nadoknaditi. Austria će, ako ju drugi budu deržali, kako i dosada, gaziti naša prava, terti naš narod. Tako budemo i odsada, i proti našim pravom, i bez našega privolenja, od Austrie imati sve ono, čemu ona sada ište naše posvetjenje. Dakle, kad netrebamo ništa raditi, kad ovaj čas, nemožemo ništa većjega učiniti, kad nam je sasvim dosta samo neprivoljiti na bezzakonje: dajmo, izustimo taj veličanstveni n e, koj u ovih obstojnostih vredi više nego na stotine tisućah bajunetah i lumbaradah. I doista, pet godinah kasnie, jesu-li Praizom lumbarde i bajunete pomogle više nego-li je Napoleon III. dopustio?

U ostalom, nije razloga ni prilike, da će drugi Austriu proti volji njezinih narodah braniti ili deržati. Nu zašto bismo protresivali stvari koje stoje od drugih, ne od nas?

I nas svaki može postati milionac, ako mu tko dade milion forintah; ali u taj račun neće nam nitko dati večeru na veru. Zašto bi nas dakle mutila tudja volja koja da će braniti Austriu?

Mi imamo dužnost i priliku nepomagati našega zakleta povestničkoga neprijatelja, dakle nepomagajmo ga! Zašto, dakle, da neučinimo što stoji od nas, ter je na slavu i sreću naroda? Ili je mala stvar obraniti čast naroda, občuvati pravo kraljevine?

Deržeć se toga i pametna i zakonita stajališta, sabor imadiaše na kraljeve predloge i u kratko i dostojanstveno odgovoriti: kraljevina Hervatska nikada nije pravno stajala u drugačiem odnošaju s Austriom nego budi s kojom drugom deržavom. Nu Austria, gazeć naša prava, pretvorila je našu samostalnu i neodvisnu kraljevinu u svoju občinu. Narod će hervatski veselo prigerliti sredstva koja mu se pruže, za srušiti ovo bezzakonje, za uvesti u život ono zakonito stanje svoje

domovine. Obstajavši odnošaji medju kraljevinami Hervatskom i Ungariom prestali su ratom god. 1848—9., ratom prenesrećnim po obe ove kraljevine, nu ratom medjunarodnim. Ove kraljevine, kada i kako im se svidi koristno ili potrebito, urediti će svoje odnošaje i medjusebne i naprama svim deržavam i narodom, nečekajuć poziv od njegova veličanstva.

A što narod i sabor hervatski od njeg. veličanstva čeka i zahteva, ovo je: neka njegovo veličanstvo upodpuni i sjedini našu kraljevinu koja je izudjena osobito za gospodovanja njegove obitelji; neka njeg. veličanstvo upodpunjenoj kraljevini povrati njezin podpun ustav; neka njegovo veličanstvo dokine obstojeće bezzakonje u kraljevini; neka njegovo veličanstvo dade dovoljno jemstvo i sigurnost narodu hervatskomu, proti budućim vredjanjem njegovih pravah i proti upropastjivanju njegove domovine.

Ili je možda narod dužan pretresivati najprie, i obilato, i sve što mu Beč kaže? Pa što onda ako, po starinskom običaju, sabor bude razpustjen dok reši kraljeve predloge? Da bude Beč kazao razpravljati odnošaje naprama Ciganom, ja bi bio rado viditi, kako bi gg. I. Mažuranić i biškup Strosmajer bili u toj razpravi prednjačili.

Dakle, po mojemu mnenju, odpraviv onaj odgovor, sabor bi se bio imao dati na gradjenje zakonah, na preuredjenje domovine. Ovo imadiaše sabor time većma raditi, za-da pokaže da se on nesmatra vezana listopadskim i veljačkimi ukazi, kojimi se našoj domovini u zakonotvornu, u deržavnu pogledu dopustja samo onoliko, koliko u pravoj deržavi svaka obćina ima i mora imati. Ako bi taj posao sabora bio potverdjen, dobro, ako nebi, bilo bi kako i jest. Neimati zakon potverdjen, ili nikakov, nije većje zlo nego imati ga, a da ga samovolja, kad joj se svidi, bez straha gazi. Tko zna što je u budućnosti? U stanovitih okolnostih koje mogu od danas do sutra nastati, kolika bi sreća bila imati zakone, ustanove, što ih je načinio narod po svojemu duhu, po svojemu stanju. Rečju, bilo s njegovom radnjom što mu drago, sabor imadiaše učiniti sve, što je od njega stajalo, za dobro domovine: on imadiaše svoju dužnost naprama narodu i naprama kralju izpuniti. Sve ove nazore branih još na Reki i u predstavkah.

Ali nut, g. I. Mažuranić, glava vlade, nepredloži ni tada, ni kasnie nikakov zakon. Svagde drugde spada na vladu da načini predlog, kojim se saborski zaključak, zakon, vladaru za potverdjenje prikažuje.

I te predloge, predstavke, gradiahu saborski članovi, a ne g. I. Mažuranić sa svojom vrednom vladom.

Još onda ja nemogoh misliti, da g. I Mažuranić namerava uz promenjeno nekoliko beamterah, u Hervatskoj podpun despotizam uzderžati.

V

Odbor za jugoslavensku akademiu biaše imenovan prie neg-li ja u Zagreb dodjoh. Itako zvahu i mene u sednice toga odbora. U tih sednicah deržah se ili kiselo ili na smeh, nu svakako pokaživah da sam proti tomu zavodu koj, bio uredjen kako mu drago, u današnjih obstojnostih nemože nego na porugu naroda stajati. Za takov bo, ikoliko priličan zavod, niti ima ljudih, ni sredstvah, ni drugih okolnostih A da bi onih uvetah i bilo, narod ima silniih potrebah, koje bi se morale začepiti prie nego-li bi mu bilo do znanstvenih razpravah Da ni negovorim o imenu „jugoslavenskom". U mojemu pribivanju niti je načinjeno koje pravilo, ni išto zazbiljna. Osvedočiv se, da nemogu tu nameru u pogledu na akademiu razbiti, ja nastojah, svojim načinom, i oko V. Pacela, da u ta pravila dojde štogod dobra i pametna, za-da ih Beč nepotverdi. Tako i biaše.

U nekojoj akademičkoj sednici imadiaše g. biškup Strosmajer vrat zavezan, reče da boluje, i taj mi se je put u najumiljatioj sliki ukazao. I sám terven bolestmi i drugimi nepogodami, ja sam preko mere ćutljiv kada vidim da tko terpi. Kao da je tu moju slaboću opazio, g. biškup Strosmajer naseca izdaleka o Austrii, o Magjarih, o sebi, ter zaključi da narod njega nebude dugo imati.

Iz tih njegovih rečih opazih da on do sebe odviš derži. Koj Napoleonah, Cezar, Cavour, na uri nenadane smerti, nebi bio, nebi što takova kazao. Bez dvojbe, jedan muž može narodu premnogo učiniti. Ali jedan muž uvek ostaje samo jedan muž, i bio velik kako mu drago, narod koj ga je rodio i velikim učinio, još je većji od njega. A narod koj je pao samo na jednoga muža, vredno je i mora da propadne. Pa kako bi čovek sam sebe hvalio, kako bi u ime naroda, za sobom, nad svojom smertju jadikovao, kako bi to radio čovek koj narodu niti je kakovo dobro učinio ni svetovao?

G. Vicko Vranicani pozva me k Ambrozu Vranicaniu na večernji sastanak Obrekoh doći. Nego pačke navališe tako iznenada, da niti mogoh doći, ni zagovoriti se. Kasnie, niti me zvahu, niti se namećah.

Sutra dan po sastanku kazaše mi moji prijatelji koji na njemu biahu, da je tamo g. I. Mažuranić na dugo i široko razlagao sreću koja nas od Austrie čeka.

Kako suditi o tomu koraku i o svemu današnjemu i budućemu ponašanju g. I. Mažuranića i svih njegovih drugovah službenikah, t. j. svih ljudih vlade?

Ja sudih ovako: neima dokaza ni razloga verovati, da bi ijedan tej čovek od desetih jistvinah na dan, kroz godinu budi samo jednom samo jednu jistvinu žertvovao za sreću, za slavu naroda hervatskoga. Od tih ljudih neimaju se Hervati nikakovu dobru nadati. S ove smo strane na čistu.

Hodimo na skrajnost, koja je možda temeljita. Recimo da za te ljude neima uma, ni prošlosti, ni života, da za nje neima ništa izvan njih samih, da ih vodi najblatnia sebičnost, najniži ostan životinje. Ako dakle budu slediti naputak same svoje sebičnosti, sam onaj ostan, kako će se ti ljudi u pogledu Austrie ponašati? Sebičnost, ostan će im, kad već moram tako reći, dati sledeći naputak:

Austria, ni deržava zakona, ni despocia, i ujedno deržava zakona i despocia, ta Austria nemože dugo stajati, nego mora ili razpasti se, ili povratiti se u iskren despotizam, ili stupiti u dualizam, ili stupiti u bilo kakovu federaciu. Nešto takova mora biti, pa bilo u ovom ili u onom stupnju.

Ako se razpadne, od nje istina, neimate se ničesa bojati, ali neimate ni nadati se ničemu; ako se povrati u centralizam, t. j. očit despotizam, ona će, dok bude mogla, nastaviti svoju brazdu, ter će vas, kako vas je do god. 1860. prezirala i zabacivala, opet zabaciti, a svoje će ljude, barbare na vaša mesta u službe metnuti. Da Solferino bude za Austriu izpao, koliko bi danas, govorim o god. 1861., bilo domaćih, makar samo kotarskih pristavah u Hervatskoj? Ako se uvede dualizam, Magjari će svoje nedvojbene ljude, Magjarone, s vremenom Magjare namestiti u bolje službe. Ako se uvede federacia, i ta budi prividna, budi istinita, u jedinstvu vladara, narodi će u svakom slučaju dobiti štogod vlasti, a vi znate da narod do vas ništa nederži, i tim znate da ste propali, barem u službah i plaćah, osobito ako se kroz austrianštinu narodu još većma zamerite.

Na taj način po naputku makar same sebičnosti ljudi vladini bili bi se mogli god. 1861. svojski zauzeti za Austriu samo onda, kad bi

bili deržali da i isti oni budu samo desetak godinah živeli. Samo ova verojetnost bila bi mogla u pravu borbu za Austriu voditi one ljude koji neimaju ljubav ni za narod, ni za domovinu, ni za svoje obitelji, ni za svoju detcu: za ništa izvan svojih terbuhah. Drugačie, ako oni ljudi nemisle onako, ili ako imaju koju plemenitiu ljubav: kako ćeš pomisliti da bi oni mogli upropastjivati narod, i domovinu, i svoje obitelji, i svoju detcu, i same sebe? Jer tko im može jemčiti da njihove obitelji, da njihova detca, da oni isti nebudu ostati u narodu, i da nebudu s vremenom morali davati račune o svojih delih, račune, kroz koje bi uz suho moglo i sirovo izgoreti?

Ali težko da je ikoj onaj čovek svoj život stezao na desetak godinah. To će reći, po mojemu sudu: ljudi vladini, ljudi Austrie, nesmidu, nemogu žestoko, iskreno raditi ni za Austriu.

Dakle, kada za Hervate neće, za Austriu nemogu, a tretjega nikoga ovaj čas nije: što im ostaje? Ništa drugo nego za Austriu govorit i radit tako i toliko, da im barbar tudjinac koj ih za vrat derži, nemože očitu nemarnost prigovoriti. Tako po mojemu sudu, sve biaše u redu, sve na čistu: one ljude Austria neće moći uhvatiti, onim ljudem, da i nebi bili kakovi jesu, iz naroda nitko uman neće moći zameriti, što negovoreć proti Austrii, kroz reči bez svake koristi po narod, neće da žertvuju udes i obstanak svoj i svojih obiteljih, besnoći i osveti barbara tudjinca.

Nu da će oni ljudi navlaš, da će činiti Hervatskoj i više zla nego moraju, da će oni svom silom hteti Hervatsku izdati, to, u ono doba, poverovati ja bi bio mogao samo kad bi se bio odrekao svakoga uma i svakoga morala, ili kad bi već onda bio znao strašnu istinu, da se sužanjske, slavo-serbske pasmine povlači po Hervatskoj; da je ta pasmina zakleti urotnik proti Hervatom, i da Beč tu pasminu diže, neguje, uzderžava samo za nesreću i sramotu naroda hervatskoga.

VI

U IV. saborskom odseku, barem u sednicah u kojih ja pribivah, biaše većina Magjaronah. Povede se reč o dolazku graničarah u sabor. Magjaroni se uzprotiviše tomu dolazku. Najžestji biaše Briglević, pervi za njim g. Battagliarini. Ako dojde na glasovanje, ja sam u očitoj manjini. Dakle gledam na lep način ukloniti tu sablazan.

Opazih da Briglević do mene nešto derži poradi moje opazke u sednici 15. svibnja, i da me g. Battagliarini pozna s Reke. Oba štovahu moju osebu, ali moje reči kojimi branih da graničari budu pustjeni u sabor, ostadoše bez uspeha. Sceniše bo da nepoznam graničare, nego da o njih govorim bez dovoljna znanja i razloga. Kad se osvedočih o tomu njihovu nazoru, kažem im da sam i ja graničar. Starac Briglević malo da se sa stolca nesruši od velikoga čuda. Dakle kažem mu da će se graničar i s vragom pobratiti prie nego sdružiti s Nemcem, u ostalom da graničar Magjara prezire, a Austriu merzi. Na to se Magjaroni udobrovoljiše i „veselo primiše bratju graničare u sabor.“

Znamenito pojavljenje: Magjaroni, prem čuju da graničari nisu za Magjare, primaju graničare dok se uputiše da su ovi proti Austrii. Što je zadalo Magjaronom onaj strah od Austrie, strah kojemu za volju eto zaboravljaju Magjaronštinu?

Ako si pomnjivo motrio komešanje po gotovu u saboru, morao si opaziti ovo: gg. I. Mažuranić i njegovi drugovi, jučeranji besni Magjaroni, evo su danas besni Austrianci. Biaše-li prie nada da će ih Magjari kupiti, je-li sada austrianska gotova plaća, uzrokom njihova ponašanja, ili možda njihova Magjaronština biaše samo Austrianština okrinkana, kako ju je Beč zapovedio? Ja biležim samo obstojnosti.

Upravnim putem raditi u Hervatskoj za Austriu nije moguće, to nesmi nitko: narod je sav proti Austrii. Kako dakle da rade hervatski Austrianci? Stranputice. — Slavoserbi stvoriše i proglasiše dogmu koja uči da Hervati nemogu o sebi biti, nego da moraju ili pod Magjare, ili pod Austriu.

Ta dogma, jasno govoreć, kaže: Hervati nemogu uživati što prirade, nego je za nje samo ono što im pripusti Austria ili Magjar; pet — šest milionah forintih što ih dosada svake godine Austria vuče iz samih sedmih županiah hervatskih, te milione nemogu Hervati potrošiti za svoje, nego treba da i odsada Austria ili Magjari za svoje potrebe potroše; ako tko udari na Austriu ili na Magjare, ili povratno, treba da se Hervati tuku i da brane; kada bude slabia Austria ili Magjar, treba, kako od nekada, da si mir kupe za komad Hervatske; kako Austria ili Magjari na svoju korist urede celo deržavno i narodno gospodarstvo, onako neka bude na štetu Hervatah.

Svatko vidi da ta dogma nepodnosi svetlost ni razpravljanje: ona gola nemože se naroda hvatati. Kako, dakle da ju razprostrane Slavo-

serbi? Sa strane, posredno: udri na one koji su proti njoj, udri na nje psovkami, lažmi, sofisteriami, obsenami, udri javno i potajno, udri svimi sredstvi, koja pita zla stvar i pruža lupežtina.

Ali što onda ako ljudi, na tomu razkrižju od dva puta, udare s Magjarom ili makar pod Magjara? I to bi Slavoserbi volili, nego-li da Hervati budu svoji. Ali toga se Slavoserbi neboje: samo razširi dogmu, za drugo je lahko. Jer tada će oni učiti da je Magjar herdja; da je divjak; da ga je samo rukovet; da hoće da gospoduje; da će nas pomagjarit; da će srušit otčinsku Austriu pa onda Hervate posve uništiti; da su i oni, Slavoserbi, za pošteno sdruženje s Magjari, nego da se s Magjari nije moguće nikako pogoditi. Kada su taj nauk razširili, posao im je gotov, bez-da javno, očito rade za Austriu: sami o sebi nemožemo biti, s Magjarom nije ništa, dakle nije druga nego pod Austriu.

Je-li moguće, pitaš, da to bezumje, da ta protislovja ikoga mogu obmamiti proti Magjaru? Jer, propustiv sve ostalo, kada će nas Magjar pomagjariti ovako kako nas je Austria već pošvabila? Ta, veliš, oprava dogme nije ni malo lepša od dogme gole.

U vreme o kojemu govorim, raznašahu i čičkahu Slavoserbi tu dogmu. Njezin jedan trak — pod Magjare ili pod Austriu — izuzev članove stranke prava, obuze i derži sve ljude, koji se kod nas broje u inteligenciu. Prostota nepazi na načela, na uzroke, na priprave, nego ćuti samo gotov udarac i vapije proti zlu koje ju već tare. Stopervo kada se pokaza posledak dogme: da ostanemo i za buduće u sužanjstvu, u nesreći koja nas ubija; tada stopervo uzmeša se i prostota.

Poslie god. 1848. nestade, barem u javnosti, Magjaronah i Magjarštine, u sužanjstvu sav narod biaše složan, sav jedna duša proti barbarstvu Austrie. Poslie Solferina „poštenjaci, narodnjaci, rodoljubi“ oživiše Magjarone i Magjarštinu. Sada, za sabora, oni isti ljudi, radeć za Austriu, ojačiše Magjarštinu, Magjaronom broj povećaše, i dadoše im snage, skoro ljubavi u narodu. Mnogi bo se nadahu da se nekadanja vremena uz Magjare budu povratiti, a sav će narod, za uteći Austrii, makar i u pakao.

Nad ovim pojavljenjem razložno i temeljito pobojaše se Slavoserbi. Tko će imati u saboru većinu, Beč ili Budim? U tomu strahu izprosjačiše Slavoserbi graničare, u nadi da će im oni biti pomoćnici za Švabštinu proti Magjarštini. Magjaroni opaziše tu spletku i htedoše

joj na put stati. Briglević, nepoznavajuć graničare, pametno radiaše kad ih nehtede u sabor pustiti, ter se mogaše zadovoljiti osvedočiv se da oni barem za Austriu neće stajati.

Moje deržanje napram Austrii nebiaše Slavoserbom po ćudi. S toga, naravski, oni žеliše da me nebude u saboru. O nikakovu ugovaranju s Magjari ja nehtedoh ništa znati dok nebude podpun ustav povratjen i Hervatom i Ungarii. — To je stajalište, očita je stvar, napereno proti samoj Austrii. Ali ovim stajalištem barem se otežčava ugovaranje s Magjari. Kad se dakle Magjaroni ojačili i povećali ter Slavoserbom postali pogibelni, što je jasnie nego da je Slavoserbom i ono moje stajalište godilo? Eto zašto me Slavoserbi žеliše, pozvaše u sabor.

Nikada se ždrali na zlu vremenu nemešaše, kako-no Slavoserbi vertoglavahu. Nije-li, i po njihovu, pitanje sasvim jasno? Ako hoćete s Magjarom, zašto se neokanete Austrie? Hoćete-li s Austriom, zašto se neokanete Magjara? Ako ćete sami o sebi, zašto se neokanete Magjara i Austrie? Hoćete-li s Austriom kroz Magjara, zašto, u tomu pogledu, nemirujete i nečekate da vam peštanski sabor udes odluči? Zašto hinite i rečmi i čini, zašto ste i za Magjare i proti Magjarom, i za Austriu i proti Austrii?

Na ova pitanja, u ono doba, ja nebi bio mogao odgovoriti. Kasnie, na nje odgovoriše predlogi Slavoserbah o odnošajih Hervatske napram Ungarii i Austrii, članak 42: 1861., „adrese“ i celo postupanje Slavoserbah od onda do danas.

Kakov je taj odgovor? U bitnih točkah on je ovakov: Slavoserbom, t. j. njihovim gospodarom u Beču, opazivšim da onaj put izdaja proti Hervatskoj za Austriu nemogaše podpuno, očito za rukom poći, ovo biahu najglavnie stvari, najvišje sverhe: kraljeve predloge protresivati što je moguće duglje; kod toga razpravljanja gerditi samo Magjare; Hervatsku, koliko bude moguće, podložiti Austrii; Hervatsku svezati s Ungariom tako, da Austria, kad uzhteje, može plašiti Hervate magjarskim gospodstvom i, ako uztreba, baciti Hervate pod Magjare; u tu sverhu zamersiti odnošaj Hervatske napram Ungarii; dok se ili izdajnička herpa Slavoserbah neojači, da bude mogla učiniti što joj se zapovedi, ili dok Hervati nebudu razjareni i gotovi na oružje proti Magjarom, nedati da dojde do ugovaranja medju Hervati i Magjari.

Sumnjaš-li još da Slavoserbi i isto neprijateljstvo moje proti Au-

strii onaj čas zaboraviše napram onomu mojemu nazoru kojim se ugovaranje s Magjari po nekoj način odbija? Evo i sudi.

Medju mane mojega govora od 26. lipnja 1861. doista nespada ljubav napram Austrii. G. I. Janković reče mi da na njegov trošak dadem odtisnuti nekolike tisuće onoga govora. Razstadosmo se, bez-da ponudu, u pogledu troška, primih ili neprimih. G. M. Hervat opazi mi, da se nebi pristojalo da Magjaron plati taj trošak, nego da će ga namiriti g. biškup Strosmajer. Več sada nebiašc moguće ni jednu ponudu primiti, nego dati odtisnuti knjižicah, i platiti iz svojega. Dakle kažem g. M. Hervatu da hvala njegovoj preuzvišenosti g. biškupu Strosmajeru, jer da za tu malenkost netrebam ničije pomoći. — Još nedobih sve knjižice govora, kad mi g. E. Kvaternik pokaza namiru, po kojoj je g. biškup Strosmajer izplatio trošak za njegov i za moj govor.

VII

Kako Slavoserbi dizaše i hvališe samostalnost i neodvisnost Hervatske napram Ungarii! Slušajuć a nepoznavajuć nje ni snagu njihovih rečih, nežan čovek mogaše plakati nad sirotami Francezkom i Englezkom, koje nebiahu i nisu veličanstvene kako „trojedna kraljevina“ pored Ungarie. Kako zapovedahu Magjarom, kakove uvete, kakova jamstva iskahu Slavoserbi u Magjarah! Kako živo slikahu, kako marljivo povećavahu i pomnožavahu Slavoserbi uvrede, krivice, progonstva Magjarah!

Kad su Slavoserbi takovi naprama narodu, koj većinom, kako i mi, moradiaše kusati što mu je Austria udrobila; naprama narodu koj je radio barem za svoju slobodu, za svoju korist; naprama narodu kojemu narod hervatski nije nikakovu milost izkazao, pače protivno, kojemu su Hervati 300 godinah napredak uzbijali; kad su, velim, Slavoserbi takovi naprama Magjarom: kakovi će biti, kakovi da budu napram Austrii, napram tlačitelju Hervatah i Magjarah?

Bez šale, ili pogaziti um, ili nepoznati Slavoserbe, ili očekivati da se medju Slavoserbi bude naći ljudih, koji će, makar u družtvu s Magjari rat Austrii navestiti. Jer sbilja, kad smo 300 godinah Magjara deržali na uzdi Austrie; kad nam uvek plaća biaše gorja nego njemu: tko neće zaključiti da treba dosadanje postupanje ostaviti, ili ako je prilike, ili se mora nešto raditi, da treba raditi upravo protivno

nego-li se dosada radilo, tko neće zaključiti, da treba barem jednoga neprijatelja, makar pomoćju drugoga neprijatelja saterti? I jer smo dosada samo na našu nesreću terli Magjara, netreba-li sada barem slabiti onoga koj tare i nas i Magjara, i koj Magjara proti nam diže i ojačuje? To hoće zaključiti i neumno živinče, ali neće Slavoserb.

Slavoserbi, priznav sve što je Austria od Hervatah zahtevala, izjaviše Hervatsku napram Austrii nedvojbenim, bezuvetnim dužnikom-sužnjem.

Samo razprava ob odnošaju napram Ungarii biaše, nepazeć na saderžaj govorah i težnje govornikah, dostojanstveno vodjena tako da se nemari nikakova parlamenta stiditi. Uzrok biaše da Slavoserbi samo režahu, a neusudiše se lajati ni revati. Kad Magjaroni odoše iz sabora, Slavoserbi pomisliše da su na konju, da su do koj dan u rajsratu; oni nimalo nesumnjaše o svojemu slavodobitju. Jer oni, skoro sami, ostadoše na razboju, pa koga da se boje? Oni nemogoše ni sanjati da će proti Austrii biti ljudi koji nisu za Magjare, ili kojih je Magjarstvo razverženo. Poslie 13. serpnja biahu Slavoserbi drugačii nego-li do tada: oni sada biahu bahati, derzoviti. Nada Austrie i njihova poskoči.

I doista, tko neima posve dobro oko duhovno, a gleda novac, grožnje, obećivanja koja Slavoserbi razprostranjivahu po saboru i van sabora, tko velim, slabim okom duhovnim to sve motri, taj moradiaše Slavoserbom u onoj nadi, sigurnosti, radosti, zadovoljnosti pravo dati. Isti g. Šmerling reče javno, da su Hervati naberzo u rajsratu.

Slavoserbi opaziše svoju pogibel na 3. kolovoza, kod zaključivanja, glasovanja ob odnošaju Hervatske napram Austrii. Dakle oni opaziše svoju pogibel onda kad joj već nemogahu uteći. Satervem taj dan, oni ukloniše desetak graničarah kojih se najvećma bojaše, i na 5. kolovoza ponoviše nedostojnim načinom ono isto pitanje koje već na 3. kolovoza biaše posve rešeno. I tu su svladani. Ovaj sjajni boj biaše vodjen i dobiven u duhu stranke prava, prem prevelik broj boriocah biahu Slavoserbi: još onda mnogi Slavoserb nehtede, mnogi neusudi se javno biti za sužanjstvo austriansko.

Večnja šteta što one dve sednice nisu fotografirane. Već nikada onakove slike. Tu se vidjahu, na jednoj strani muži ponosni i sigurni o uspehu svete stvari; na drugoj herpa Slavoserbah, poražena s propasti lupežtine, sdvojena o svojih službah, plaćah, častih, zabrinjena

za svoje terbuhe. Izdajicah upropastjenje biaše time strašnie čime nenadanie. Galeria puna i razjarena, toliko što neskače u sabornicu za-da zubi kolje izdajice.

Koji poznadu ruku g. biškupa Strosmajera, kaživahu da je on u odbor za „adresu“ zapisao same proste graničare. Ako je to istina, koja herdjavost leži u onomu činu g. biškupa Strosmajera! Po sve pute, ja bi rado znati kako je g. biškupu Strosmajeru danas, gde i on vidi, i već davno sav svet zna, da oni prosti graničari, oni pravi sinovi i zastupnici naroda, god. 1861. pokazaše više pameti, više uma, više deržavničke mudrosti, više poštenja, više otačbeničtva, nego gg. biškup Strosmajer i I. Mažuranić, i cela družba njihova.

Po poldana imadosmo sednicu za jugoslavensku akademiu. Njezina pravila već biahu prošla kroz sabor. U ovoj sednici radilo se o njezinu nekakovu osebju. Dok se sastadosmo, ja se nadjoh u čudu: g. biškup Strosmajer izgleda kao da si ga iz zemlje izkopao, mene gleda kao da sam mu oboje roditeljah zaklao, on boluje, nemože govoriti ni predsedati, nego ostaje medju nami, a u predsedničtvu nadomestjuje ga g. I. Kukuljević.

Kad smotrih to deržanje g. biškupa Strosmajera naprama meni, nešto mi u serdcu reče, da mu na to dostojno odgovorim, da ga uvredim. Čemu zvati me u sednice, a neraditi ništa sa mnom ni pred-a mnom? Kad sam mu tako nemio gledati, zašto me traži i zove? Što me veže gledati takovo njegovo deržanje? Gde sam ja, bilo rečju, bilo činom, pružio i najmanju sumnju o pravcu kojega se deržim? Tko je mogao pomisliti da ću Hervatsku izdati Austrii koja ju je unesrećila? Kad se bojim, dok se Austria može i micati, družtva i istoga ugovaranja s Magjari, s narodom susednim: tko mogaše pomisliti da ću drugovat ili ugovarat s Austriom koja neštuje ni jedno pravo Hervatske, ili da ću toj Austrii po onu Slavoserbah bezuvetno, bez ugovaranja, moju domovinu podložiti? Zašto, dakle, to deržanje, kao da sam kakovu neveru učinio, kao da sam drugo obećivao a drugo dao?

U hipu složim i izreku kojom da uvredim. Ta izreka biaše: Ako se sabere herpa ludjakah i bezobraznikah pod imenom jugoslavenskih akademikah, ta herpa neće znati ni moći ništa pametniega učiniti, nego za svoju glavu, za svojega zaštitnika izabrati biškupa djakovačkoga, njegovu preuzvišenost g. Josipa Jurja Strosmajera.

Ta izreka, izustjena u pravo vreme za razprave, pred ljudi koji

samo što neližu prašinu stopah njegovih, ta izreka bila bi prilično težka uvreda čoveku koj neljubi van da od svakoga sluša samo hvalu.

Ali pervi pal minu ter mogoh razmišljavati. Da ja hotice uvredim bolestna čoveka? Kad vidi da sam ja proti jugoslavenskoj akademii, a on je u nju zaljubljen, nemora-li on o njoj bez mene raditi? Kad me zove, možda time dokažuje da se nada da ću i ja pristati. To je, možda, s njegove strane ludoria, nu proti meni nije greh ni uvreda. Kad ja imam veru samo u onoga u koga mi ju moj um i moje serdce preporuče: kako bi se ja mogao tužiti ako g. biškup Strosmajer ili tko drugi u me veru neima? Odkuda znam da se on na me tako derži zato jer sam bio i ostao proti Austrii? Neskače-li k njemu i oko njega kerdo Slavoserbah, nelažu-li, neklevetaju-li ti ljudi samo za ulagati se g. biškupu Strosmajeru, i time za olakšati kesu njegovu? Nisam-li se osvedočio da on veruje sve što mu godi, sve što je proti njegovim supornikom? Ta bilega na čoveku koj zauzimlje višje mesto u bogastvu ili u vlasti, nije-li najsjajnii dokaz da je ono slabić? A tko uman da mari za hiri slabićah?

O sednici ja imadoh zapisnik voditi. Nekoja imena, koja mi kazaše, zapisah. Kod svakoga toga imena gleda g. biškup Strosmajer nekako na me. Ja se deržah kao da to nevidim. Sada poče i drugih na me gledati. Motreć te poglede učini mi se kao da me pitaju, da žele koje ime i od mene čuti. Ako je tako, odlučim, ja neću ni jedno ime kazati; ako-li me očito upitaju, ja ću odgovoriti: da izmedju svih nas čerčkarah sám g. Ante Kuzmanić zna hervatski jezik. Ta imena presušiše. U to g. I. Kukuljević začudjen uze papir izpred mene, i nad sva ona imena upisa ime Strosmajera, kao zaštitnika družtva.

Meni uteče smeh preziranja: čoveku u oči biti tako potišten, po mojemu sudu znamenuje umna čoveka vredjati. Ja sudih da ne mi koji nismo nego odbor sabora, nego članovi zakonotvorna tela, nego stvaratelji stanovita zakona, dakle da ne mi, već da članovi družtva, da ti zobeni akademici imadiahu izabrati svojega zaštitnika. Pa makar da bude bog i nas prokleo tako da bude nas učinio jugoslavenskimi akademici, ni tada se nebi bilo pristojalo, da onaj izbor učinimo našemu zaštitniku na oči.

Sudeć po njegovu deržanju, učini mi se da g. biškup Strosmajer više pristaje, u onomu pogledu, na moj nego na nazor g. I. Kukuljevića. U to se razverže sednica, po me zadnja, bez da išto zaključi,

VIII

Graničari budu odmah proterani iz sabora i Zagreba, i to naglie i oštrie nego-li drugda Cigane teraju. Glas biaše da su nekojim graničarom, kod kuće, oteli sve spise što su ih iz Zagreba doneli, i da im je pod preoštru pedepsu zabranjeno išto kaživat o saboru i saborenju. Razboli se i g. Šokčević. G. I. Mažuranića nestade iz Zagreba. Odoše i ostali stupovi Austrie znamenitii, kao župani, biškupi, itd. ter ostade sam g. Kralj koj primi prisegu od g. Jure Jelačića kao podkapetana kraljevine. Jednom rečju: poslie glasovanja 5. kolovoza razšterkljaše se veći Austrianci tako, da biaše živa istina, što-no netko o njih u šali kaza: psi odoše, štenci ostadoše. Nižji bo Austriančići i oni koji se pripravljahu za beamtere, ostadoše za srušiti „adresu“ saborske većine, Nekavacah. — „Pozor“ i „Ost und West“ tadanji „Zatočnik“ i „Cukunft“ neimadiahu dosta žuči ni rečih za gerditi Nekavce.

Ova pojavljenja, ovi javni čini biahu takove narave, da moradiahu uzdermati veru koju je možda tko imao u Slavoserbe. Meni biaše jednako težko odreći se nazorah što-no ih malo prie odkrih, i neodreći se tih nazorah. Ja počeh sumnjati, da-li su ti ljudi doista učinili za Austriu samo ono i onoliko, što i koliko učiniti moradiahu.

Saborsku „adresu“ složi sam g. Stojanović bez dogovora s ostalimi članovi odbora. Njezin saderžaj, po mojemu sudu, biaše podpun, nego oblik i slog imadiahu saveršenii biti. Gg. Kušlan, Šuhaj i Zlatarović načiniše i predložiše stanovit uvod k toj „adresi“. Ali g. Stojanović nedopusti da se išto izpusti, doda ili promene, osim nekolika izpravka, i ta u pojedinih rečih, na moju želju. Odboru biaše pretežko: on je sav, i svaki njegov član, pred saborom, i u javnosti za to delo odgovoran i dužan braniti spis, koj nije složen po njegovu osvedočenju, ili po njegovoj želji.

Da bi odbor načinio više „adresah“ ili izpravakah, time bi sablazan samo tc-većja bila. Kako biaše u ovom odboru, tako će biti svagde gde udes, ili što drugo, sterpa u jedno družtvo ljude koji ili neznadu što je načelo, ili neimaju nikakovo načelo, ljude koje vodi samo strast ili sebičnost.

Prepirka bude potuljena: sav odbor primi „adresu“ g. Stojanovića. Tu bude još zaključeno: za dokinuti razdor medju Nekavci i

Dakavci, t. j. medju Hervati i Slavoserbi, mi ćemo primiti i ovu, i onu „adresu“ Slavoserbah što-no nosiaše ime g. Račkoga; za upodpuniti slog i oblik naše „adrese“, mi ćemo izabrati nekolika muža u odbor; taj će odbor imati, prideržav sav saderžaj naše adrese“, i ugladiv ovu „adresu“, takodjer i iz „adrese“ Slavoserbah primiti sve što bi se možda našlo pametna, ili barem nepogibelna, neškodljiva. I postanak naše „adrese“, i ove odluke odbora znadiahu Slavoserbi.

U supor našoj priklonosti, pravo govoreć ludoj milosti, Slavoserbi nebiahu zadovoljni. Kad „adresa“ naša došla pred sabor, Slavoserbi udariše da bude zabačena. Tu već nebiaše govora o pogadjanju ni mogućnosti za pomirenje. Tom prigodom mogaše se uman čovek osvedočiti, da su u Slavoserbih čudne dve narave sdružene.

Netko reče da je g. Stojanović kazao, kao da je narodna politika pogibelna narodu, ili nešto toga saderžaja. Na to zarokćaše Slavoserbi kako i ona životinja na kojoj slanina raste. A nakon nekolika udarca, iz onih istih Slavoserbah gledaj prave pse, koji svi beže dok je jedan udaren. Nekolikimi rečmi umučkasmo Slavoserbe.

I ovi štenci austrianski, izgubiv još i taj boj, odoše iz sabora. Meseca listopada nebiaše moguće deržati sednice, jer nebiaše poklisarah dosta za graditi zaključke. Valjda su Slavoserbi o tomu i radili. Nu odbori radiahu i pripravljahu zakone za sednice buduće.

Magjaroni raznašahu da će Hervati u rajsrat. Ni oni, kako ni Slavoserbi, nemogoše verovati, da je u Hervatskoj čista, napredna hervatska stranka, stranka prava. Nu vidiv da su se u tom sudu prevarili, Magjaroni se veselo vraćahu u sabor. Kad se tako sabralo dosta poklisarah; kad se neuzterpljivo očekivahu sednice, za-da se zakoni grade i nastoji osigurati budućnost domovine; kad se od dana do dana nadasmo da budemo kako i peštanski sabor, pozvani po drugi put u rajsrat, ili na obranu pravah Hervatske: u svoj slasti tih otačbeničkih ćutenjah, na 12. studenoga, sabor bude iznenada razpustjen.

Kako da spojim ili da nespojim tu zasedu Austrianacah s nazori koje o njih imadoh, kako da se izvučem iz sumnje amo ili tamo? Sumnja je dobra, ali to samo na početku, i ako je kratka. Dugačka sumnja ubija duh. Ako čoveka nepodtakne da istinu traži i najde, sumnja je najžestji duhovni otrov.

Da Slavoserbi nebi bili sustavni, zakleti izdajice, bi-li oni bili to i to učinili; bi-li se bili tako razbežali dok nemogoše nametnuti Her-

vatom „zajedničke interese“; bi-li ovako i ovoliko žugali i čerčkali proti saborskoj većini? Je-li ova većina učinila kakovo zlo po domovinu? Nije, nego je u toliko učinila veliko dobro, u koliko nije dopustila da Hervatska bude izdana i obružena. Je-li se ona većina služila kakovim nepoštenim sredstvom proti Austriancem Hervatske? Nije nikakovim, nego je od početka do sveršetka vojevala iskreno, na zakonitu razboju, uz jasno pitanje i otvoreno razpravljanje.

Ni jedna ova vlastitost nepada na one Austriance, pače oni pokazaše sasvim protivne bilege i vlastitosti: oni se bojahu svetlosti, ter joj se ugibahu tako, da se neusudiše postaviti saboru jasno, bistro, razgovetno pitanje, nego se na 3. i 5. kolovoza 2—3 ure boriše, za podmetnuti pitanje zameršeno, nerazgovetno.

To svoju krepost prideržaše Slavoserbi do danas: oni nikada nekažu što hoće što-li neće, kod njih čovek nikada nezna na čemu je. Nu to je, kasnie opazih, u redu, jer samo ludjak može pitati ljude vertoglave i prodane, da kažu što hoće što-li neće; samo ludjak može se zaneti na njihov odgovor: oni hoće i neće ono što i njihov gospodar. Ali dosta tih razmatranjah, ona posvema ruše moje nazore pervašnje, ona me oslobadjaju sumnje, ona mi davaju istinu: da su Slavoserbi zakleti izdajice Hervatske.

Nu nije-li strašno takov sud imati o mnogih ljudih? Što ako je taj sud i nepravedan? Nije-li Beč na Slavoserbe zajahao, i nešiba-li ih po svoju? Nemoraju-li oni, pod timi udarci i grožnjami cviliti i braniti se po svoju, t. j. gerdeć i ocernjivajuć druge? Za razpravljanja učinili za Austriu valjda koliko su morali, neće-li sada, pred njom, za se raditi koliko mogu? A ljudem glupim, k tomu zaslepljenim najnečistiimi strastmi, nije-li najlakše i najnaravnie psovati i huluti druge? I sbilja, nije-li greh, nije-li sablazan misliti da medju svimi narodi sami mi Hervati imamo toliko izdajicah? Jer drugo je pravdati se o domaćih pitanjih i rešavati ih ovako ili onako, a drugo je svoj narod učiniti tudjim sužnjem. I nemoramo-li nad-a sve složni biti mi Hervati, naprama tudjincem kojih gospodstvo kroz vekove poznamo?

Dakle opet bačen medju valove protivnih razlogah, opet u sumnji, ja smatrah i potajnu „adresu“ Slavoserbah, gde-no gerde sabor hervatski, i obriču da će sledećim saborom uterati Hervate u rajsrat, i tu „adresu“ i sve saborske i izvansaborske govore, i sve čine Slavo-

serbah koje napomenuh, i sva pojavljenja koja nacertah: to sve ja smatrah i za dokaze o izdaji, i za dokaze o tesnacu, o nuždi Slavoserbah. Još nederžah Slavoserbe za zaklete izdajice; ali ne ni za ljude koji rade zla samo koliko moraju.

Kad-no inteligencia i gradjani, sve što biaše boljega u Zagrebu, počastiše Nekavce, ljude bez vlasti i novacah, sjajnom dobrovoljnom, dakle takovom bakljadom, kakove ni prie ni poslie ovde nije bilo, još u to doba ja radih oko g. Lenca, da se ta bakljada protegne i na g. biškupa Strosmajera. Na 12. studena ja već nebi bio za ono radio ni govorio.

Tako dakle, došav u sabor u tverdoj veri da u njemu neima ljudih koji bi hotice izdali Hervatsku, ja se iz sabora povratih sumnjajuć o temeljitosti toga mnenja. Na svaki način odsada ću Slavoserbom gledati na perste marljivie nego-li sam dosada gledao.

IX

Hervatskoga sabora zaključak koj očituje da narod hervatski s Austriom neima nikakovu skupnu korist, taj zaključak ja smatrah i po Hervate i po Austriu znamenitiim dogodjajem i od istoga Solferina.

On biaše preznamenit po Hervate. Jer oni se njime izvukoše iz onoga sramotnoga i pogibelnoga stanja u kojemu do tada biahu, iz stanja u kojemu ih svi narodi smatrahu za slepo orudje despotizma Austrie. U tomu stanju Hervati biahu pravedno prezirani, merženi, i žertvovani svakomu. U istinu, što bi drugo od naroda, koj vista i toliko godinah kerv proliva za svojega zakleta neprijatelja, kerv proliva svoju i svih narodah koji radiahu o slobodi i napredku, i za sve svoje žertve dobi i veseli se da je postao barbarom, divjakom, prosjakom, najherdjaviim sužnjem najherdjaviega gospodara.

Ovaj zaključak biaše preznamenit i po Austriu. Jer ona njime izgubi poslednji svoj podbočanj. Već god. 1848. bila bi se Austria razpala, da se nebudu Hervati za nju zauzeli. Sami bo Hervati, u najžestje vreme, uzderžaše svu težinu pogibeli; samo uz Hervate i oko Hervatah skupiše se i ostali narodi koji prie ili nemariše za Austriu, ili motreć svoju i njezinu slaboću pred pogibelju, koja nastade, sdvojiše o obstanku Austrie, ili očekivajuć sgodu, pripravljahu se da udare na Austriu. Ali o tomu nemarim razlagati: evo na očigled, kako propada Austria, dok su ju Hervati ostavili.

Poslie zaključka 5. kolovoza 1861. tko ostade u Hervatskoj za Austriu? Sami Slavoserbi.

A tko su Slavoserbi?

Tko pozna Austriu, taj bi morao poznati i Slavoserbe, stvorenja koja se mogu za nju zauzeti. Tko pozna Slavoserbe, taj bi morao poznati i Austriu, vladu za koju oni mogu stajati. Slavoserbi su smetje naroda, versta ljudih koji se prodavaju svakomu tko i po što ih hoće, i svakomu kupcu davaju Hervatsku u nametak; versta ljudih, koje će svatko, ako se neda više, kupiti i za zdelu krumpirah; ljudih koje imati svatko bi se stidio osim Austrie i drugih herdjavih vladah; ljudih kojih najverstnii možda bi dobili od prave vlade da čiste lule; ljudih koji su po svojoj sužanjskoj naravi proti svemu što je dobro, slavno, veličanstveno; koji su se kao zakleli narod hervatski sbrisati s lica zemlje, ter o tomu i rade. To su Slavoserbi, to snaga Austrie u Hervatskoj. Dok nebude iz naroda iztrebljena, neka Austrii bude ta pomoć, nitko joj ju nenavidi.

To stanje Austrie u Hervatskoj pozna i izvanjski svet. Pa da se neprijatelji Austrie nepokoriste tom herdjom njezinom?

Ali nami Hervatom, nije dosta da neprijatelji Austriu još većma oslabe ili posve sruše, nego mi trebamo da se onom slabоćom ili razvalinom Austrie pokoristi Hervatska. To je što je. Mi marimo za sreću i nesreću Austrie samo na koliko ona služi Hervatskoj. S toga mi bi volili da stoji Austria uz slobodnu i srećnu Hervatsku, nego da Austria propadne, bez da se Hervatska pomogne.

Onaj smertni udarac, što-no ga hervatski sabor zadade Austrii, bude nam, kako valja, samo onda pokoristiti, ako ga dobro upotrebimo. Kako, da se dobro upotrebi? Tako, da se njegova narava, njegov doseg, njegove posledice, razlože kralju i kraljevićem, onim koji su oko kralja.

Tko, i kako da to učini? Morala bi vlada, svojim načinom.

Danas je bez dvojbe, francezki dvor najdemokratičnii u svoj Europi. Pak itako, i taj će dvor radje primit, lepše gledat plemića, bogatca, nego neplemića, siromaha. To znamenuje, da duh aristokratički još, i duh materializma već vlada u dvorih. Beč je mesto najaristokratičnie, i kako je obično, čime je herdja većja time je i bahatia.

Dvori i njihova aristokracia imaju i slede svoje posebno družtveno odgojenje i ponašanje. To oni dobivaju, razvijaju, učverstjuju od po-

voja do groba. Ni mi pučani, ni ostala aristokracia nemože steći te vlastitosti, nego, bez njih neugodni dvorskim družtvom i osebam, mi se i sami dajemo na smeh, ako pokušavamo nasledovati one krugove, ili meriti se s njimi u tih vlastitostih. Radili mi, u tih stvarih što nam drago, oni udvorice, u oči muče ili možda i hvale nas, nu dok su sami, medju se, oni nam se smeju, oni do nas derže manje nego-li bi deržali da se nebudemo na ono majmunstvo dali.

Osim onih vlastitostih, ime, rodbinstvo, bogastvo, sveza kroz žene, to su uveti koji se kod dvorovah mogu uspehu nadati. Poverh svega toga, od Beča može što dobiti onaj kojega se Beč boji, ili se od njega nečemu nada.

G. I. Mažuranić neima ni jedan taj uvet.

Ta neprilika, velika doista, polag okolnostih raste i pada. Nu ona nije neprilika u načelu, nego samo u iznimki. Jer ljudi i izvan dvorovah mogu imati i drugda imaju svoje posebno družtveno odgojenje i ponašanje. Pače tako i mora biti, dok, kako u Francezkoj, obćenitost dobra odgojenja neizjednači u tomu pogledu sve deržavljane tako, da pučanin ili plemić, jučer književnik ili vojnik, danas može kako i vojvoda ili prince, poslanikom biti. Muži i bez dvorskoga odgojenja mogu svojim duhom, svojim znanjem, svojimi načeli, nadmašiti udvorice, ter preziruć nje i njihovo glistenje i licumerstvo, na svojoj stazi ponosno napredovati. Ovo preziranje, u Beču, može i prekoračiti onu granicu, preko koje počimlje uvreda.

Ali te, da tako rečem, demokratičke vlastitosti treba pribaviti si, treba, što je isto tako bitno, moći služiti se njimi. Onomu hoće se ljudska narava, volja, učenje; ovomu, ako si za se, treba uz razbor takojer i mere, ako-li si zastupnik, osim razbora i mere treba još, što narod kaže, pleća, t. j. pomoćnike, stranku na koju se zanašaš.

Sudeć g. Mažuranića po njegovih javnih činih, morati je reći da on nikada nije ni sanjao o čemu drugomu, nego o beamterii austrianskoj, u kojoj će samo izveršivati zapovedi, ter daveć podložnike, tražiti milost poglavarah. Nu da se i bude štogod dobra i uzvišena naučio, da i bude javan značaj razvio, da se i bude velikim mislim, plemenitim sverham podao: on nemogaše onaj posao u Beču izveršiti, on bo si je sam krila podrezao. Jer dok neodstupi radje, nego-li da ustupi Medjumurje, i to nepazeć da-li ovaj ili onaj na to njegovo odstupljenje pristaje, dok neodstupi: on se sám izdade, on pokaza da

služi, kako i na tisuće drugih, samo za svoju plaćicu, on postade lutkom Beča. A napokon, sva njegova snaga biaše i jest u samcatih Slavoserbih, a uz ove nestoji ni mačka hervatska. — G. I. Mažuranić nemogaše Beču strah ni nadu zadati, a time on biaše Beču ništica.

Dakle, po mojemu sudu, samo dete, ili odrastao zamužen čovek mogaše pomisliti da će takova vlada učiniti ikakov pametan, ikakov koristan, ikakov uspešan korak, a kamo-li da će kralju raztumačiti zaključak sabora hervatskoga.

X

Ni toj u istinu velikoj nesreći nemoradiaše g. Mažuranić podleći. Nitko nezna sve, nitko nemože sve. U čoveku koj je u vladi, najmanje je zlo da ovo ili ono nezna ili nemože učiniti, a najveće je u njemu dobro ona vlastitost, kojom znanje i snagu drugde najde i za dobru stvar upotrebi.

Tim putem pokoristiti svojemu narodu težko da je ikada čovek imao priliku kakovu g. Mažuranić.

Evo: Haulik biaše najpouzdanii i najprosukanii udvorica. On biaše najprie Austrianac, onda stopervo kerstjanin. On i ostali članovi družtva koje derža polugu što-no ju Tacit zove „initia“ vladanja, on i njegovi drugovi dobiše poslie Solferina u dvoru većju vlast i snagu nego-li ju imadiahu do god. 1848. On imadiaše bistar um i podpuno znanje stvarih politike i diplomacie. On opazi da se Austria despotička nemože uzderžati, i da su njezini narodi u nju izgubili svu veru. Zato, po prilici od god. 1851. do svoje smerti Haulik biaše u svemu nehajtav: gde moradiaše, on kaza svoje mnenje i drugo ništa. On niti občinja svoje svetjeničtvo, niti muti po narodu kao g. biškup Strosmajer. On znadiaše da obsenjivanje listopadskimi i sledivšimi ukazi i čini, narodi razume i preziru. S toga ni te stvari njega nemogahu iz njegove nemarnosti na življu radnju krenuti. On znadiaše i što je Solferino, i kakov je duh zavladao u Hervatskoj, i što znamenuje zaključak hervatskoga sabora. On znadiaše da je vladar dotle vladarom dok ima ijednu krunu. On znadiaše što biahu Hervati po obitelj Habsburgah. On znadiaše posledice koje se imadiahu izleći iz nezadovoljstva Hervatah.

G. Šokčević imadiaše pošteno serdce, dobru volju, i želju sljubiti

dobro naroda s dobrom kralja. U ostalom on biaše drugi g. I. Mažuranić, čovek na takovu mestu za koje se nije ni pripravljao. I njegova reč imadiaše svoje mesto kod stanovitih osebah.

Napokon, i g. biškup Strosmajer mogaše, kroz izprečane pute, u stanovite kruge mnogu koristnu istinu dodati.

O gg. Hauliku i Šokčeviću nemogaše se ni malo sumnjati: oni bi bili veselo prigerlili priliku, oni bi se bili sveserdno zauzeli za narod i kralja. Ali sdvojenu Hauliku biaše treba nadu dati, da mu posao nebude ostati u Hervatskoj bez uspeha; neuka Šokčevića trebova podučiti. Nezna se biaše li lakši taj naputak, ili izveršenje posla. G. I. Mažuranić imadiaše Hauliku samo naseći, a Haulik bi bio g. Šokčevića podučio. Tada ova dva, možda i gg. biškup Strosmajer i I. Mažuranić, kako bi Haulik za dobro našao, imadiahu na svojemu mestu razviti:

Da su Hervati narod koj nemari udarati na Austriu, nego ju ruši i samim mirovanjem svojim: samo ako ju nebrani, on ju već time ruši; da Hervatom, za postati svojim narodom, za upropastiti Austriu, ni za rata poradi baštinstva Španjolske, ni za Karla VII., ni za praizkih ratah, ni za ratah Napoleonovih, ni god. 1848. netrebova ništa drugo, nego volja; da se je, eto, u poldrug vek, Hervatom pet putah pokazala prilika za-da se oslobode; da se, poslie Solferina, na takovu priliku nebude dugo čekati; da je narod hervatski jedini narod Europe koj, trista i petdeset godinah neverno terven i ubijan, ne samo nije napredovao, nego je propadao i nazadovao tako, da on danas razložno i pravo radi, kada navidi sreću, koju njegova bratja pod Turčinom uživaju; da duh koj se je pokazao u saboru, vlada još u većoj meri u svemu narodu hervatskomu; da se taj duh bude, ako se narodu pravica neučini, pervom sgodom i u činu pokazati; da u Hervatskoj za Austriu neima nikoga osim Slavoserbah; da je narod hervatski svakoga domaćega čoveka koj je za Austriu, osudio kao neprijatelja svojega; da duh koj narodom vlada, nije slep, nego da će narod veselo prigerliti korist koju mu makar tko pruži, i da će dobročinitelju, makar taj upravo Austria bila, zahvalan biti; da netreba Hervate nagoniti neka drugde traže prijatelje koje, i svojom snagom, i ležajem svoje domovine mogu ne samo naći nego i probirati; da je zadnji čas Hervatsku upodpunit i povratiti joj njezin podpun ustav; da protizakonito deranje u Hervatskoj, za oteti nekoliko milionah for.

na godinu, ni izdaleka nenaknadjuje tisuće milionah for. jur izgubljenih, ni stotine drugih koji se budu izgubiti, ni ostale nesreće koje su već pritisnule i stopervo budu pritisnuti Austriu; da zamučati ove obstojnosti i nazore nebi znamenovalo drugo nego hotice izdati kralja, i da kralj, ako odmah nezadovolji narod hèrvatski, u očitu pogibel, možda u propast baca sebe i budućnost svoje obitelji.

Da budu ove istine kralju i kraljevićem razvili ljudi stanovita ugleda, ljudi o vernosti kojih naprama vladaru neima sumnje; da se bude kako valja upotrebilo stanje Mletačke, šlezvičko pitanje, glas userdčenih municipiah; da se to bude učinilo: tko će reći da stvari po Hervatsku nebi bile drugačie okrenule; da se Beč nebi bio drugačie pobojao Hervatah nego Magjarah; da vlada hervatska, bio u njoj tko mu drago, nebi mogla Beču zapredati drugačie nego vlada magjarska?

Ove nazore protresivasmo, moji prijatelji i ja, javno, i u rečkoj čitaonici, ter g. Antun Mažuranić, brat g. I. Mažuranića, uz pravedno razsudjivanje činah svojega brata, mogaše čestje čuti i ove nazore.

XI

Da bi Slavoserbi imali iskru uma i poštenja, oni nebi bili Slavoserbi, a da bi imali iskru otačbeničtva, oni nebi bili izdajice naroda hervatskoga.

Na mesto čuti ili videti čin, glas, pripravu u duhu otačbeničkom, Hervati imadiahu slušati i gledati drugačia dela i pojavljenja.

Slavoserbi učiahu da su oni cvet naroda, slava čovečanstva; da je saborski zaključak načinilo samo nekoliko ljudih; da su graničari bili prevareni, kad-no glasovaše proti Austrii; da sav narod jedva čeka čas kada će, kako i dosada, za Austriu ginuti i poginuti; da će sabor koj pervi dojde, spraviti Hervate u rajsrat. U tomu bezvernomu postupanju i uz ova obećivanja Slavoserbah, tko se mogaše nadati da će Beč išto popustiti Hervatom? Je-li čudo da je Beč, na taj nauk domaćih ljudih prezirao onaj kako veličanstven, tako i neobičan čin naroda hervatskoga? Je-li zameriti Austrii, što se je, kako u svoj prošlosti, tako i sada zanela na ludost Hervatah i na izdaju njihovih domaćih sinovah? Gde je vlada koja će narodu što dati, neću reći bez-da on pita, nego proti njegovoj volji?

Medju kraljevskimi službenici, bivšimi u saboru, na 5. kolovoza njih šest nije glasovalo za izdaju koju Slavoserbi nameniše našoj domovini. Tri biahu odmah progonjena, dva, koliko Slavoserbi znadoše i mogoše, i unesrećena, tretji neznam kako se je oteo. Ostala tri dadoše se za vremena u Slavoserbe.

Ercole Rezza bude progonjen i zatvoren dok neizgubi i knjigarnicu i tiskarnicu, i novine i zdravlje: dok onemogao nepade na prosjački štap. Njegov greh biaše da je u „gazzetti di Fiume“ štampao hervatskoga sabora „adresu“ koja je po onom talianskom prevodu pretočena i na francezki jezik; da je on u onomu listu štampao i više hervatskih stvarih, ter time, i nepazeć na Hervate nego na svoju korist, da je po svetu raznio da Hervati već nisu pseta Austrie. U istinu, to je težak greh u očih neprijateljah Hervatske.

G E. Kvaternik biaše bez prigovora, bez sumnje članom hervatskoga sabora. On izveršiva najveličanstvenie pravo, pravo zakonotvorstva, pravo, koje mnogi deržavljanin nemože, nesmi izveršivati. Ovoga muža deržahu gg. I. Mažuranić i biškup Strosmajer, što se kaže, kao jaje na dlanu, dok on kod pitanja o rajsratu nepokaza, da nije za izdaju proti Hervatskoj. Ovaj muž bude kao Rus izteran iz Hervatske, i to jer da je učinio nekakov greh proti Austrii. Blažena, naprama ovim, vremena starinskih Nemacah, koji detcu hervatsku iz utrobah vadiahu i daviahu, nu neterahu Hervate iz njihove domovine! Ovo bičovanje doživiše Hervati za gospodovanja gg. I. Mažuranića i biškupa Strosmajera.

Dok se tako s jedne strane tare tkogod se pokaže da nije proti Hervatskoj, s druge strane zavadja se, zasukuje se, truje se, da tako rečem, duh, duševnost, ćutenje naroda.

Za sabora god. 1861. stanova g. biškup Strosmajer kod Haulika. Već tada biaše čuti kako g. biškup Strosmajer razsudjuje nemarnost, neznanje, čine Haulika; kako klerikom i svetjenikom zagrebačkim obećiva lepe promene i polakšice kada postane nadbiškupom zagrebačkim; kako razgledava i meri sa svojimi drugovi Maksimir, ter snuje osnove za popraviti i preurediti ga. Poslie sabora udari netko „sa Vuke“ pisati proti Hauliku. Obćenit glas biaše da je to glavom g. biškup Strosmajer. Jer to pisanje biaše i ludo i bezobrazno, lahko se verovalo, da je od g. biškupa Strosmajera, ter svet govoraše, da je

Hauliku sa g. biškupom Strosmajerom kako-no po bajki biaše Jupitru sa govnovaljem.

Udarati na čoveka od tebe stariega i u časti, i u godinah, i na ugledu, na tvojega poglavara, iz zdele kojega si kao gost kusao, kojega si prijateljstvo kao prihodnik domaćina, punom merom uživao; udarati na takova čoveka, takov cerv, i to bez svakoga razloga, na sablazan sveta! I dok Haulik od nikoga neiska košulju ni kruha: je-li komu, nad-a sve nepozvanu pojedincu, moralo stajati do Haulikova gospodarstva tako da starca gerdi i vredja?

Haulik odgovori na ono čerčkanje, i reče da će se on pobrinuti za muža koj ga bude naslediti u nadbiškupii. G. biškup Strosmajer razumi i to, i da je taj muž dr. Luka Petrović. Od tada u listih slavoserbskih čitati, slušati psovke i hulenje proti drn. Luki Petroviću!

I najpomnjiviemu vlastniku, makar i uredniku lista, može se štogod i proti volji u list prokrasti. Ali čerčkari g. biškupa Strosmajera nesmidu ni dihati van kako im se zapovedi. Dakle, da bi im se štogod proti njegovoj volji prokralo, to se za stalno nebi proti njegovoj volji opetovalo. Od onda do danas, sav posao, sve žuganje po kutih, sve čerčkanje njegovo i njegovih drugovah, biaše i ostade u samih psovkah, u samih lažih, u samih osebnostih. Ili neka pokažu da su kroz desetak godinah razvili budi jedno političko načelo ili pitanje. — Tim postupanjem dobi i uzderža g. biškup Strosmajer i njegova družba ime koje narod daje njihove struke babam, ime dostojno onih, koji ga nose, a nedostojno zapisati.

G. biškup Strosmajer razmersnu svoju kesu za koje-kakova družtva, za koje-kakovu čeljad, i sva ova radiahu proti Hervatskoj, i on opet razmerno smersnu svoju kesu, kako postignu svoju sverhu.

G. biškup Strosmajer dade se i na putovanja praktična. On kaže da će svojim stanovanjem dignuti, pretvoriti Jamnicu. Kao da je proračunano, isti dan pod moraš krenu g. E. Kvaternik u tudjicu, i g. biškup Strosmajer slaviaše svoju slavu u Jamnici. Dakle na taj način nebi bilo dosta da učiniše krivicu, lupežtinu, nego im se još hoće začiniti ju uvredom, porugom.

Narod je obilato nadario svetjenike, osobito višje, za-da oni i sami uzmognu sigurno živeti, i bez brige svojski raditi o nauku i obrani naroda, i siromahe pomagati, i stvari po narod dobre dizati i učverstjivati. Do god. 1861. primi g. biškup Strosmajer iz svoje biškupie, to

će reči od naroda hervatskoga daleko preko miliona forintah. Ako je, dakle, odtuda narodu povratio desetinu: kakovo je to čudo, kakova izvanredna zasluga? Što davaše i davaju narodu, što radiše i rade za narod biškupi Ungarie, pa, za to sve što ištu, što svojakaju od naroda?

Bez dvojbe, na onaj povratak, ili budi rečeno na dar, nitko nije mogao pravnim putem nagnati g. biškupa Strosmajera; on mogaše i onu desetinu, kako i ostalih devet, proarčiti. Dakle, kako se pristoji, hvala darovniku.

Ali što znamenuje o tomu daru po svih listih toliko kokodakati? Nepostaje-li čemerom i najvećji dar, ako se on darovaniku svaki čas pod nos baca?

Pa je-li bogatstvo, je-li darežljivost i najznamenitia, je-li podatnost i najvećja, jemstvo, dokaz, sigurnost za deržavničku veštinu, za deržavljansku krepost? Ima-li narod tako potišten biti, da se sam za kakovih 100.000 for. izdade, zasužnji? Ima-li narod, za to novacah, biti lutka, biti orudje proti samu sebi, u šakah darovnika? Mora-li narod, za te novce, hvaliti izdaju i izdajice svoje domovine? Što je novac naprama slobodi, što je 100.000 for. naprama stotinam milionah for. što-no ih je g. biškup Strosmajer sderane s naroda hervatskoga, za prošlost darovao i posvetio, za današnjost i budućnost namenio i blagoslovio tudjincem, Magjaru, Austrii? Nebi-li novac hervatski, kojim g. biškup Strosmajer u ime „zajedničkih interesah" učini Hervatsku tudjim dužnikom, nebi-li taj novac u iznosu jednoga tjedna nadmašio sav dar g. biškupa Strosmajera?

Pa što ako je taj dar i dan i upotrebljen samo za sramotu, samo na zator naroda hervatskoga? Jer i zbilja, što drugo znamenuje zaterti narodu ime slavno, ime njegovo narodno, ime pod kojim samim on ima prošlost, pravo, domovinu, i jemstvo za budućnost, time učiniti narod kopiletom, ter mu nametnuti ime sramotno, za koje se zna samo u bolestnih moždjanih, u raztrovanih serdcih onih ljudih, koji su se urotili proti narodu hervatskomu? Što je drugo, ako to ne, po Hervate jugoslavstvo, jugoslavska akademia, jugoslavsko sveučilište? Pa, da bi sve drugo dobro kojega nije, tu bilo, a da nebi bilo zla, koje jest: mogu-li takovi zavodi bez poruge znanosti XIX. veka, bez sramote naroda, kakovimi desetci tisućah for. godišnjih stojati?

Je-li mladić, koj dobije pripomoć, stipendiu od g. biškupa Strosmajera,

time postao njegov sužanj, mnogo nevoljnii i nesrećnii od onoga nekada u južnoj Ameriki? Ima-li onaj mladić ili izgubiti tu pomoć ili žertvovati svoje mnenje, svoj život, za hvaliti, za braniti g. biškupa Strosmajera, za psovati, za ocernjivati njegove protivnike, za postati čovekom kakovu u ikoliko poštenu družtvu neima mesta?

Svagde drugde muž, za dobiti poverenje u deržavničtvu, mora pokazati svoj stalan, od dogodjajah ili barem od uma i naroda posvetjen program, mora pokazati svoju radnju kroz više godinah, ili mora biti preporučen od muževah koji ga poznadu, i koji uživaju poverenje naroda. I nut, g. biškup Strosmajer, bez ičesa onoga, pače proti svemu onomu, onako ponižen i saterven, onako na smehu kroz svoje govore i govorničtvo, onako bez programa, pravca i stalnosti u saboru, taj g. biškup Strosmajer, poradi ono 100.000 for. što ih je predao čerčkarom koji imaju sramotit i otupljivat Hervate, izdaje se na jednom najpervim deržavnikom, najpervim govornikom, najpervim otačbenikom!

Odkako biaše razpustjen sabor 1861. pa do u mesec studen 1865. kadno se sastade „sabor“, svaki dan, svaki čas, biaše činah od strane Slavoserbah, biaše pojavljenjah proti Hervatom i Hervatskoj. Tu, ljudem, nebiaše moguće neopaziti one življe i petljanie Austrie, što ih poznamo iz povesti i života. To burkanje razsvetli razumnim ljudem prošlost, i posvetli za budućnost Slavoserbah. Tko nehtede svom silom biti ludjak i izdajica domovine, taj već nemogaše sumnjati ni o smeru, ni o sredstvih, ni o pomagaču Slavoserbah.

XII

Kako, zašto-li biaše to, da množina onih istih Slavoserbah što-no god. 1861. plaziahu pred g. I. Mažuranićem, naskoro udari proti njemu kao svojemu najžestjemu protivniku? Je-li se promenio on, ili oni, ili okolnosti? Jesu same okolnosti.

God. 1861. biaše g. I. Mažuranić načelnikom, barem po imenu, vlade. Tada biaše za urediti dikasterij ili dvorska kancelaria, i štatalteria, i septemvirat, i svi nižji kr. sudovi, i biahu tri županska mesta prazna. Dakle, koje službice, koje plaće, koje bašovanje, koje lenjarenje, koje nade! Tada, koj Slavoserb da se odtergne od g. I. Mažuranića, koj da ga nediže nad najvišje muže prošlosti i sadašnjosti?

Dakle, kad se sve one službe porazdelile: tko će uman iskati da

uz g. I. Mažuranića još ostanu oni Slavoserbi koji nedobiše službe ni plaće?

G. I. Mažuranić, beamterske ćudi, najvišji beamter, meri vrednost ljudih po potištenosti, po broju beamterskih zvezdicah, po obsegu svetla ovratnjaka i po „dietenklasah“, ter prezire i g. biškupa Strosmajera. A g. biškup Strosmajer meri vrednost ljudih po novcu što ga imaju ter prezire i g. I. Mažuranića. Ovaj je zadovoljan i srećan da dobro žive, onaj, uz to, još hoće da bude znamenita glava.

Kod drugih, slobodnih narodah, koliko prilike ljudi imaju naučili se deržavničtvo ili pojedine grane njegove, naučiti se zakone govorničtva, ter u svojih jezicih slušati, čitati, gledati govornike, govore, po družtvih, po sastancih, po saborih, po novinah, po knjigah! Dakle kako je lahko drugde znati stanovito pitanje, i kazati, razviti ga bistro i skladno: kako je lahko tamo postati govornikom! A kako kod nas, gde neima ni jednoga onoga sredstva? Doista, malo je rečeno kada se kaže: Za pripraviti se na stanovit govor, Hervat treba barem pet putah toliko danah, koliko Englez ili Francez urih. A koliko je Hervatah koji to uvidjaju, koliko kojim se ljubi učiti se, razmišljavati, raditi? Pak itako, vreme biaše da govore i gg. I. Mažuranić i biškup Strosmajer. Kakovi to budu govornici?

G. I. Mažuranić ima vlastitostih bez kojih govornik nemože biti: on ima muževan stas, pravilno obličje, i gerlo jasno, prem neugladjeno. Njemu, moždenu i dobru nekada djaku, uz njegov uredan način življenja, težko da je sve izvetrilo. On, po svoj prilici, zna još iz školah da pravi govor mora imati glavu, i rep, i medju njimi telo razmerno; on zna, da govornik mora znati i stvar o kojoj hoće da govori, i misliti, i misli u rečih slagati: on zna što jest, što-li nije govor; on bi, da se na to dade, mogao načiniti govor, prem težko bez-da se u njemu grozi, ili da se nebrani, ili da neudara na protivnike. Ali on za to nemari, i najradje muči.

A g biškup Strosmajer neima u onoj meri onu ni jednu, i nepokaza ni drugu koju vlastitost govornika; sudeć iz njegovih govorah, on nezna o govorničtvu ni što je nekada djak u V. razredu o tomu znao. On govori kao da nije pri sebi, kao da mu bujica nosi i slaže reči, kako mu što na jezik dojde, on traži snagu u revanju, on bi svojim govorom razterao sbor filjarkah: on je govornik samo za Slavoserbe.

Evo, po mojemu sudu, u svojemu najglavniemu govoru, 25. sečnja 1866. tuži se g. biškup Strosmajer na Fesslera, za-jer on nenajde i nenapomenu u povesti Ungarie, da su Hervati Habsburga Ferdinanda I. izabrali za svoga kralja. Fessler spisa onu povest u Rusii, ter je ona dotiskana u Leipzigu 1825. A za onaj spis o hervatskom izboru doznalo se je nekoliko godinah kasnie, kad-no je on izvučen iz tajné carske pismarnice bečke. Ali recimo, da je Fessler doista znao za onaj spis, i da je imao, u povesti Ungarie, napomenuti taj hervatski čin, dakle recimo da je Fessler malovredan, i da su svi Magjari kakov je on. Sledi-li odtuda, što-no g. biškup Strosmajer i činom izvede, da Hervati moraju biti sužnji Austrie i Magjarah? G. biškup Strosmajer napominje, kako se muži sami dadoše živé zakopati na medji svoje domovine. Je-li to primer, razlog, da Hervati, kako-no to učini g. biškup Strosmajer, celu svoju domovinu, bez svake medje, utope u Austriu i Magjarsku? G. biškup Strosmajer pripoveda netočno čin Marka Curtia, koj za zajaziti bezdan na foru Rima, s konjem skoči u onu bezdan, dakle čin muža koj se dobre volje žertvova za korist svoje domovine. Je-li to kaži-put Hervatom, da se oni, sav narod, na korist Beča i Budima, stermoglave u jaz sužanjstva, kako-no ih g. biškup Strosmajer sa svojimi drugovi stermoglavi? Dosta primerah i za one koji nepoznadu govore g. biškupa Strosmajera.

Nego g. biškup Strosmajer ima dve vlastitosti, koje da bude na pravu stazu upravio, on bi bio prezaslužan, velik muž: on je čverste volje i radi neumorno. Nu ili sam nije opazio, ili drugačie nije smio, ili nije imao, ili nije slušao umna i iskrena prijatelja, on upotrebi te prelepe vlastitosti ne na učenje ni u otačbeničke sverhe, nego na protinarodne, na proste babje spletke, na obsenjivanje prostačine.

Gg. I. Mažuranić i biškup Strosmajer, ta dva čoveka tako protivne ćudi, itako slažu se u meržnji i radnji proti Hervatom. Oni biahu god. 1861. i javno složni. Ali onda oni biahu i potučeni, i to bi im se bilo dogodilo i god. 1865.—7., da se nebudu prividno, javno razstavili, i pokazali kao da su medju se protivnici.

Jer ne samo da je sulja Slavoserbah odbegnula g. I. Mažuranića, nego i on sam postupa tako, da s njime nemogaše deržati osim tko biaše službom svezan. Velike županijske skupštine budu ustavljene. Municipalni i drugi službenici budu svimi načini demoralizirani: radi ili neradi kako ti je volja, budi kakov hoćeš, samo budi i radi proti

Hervatom, i ništa se neboj. Kad ta otrov koje raztaka a koje nagrize nemalo sve službenike, kad njih redki biahu koje vlada bez krivice nemogaše proterati: tada bude izdan disciplinarni ferman. Po tomu fermanu župan mogaše, kako mu se svidi, svakoga službenika odpustiti i drugoga namestiti.

Da i nebi Beč u tomu poslu imao svoje perste; da i nebi bilo treba i probitačno prostačinu obmamiti rečmi opozicie i liberalacah; da i nebude g. biškup Strosmajer težio biti ili postati vodjom stranke: tko, osim njega, mogaše biti gončinom razkolnikah Slavoserbah? Eto ti zametka razdelenju Slavoserbah u Janičare g. I. Mažuranića i u Mameluke g. biškupa Strosmajera. Onamo spadaju koji su službami i plaćami podmireni i koji se od g. Mažuranića čemu nadaju, ostali pristadoše uz g. biškupa Strosmajera.

Kako uzderžati ove dve herpe? Neima ništa lakšega. Sverha je Mamelukah: srušiti Janičare i zauzeti njihove službe i plaće. Sigurno, tu je sloga i jedinstvo. Ali malo ih je, nemalo svi službenici vojuju proti njima. Ništa zato: ni jedna prostačina nezna da su oba gončina složna, ter imao više komadah ovaj ili onaj, u stvari je svejedno: proti Hervatom, za tudjinca svi imaju služiti. Nu dobiti će i Mameluci sledilteljah. Bude razglasano da će g. biškup Strosmajer do koj dan u Zagreb za nadbiškupa, g. Rački u Djakovo za biškupa. Dakle eto im svetjenikah, ovaj bo se boji ludnice poradi svojega življenja, onomu se hoće bolje župe, taj želi cerven pojas ili kanonikat, itd. A Janičare derži disciplinarni ukaz i strah od Mamelukah. Janičari i Mameluci dobivaju novca koliko ga samo požele.

A Magjaroni?

Na 3. i 5. kolovoza 1861. saterveni su Slavoserbi bez pomoći Magjaronah. Istina, skoro sva većina onoga sabora ode u Slavoserbe i, nedavno, za dobiti službe i plaće, u Magjarone. Nu itako, ove dve istine stoje: na Magjarone nespada ona slava, i ono dobitje nad Slavoserbi biaše ujedno pokop po Magjarone. Onde bo je dokazano, i da se Magjaroni nisu borili za naprednu stvar, proti Austrii, i da njih netreba za obraniti čast i pravo domovine, i da su oni sa svojom zastavom još prie boja pobegnuli. Čemu, dakle, kamo-li će ta herpica? I doista, Magjaroni priznavahu svoju ništetnost, sakrivahu se, o njih, kao kakovoj stranki, nebiaše ni govora.

Ali Mameluci se pomagjaroniše. Dok nebiaše „Pozor“ zabranjen,

dugo vremena Magjaroni plaćaše i uzderžavaše njega i mnoge Mameluke; u magjarskom listu „ország tükre“ dojdoše naslikani stupi Magjaršline u Hervatskoj, i ti biahu gg. Kulmer, J. Janković, Bogović, Šuhaj, i Mrazović; Mameluci izabraše g. L. Raucha za predsednika gospodarskoga družtva zagrebačkoga. Kako pod kojimi-li se uveti to lepo družtvo sastade, i zašto se razstade, to ja neznam. Nu što znam i ja i svatko ako je motrio, ovo je: Mameluci se stopervo god. 1866. pokazaše pravimi čistimi Austrianci kako i Janičari, i, kako i ovi, na mig Beča, oni postadoše gotovi Magjari, kad-no Hervatsku proglasiše prostom krunovinom magjarskom.

To je, u kratko vreme, tretji put, što su Slavoserbi Magjarone, Magjaronštinu, Magjarštinu iz groba dignuli, oživili, ojačili.

U besnoći svoje Magjaronštine Mameluci idjahu tako daleko, da g. I. Mažuranića prigovarahu što se je izneverio svojoj Magjaronštini od god. 1860. kad-no je bio prevatren Magjaron kako je sada prevatren Austrianac. Kamo ćeš više, Mameluci uzeše „bratju Magjare“ u pogledu smutnjah na Reki, pod svoju obrambu, ter učiše, da sve ove smutnje grade Janičari s Austriom. U tu sverhu dadoše Mameluci i dokaz: oni iznesoše na videlo i razglasaše, da je Galimberti, policiant rečki, „za svoje uspešno poslovanje na Reki u obće, i poimence na Grobničkom polju“ dobio od austrianskoga ministra policie Mecserya pohvalu, i to pohvalu na preporuku gg. Vukotinovića, Šokčevića i I. Mažuranića.

Dakle, s jedne strane poreni Mameluci uz g. biškupa Strosmajera, s druge strane derži Janičari uz g. I. Mažuranića. Obe herpe bore se za plaće, obe sa svojimi gončini živu i pogibaju.

U tih obstojnostih, pod svemogućom vlastju beamterah, po falsificiranu izbornu redu, obavljeni su izbori za „sabor“ 1865. Iz granice, buduć Beč neimao veru u graničare, u muže naroda, kao zastupnici dojdoše služeći vojnički častnici, i pristupiše k Janičarom.

Tko je ikoliko motrio kako Slavoserbi taj „sabor“ sakupljahu i kako ga doteraše, mogaše-li sumnjati da-li će Slavoserbi sada učiniti što god. 1861. nemogoše: da-li će Hervatsku izdati?

XIII

Kad se taj „sabor“ sastade, meni zdravje neslužiaše najbolje. K tomu opazih da neću moći ništa učiniti proti osnovanoj i zakletoj

izdaji. Dakle za nemorati gledati sramotu i lupežtinu koje ukloniti nemogu, ja naumih odreći se poklisarstva. Ali ako to učinim, reći će se da sam se uklonio borbi, i time da sam krivac izdaji koju da Slavoserbi nebi bili učinili kad bi im tko bio kazao štogod boljega nego-li je njihov izdajnički posao. Za razumne ljude taj razlog nevredi ni malo. Jer, što biaše treba, u tomu pogledu, znati i raditi, to je stranka prava kazala i napisala već god. 1861. ter ono sve stoji i, u stvari bude do veka stajati. Neznanje neizgovara onoga tko zabacivajuć očito dobro, samo zlo radi; tko je osvedočen da mu znanje nedosiže za moći dostojno saboriti, neka neprima taj pretežki posao, neka nebere nadnevnice iz ploda žuljah naroda, i za nje neka narod nesramoti i neizdaje.

Nakon razmatranja sa svih stranah, obuze me osvedočenje da moram učiniti sve što mogu. Bez dvojbe, netreba ništa deržati do suda, do rečih prostačine, nego itako treba koliko je moguće, raditi tako da ni prostačina neima priliku suditi ni govoriti zlo, ni nepravedno, ni ludo. A kad se prostačina prostačini na neznanje izgovara i jedna drugoj veruje i sada gde se imaju javni dokazi da sam očito bio proti svakomu izdajničkomu koraku Slavoserbah: što bi u tomu pogledu bilo, da me nebude u „saboru“ ter da nebi bilo od mene onih javnih dokazah?

Za načiniti Mamelukom i Magjaronom skominje, zazubice na službe i plaće, za prikovati ih na g. biškupa Strosmajera, g. Mažuranić bude odpravljen iz kancelarie u praksu na „sabor“, ter se po doveršenoj radnji imadiaše povratit u kancelariu. To bi i bilo da nebude Sadove. Ali prostačini bude kazano da je on srušen s kancelarstva, i da se u saboru mora tražiti i naći nov kancelar i sva vlada nova. Prostačina to verova, ter udri.

S Janičari nedrugovah. Oni imadiahu „dvoranu“, Mameluci od g. Šokčevića dobiše bolničku sgradu za sastanke. Od sadanjih Mamelukah, god. 1861. mojih drugovah, Nekavacah, o kojih neznadoh da su se što prodali, što zaman dali, čujem, da su svi Mameluci, i bratja i drugovi im Magjaroni svi složni proti ljudem koji kažu da su zastupnici granice. To verovati o Mamelucih bila bi očita ludoria: oni su te ljude upravo naručili, za-da se njimi posluže proti Hervatskoj. Nu do znanja i poštenja Magjaronah deržah toliko da mogoh verovati da oni neće priznati one ljude za zastupnike graničarah, pa da i budu

po pripisu izabrani. Dakle, pomislih, mora da su Magjaroni tu točku za uvet svojega družtva s Mameluci ugovorili. Tako moradoh misliti o Magjaronih. Jer, sudih, oni ili su još pravi Magjaroni, za Magjare, ili su se poaustriančili. Ako su još Magjaroni, i ako Beč nije za Magjare: oni će im soldati mnogo naškoditi. Ako-li je Beč za Magjare, onih soldatah netreba: Janičari i Mameluci biti će za Magjare. Tako im je ako su se i poaustriančili. Zašto bi dakle soldate terpili? Po tomu umovanju eto jedne načelne točke u kojoj se slažemo, i dok nebude ta rešena, nemože se drugo ništa raditi. U tomu mnenju odem u klub Mameluko-Magjaronah.

Na sastanku, u klubu, netko napomenu kao slučajno, graničarske zastupnike. Tu biaše vike: slušajuć i gledajuć osobito gg. Jakića i Stojanovića, čovek je bio morao pomisliti da će ova dva sama sve one graničare granami proterati. A kad ja kazah, i g. Perkovac zabileži ukaz kojim se sva služeća austrianska soldatčia izključuje iz svakoga zastupstva, g. Perkovac derža se da drugačie nebi Arkimed, kad bi mu tko bio dao točku, s koje će zemlju do na tri milje k Saturnu primaknuti.

Pojedincem, s kojimi se o tomu razgovarah, iznesoh tu stvar na čistac. Medju timi muži, rekoh, koji dojdoše iz granice, ima naše bratje koja će u svoje vreme i na pravom mestu pokazati, da u otačbeničtvu hervatskom nepopustjaju nikomu. Ali ti muži, ovaj čas, nespadaju u nijednu obćinu, nje nije narod slobodno izabrao, na nje, dok su soldati, nespadaju zakoni ni odnošaji koji se budu pretresivati i graditi; oni, medjutim, nisu nikakove narodnosti ni domovine, kako nje danas, tako nam Austria može sutra ovdešnju posadu, ili drugu svoju soldatčiu u sabor poslati. Dakle dosta nam je izjaviti, da mi te ljude nepriznajemo za zastupnike granice, a oni, ako hoće i mogu, neka s nami slobodno sede.

Na 24. studena dojde da se sabor složi, t. j. izabrav svoje častnike, da se proglasi verstnim saboriti. Janičari hoće da taj posao obavi tkogod ima kus papira u kojemu stoji, da je izabran za zastupnika. Mameluci nisu na čistu, pravo se nezna što bi hteli, nego dade se razabrati kao da žele da taj posao obave samo oni proti izborom kojih neima prigovora. Obe herpe derže se poslovnika, i po njemu obe imaju pravo.

Ja opazih iz narave stvari, da sabor nemogu složiti članovi sum-

njiva izbora, jer da oni sutra mogu biti izpustjeni, saborskom verifikaciom, izmedju članovah sabora, ter je nespodoba da stvor raztvara svojega stvoritelja, da nekoji članovi budu proterani od onoga tela koje su oni složili s onimi istimi udi, koja ih danas teraju. Zaključeno nebude ništa.

Na večer, u klubu, predloži g. Mirko Hervat pitanje: ima-li se sutra ići u sednicu? Ja branih da idemo. — Što, ako i sutra bude smutnja koja danas? Borimo se kako i danas. — Ako-li Janičari stvore zaključak na svoju? Onda izstupimo iz sabora, i dajmo razjasnenje o tomu našemu koraku, i o postupanju vlade, na narod kojemu smo samu odgovorni.

Austria je sazvala sabor za 12. studena. To ona nije učinila samo u sigurnosti, da će gg. I. Mažuranić i biškup Strosmajer dognati herpu koja će Hervatsku izdati, nego i jer ju je Praizka, poznavajuća njezinu herdju, to-većma stiskala. Austria znadiaše svoju ništetnost, i htede se osigurati za buduće dogodjaje. S toga, da ono bude sabor, da onde budu ljudi, Austria se nebi bila usudila onu smutnju kovati. Ali Austria zna kakovi su ono ljudi ter je valjda za obseniti prostačinu, za pokazati kao da su Janičari i Mameluci dve različne stranke, u dogovoru s gončini osnovala i izvela onu petljaniu.

Nemalo sav klub zaključi da se sutra neide u sednicu. Što sada? Taj zaključak javiti banu s dodatkom, da mi ostajemo kod toga zaključka dok i on kod svojega nazora o članovih koji imaju sabor složiti.

Ja opazih da bi bilo više nego obična ludost misliti, da ban radi iz svoje glave ili od svoje volje, ili da ga neće braniti onaj tko mu zapoveda neka tako radi. S toga, rekoh, biti će najbolje, kazati mu da ćemo izstupiti, i dati očitovanje na narod. Jer, nastavih, na ono vaše očitovanje on će se moći samo smejati, i odgovoriti vam: da je, kao predsednik, sa svojim nazorom uzvišen nad stranke; da njegov nazor neodlučuje, nego da odlučuje većina članovah, a da on po toj većini proglašuje zaključak; da se tu radi o tumačenju poslovnika, što spada ne na njega, nego samo na članove sabora. Niti valja, zaključih, niti koristi, niti se pristoji ostaviti stvar a deržati se osebe, čoveka koj samo izveršuje tudje zapovedi.

Nemalo sav klub zabaci ove opazke i odpravi odbor k banu. G. Benjamin Kraljević, vrativ se, kaza da je ban k odgovoru što-no

ga nagadjah, još dodao, da po njegovu osvedočenju Janičari pravo imaju. Razuman čovek, kao predsednik, bio bi to zamučao, makar ono osvedočenje bilo i temeljito, kao što takovo nije bilo.

Sledećih danah dojde g. Živković nekoliko putah, kao poslanik Janičarah, u klub, za načiniti se i pomiriti. Mameluci odgovarahu, da se oni s njime u te stvari neće ni upustjati, jer da oni Janičare nepriznavaju za stranku, da proti njim neimaju ništa, nego da se bore proti banu. Ja govorih da pomirenja nemože biti dok Janičari ostaju kod onoga bezumja i kod one nepravice. Uzaludu: skoro nitko nebiaše toga mnenja.

XIV

Naskoro eto predloga da treba g. Šokčevića tužiti kralju. Uz razloge koje napomenuh u pogledu bana, ja se uzprotivih i toj nakani i zato jer ona biaše nepravedna, i sramotna, i jer takovih herdjavih iztuživanjah neima kod nijednoga naroda, osim što okrinkani domaći neprijatelji njimi sramote Hervate. Kralj će vam, rekoh, odgovoriti u stvari što i g. Šokčević, i najviše što bi onaj tegnuo dodati, bilo bi to, da se kralj nemeša u saborenje ni u stranke, nego da će primati i pretresivati zaključke, i da će g. Šokčeviću zapovediti neka se derži dužnostih predsednika.

Neizmerna većina provali za tu tužbu. Tu tužbu načerčkaše i proštiše. Tko imadiaše barem iskru uma, makar i malo obraza, moradiaše se stiditi. Samo nekolika opazih koji se stidiahu.

Koliko članovah da nosi kralju tu tužbu? Ja branih da je dosta jedan ili najviše dva. Ali nemalo svi zaključiše da u tomu odboru moraju biti zastupani svi staleži. Dakle herpa se diže u Argonautiku, ter medju onimi, koji idjahu ponuditi se na prodaju, biaše i dobrih dušah koje neznadoše u kakovu su družtvu, ni da su samo slepo orudje proti svojoj domovini. Opaziv da bi ta sulja naterpala prilično sajmište, i s toga težko da će sva moći biti pustjena pred kralja, ja predložih da ni jedan član neide pred kralja, ako sav odbor nebi bio primljen. Tim načinom, pomislih, dobiv po glavi, možda će koj taj trubilo ili slabić k sebi doći. Ali tu me pobi i izsmeha g. Bogović, napomenuv da je kralj nedavno primio množinu Rumunjah. Kroz viku ja odvratih, da su oni Rumunji bili u Beč naručeni, doterani.

Za Argonautike klub kao takov, nedobiva nikakov glas iz Beča.

Mogao si kad-što dočukati, da u Beču stvari ovoga i onoga Mameluka dobro, ovoga i onoga Janičara zlo stoje. Napokon počeše Argonaute iz Beča kapati. Tada se doznade, na čudo i istoga mene, da ih kralj, kao odbornika, nije ni jednoga primio. G. Helenbach derža se premudro i preotajstveno. Ostali kao okisle tuke.

Pravog izvestja o Argonautiki nebiaše. Pod imenom izvestja kaza g. Helenbach da se već ovaj čas nije ravno moglo dobiti sve, nego da se je dobilo mnogo, da g. Šokčević još nije kasiran, nego da je lišen predsedničtva. To biaše očita ludoria: ban, kao takov, biaše predsednik sabora. Dakle u onih rečih g. Helenbacha nemogaše drugo ležati nego ili da drugi posli nebudu dopustiti banu da predseda, ili da se svojim načinom za predsednika bude namestiti verstnii Austrianac. — G. Helenbach zaključi, kao da je volja kralja, neka svaka stranka izabere deset členovah, koji se imaju sastati ter uz posredovanje i predsedničtvo Haulika, smutnju dokinut i stranke pomiriti.

Ja opomenuh da je Haulik s Janičari, dakle stranka i sudac, i spomenuh da Mameluci Janičare nisu priznali za stranku. Sve uzaludu: prostačina nedobivša nadnevnice, bez nade da ih bude dobiti drugim načinom, možda naganjana od gončina, možda razjarena nadom i strahom u pogledu službah i plaćah: prostačina bez uma i obraza uzmeša se i nasernu kao slepa tako, da si ju za jedan obrok mogao primamiti, kupiti. Možda je to g. biškup Strosmajer i učinio. Preznatnom većinom bude tih deset Amfiktionah izabrano.

U sledećem sastanku, nenapomenuv ništa o Hauliku, izvestiše Amfiktioni, da se oni s drugovi Janičari nisu mogli složiti, i s toga da je svaki sbor izabrao po tri Arkonta koji imaju posao doveršiti. Ako se pravo setjam, Arkonti Mameluko-Magjaronah biahu gg. Helenbach, Mrazović, i Josip Vranicani, a svakako g. Helenbach biaše izvestitelj.

U ono doba glava i srednjih moždjanah moradiaše uvideti, da je klub ne samo pod samarom, nego i na ljutoj uzdi, i pod težkim jahačem, i pod bičem i pod oštrom ostrogom. Ta ono deset Amfiktionah nije primilo nikakov naputak od kluba, i, na mesto od kluba pitati nov naputak, oni Amfiktioni izabiru izmedju sebe Arkonte; ovi Arkonti niti primaju, niti pitaju kakov naputak od kluba. To sve biva medju ljudi koji kažu da su zastupnici naroda, ili kakova tela, ili kakova staleža, medju timi ljudi koji eto tako zastupaju i istu svoju čast.

U sledećem sastanku pripoveda, neizvestjuje g. Helenbach o pri-

pravah za pomirenje s Janičari. On se ogleda većma nego obično, on govori na pol ustah, kao da mu se hoće i neće, kao da mu je medju nazočnimi netko neprilićan. Kao da mu se izmaknu reči da zastupnike granice treba s mirom pustiti. Tu izreku klub primi sasvim mirno, nu ja na nju izjavih: da se dosada ni graničarsko, ni drugo nikakovo zakonotvorno ili u obće saborsko pitanje nije u klubu navlaš pretreslo ni pretresivalo; da nebiaše govora ni o načinu postupanja kojega da se klub derži razpravljajuć saborske posle; da do večeras sav klub biaše proti soldatom kao zastupnikom granice, ili doista da se za nje nitko nije izjavio; da taj nazor i to javno ponašanje članovah biaše dosada jedini razlog koj me je u klub doveo i u njemu deržao; da je toga razloga sada nestalo, i s toga da ja od ovoga časa prestajem biti članom toga kluba. Ovo kažem i izlazim, i za mnom se krenuše nemalo svi Mameluci, nu ni da bi jedan Magjaron. Praktičnost zahteva sednicu razpustiti. To bude i učinjeno. Tako izidosmo svi, bez-da se zna koji s razloga s kojega i ja.

Ovo pojavljenje, odlazak Mamelukah sa mnom, ja nemogu razumeti ni raztumačiti ni danas. Biaše-li ono znak, da je bilo mnogo ljudih progledalo i nakanilo izvući se izpod samara gg. I. Mažuranića i biškupa Strosmajera? Ako nebiaše, čemu onaj odlazak? Ako-li biaše, kako su se oni ljudi opet udobrovoljili pod samarom?

Sutradan dok sam još na postelji, evo k meni g. Helenbacha, i kaže mi, da mi sinoć zato i zato nije mogao kazati pravu nameru u pitanju o graničarskih zastupnicih, nego da mi ju sada kažuje. Ta namera da je: nepaziti na mane izbornih zapisnikah, propustiti to da nisu izbori deržani u štopskih mestih, to sve zaboraviti, pa udariti proti onim izborom en bloc, iz dotična ukaza.

Meni biaše sve jedno: samo da je temeljit i pošten razlog, pa bio ovaj ili onaj, i samo da stvar bude u redu. Dakle opet idem u klub.

Već davno osvedočen o prostačini i gluposti Slavoserbah, ja još sudih, da su to samo nesrećnici a ne lupeži, sudih da im nije serdce otrovano, da nisu zu svako dobro izgubljeni; da nisu hotice naverli izdati našu domovinu: sudih da su samo ludi, a ne i hudobni. U tomu sudu nastojah da im stvar još većma razjasnim. Kažem dakle, u razgovoru, da mi je g. Adler pukovnik kod bana na obedu kazao da je on rodjen Pemac; da to ruglo, tudjinca u svoj sabor pustiti, nebi ni najkukavnii narod učinio ni terpio; da već i iz načela moramo biti

proti austrianskim soldatom u saboru; s toga da bi ja bio proti njim, pa makar bio osiguran da će oni u svemu sa mnom biti, danas bo su sa mnom, sutra će biti proti meni, kako im se zapovedi; da Beču voda već u gerlo ide, i da mu možemo, ako smo ljudi, tu petljaniu razbiti.

XV

Medjutim, kao da Mameluci neizidoše iz sabora, Janičari se sastajahu u sabornici i radiše kao da su sabor. Tu biahu prisednici banskoga stola, tu koje-tko u ime graničarah, ovi i oni ljudi koji u sabor nespadaju. Tu biaše oko 40 ljudih koje narod mogaše izabrati za svoje zastupnike. Dakle, očito, tu biaše prekomerna manjina.

G. Helenbach izvestjuje u klubu što je i kako je Areopag uglavio o pomirenju. Znamenito, on izvestjuje ne iz pisma, po Arkontih obih stranakah podpisana, ne iz nikakova pisma, nego na pamet, kao prelu o prelu. U sustanku je nemir, kao da ga netko navlaš čini i derži. Izvestitelj kaže: da poslie 24. studena u saboru ni o saboru neima ništa, i ako je možda štogod učinjeno, smatra se kao da nije učinjeno, da ga nije.

To je u redu, jer je naravska stvar: sami Janičari nisu sabor, dakle nemogu ni saboriti.

Nastavlja izvestitelj: da Mamelukom uljudnost nedopustja zahtevati, neka Janičari javno izpovede svoju krivnju, nego da Janičari odpustjaju sve, i samo žele da bi njihov član, g. Subotić, bio izabran za drugoga podpredsednika.

Ja opazih da načela, dakle ni stranke koje ih zastupaju, nesmidu, nemogu nagodbu graditi ni nikako ugovarati, nego da ima na svoju i po svoju raditi ona stranka koja je i dok je u većini. U ostalom nepoznam g. Subotića, nego ako je verstan, izaberimo ga bez ugovaranja, bez-da se vežemo.

Dalje kaže izvestitelj: da se verifikacia ima nastaviti.

To biaše čudno. Dakle opazih: da se verifikacia nemože nastaviti, buduć ju sabor nije ni počeo. Proti izborom nekojih Janičarah, i isto tako Mamelukah, biaše prigovorah. Dakle, rekoh, možemo priznati te izbore za valjane; nu nemojmo se na to vezati, i svakako sabor ima verifikaciu obaviti.

Opet kaže izvestitelj: da se zapisnik o zadnjoj sednici nebude sutra čitati.

I to je čudno, nego sudim da nije bitno. Nekaže se o čijoj je

zadnjoj sednici taj zapisnik. Ako o skupnoj, pravoj, od 24. studena, ništa zato ako još nije gotov nego bude koj dan kasnije pročitan. Ako-li je taj zapisnik o sednici Janičarah, taj na nas nespada, taj bo nije naš, ni saborski zapisnik.

Izvestitelj zaključuje: da obe stranke dojdu u sednicu, gde će pročitan biti samo ukaz kojim se g. Šokčević lišava predsedničtva, i time da sednica bude zaključena.

U žamoru skoro obćenitu, one opazke o g. Suboticu i o verifikacii, kao da nebiahu ni primljene, ni zabačene, ni razumljene. I bez toga, ni jedna se točka nepredlaže, nerazpravlja, nego se kao sveta zapoved daje i prima na znanje i za obderžavanje. Niti biaše moguće, kako biaše treba i pristojno, slušati ni govoriti. Mameluci kao gladna marva kada se štogod u jaslah ili u koritu javi, Magjaroni pokunjeni, kao sdvojeni.

Tu bude odlučeno da se predsednici izvikanjem, a četiri biležnika, sva četiri Mameluka, koji budu zabileženi, imaju glasovanjem, na kartice izabrati.

O glavnoj stvari: tko, kako-li ima sabor složiti, neizvesti g. Helenbach ni simo ni tamo. U obće, da se budu njegove točke pomirenja uzele nevelim na sito nego samo na rešeto, iz njih bi se bilo dalo svašta izvaditi. Nu ja sudih, sve da i bude mir i red na sastanku, ja sudih da bi bila tričaria ili neverje na tih stvarih jahati. Jer, u istinu, ako zabaciš sumnju, a na to te ovaj čas veže obična uljudnost, ako, velim, sumnju zabaciš, ti moraš priznati da se po onih uvetih i ja, i Magjaroni, i Mameluci, s častju možemo u sednicu povratiti.

U skupnoj sednici 13. prosinca, bude pročitan ukaz i to ne kojim se g. Šokčević lišava predsedničtva, nego ukaz kojim se Haulik imenuje banskim namestnikom. Tu se daje razumeti, da bi g. Šokčević mogao zapretčen biti ter saboru nepredsedati. To nebiaše ništa nova: tako biaše poslie 5. kolovoza 1861. Time se sednica doverši.

U sednici 14. prosinca reče g. Šokčević, u podpunu saderžaju ovo: buduć su se saborski častnici na svoje službe zahvalili, treba da se izaberu novi saborski častnici. Na to g. Helenbach mene pogleda, sastadosmo se s očima, ter on opazi da mi one reči nisu po ćudi. Kakovi saborski častnici? Što je to? Gde, tko biaše taj sabor, o kojemu, kao takovu, može se govoriti meni, Magjaronom, Mamelukom? G. Helenbach umiri me time, što mi kaza da je ban u neznanju ili u pometnji. Onih banovih rečih neima u „saborskom“ dnevniku.

Tada budu izvikanjem izabrana ne samo oba podpredsednika, nego, proti zaključku kluba, i sva četiri bilježnika. Tu idjaše na pol: jedan Mameluk, jedan Janičar, dva Mameluka, dva Janičara. Nebiaše govora o zapisniku od 24. studena.

Kad častnici „saborski" zaseli na svoja mesta, i svi mučahu kao da je sve u redu, ja opomenem bana neka proglasi da je sabor složen. On se nagnu naprama g. Šuhaju i, kao da je od njega čuo, odgovori: to je već učinjeno. Gde? Kada? Opet opomenem, i opet dobijem za odgovor, da je to već učinjeno, i da se opet proglašuje da je sabor složen. Tu biaše maglovita govora i o verifikacii.

Dosada član kluba, ja se moradoh većini pokoravati. A sada, vidiv herdju toga družtva, za obraniti barem moju osebnu čast, za nebiti slepim orudjem kukavacah, ja izstupih iz kluba.

Bilo da g. Šokčević nepozna točke pomirenja, bilo što drugo, ja odlučih doći na čistac, i na njemu ostati. U tu sverhu ištem zapisnik od 24. studena, verifikaciu, i da soldati nebudu smatrani za zastupnike granice. Uz ove moje korake nepristade ni jedan Mameluk ni Magjaron, nego biahu posve složni s Janičari.

Učini mi se da se Janičari sablaznjuju nad ovim mojim postupanjem. I doista, g. Zmajić upita me, kako je to da sam proti uvetom uz koje smo pristali i u sednicu došli? Ja mu začudjen nad njegovim pitanjem, kazah uvete koje sam čuo od g. Helenbacha. Sada se g. Zmajić nemogaše nad mojim odgovorom izčuditi i kaza mi, da su Janičari odpustili samo podpredsednika svojega Čepulića, a drugoga šta ni da bi za dlaku, nego da oni kao sabor, i njihovo saborenje kao takovo, bez svakoga prigovora i izvan svake sumnje ostaju.

I doista, ovo biaše istina.

„Saborski" dnevnik pod 25. studena ima, da mnogo saborskih članovah nije u sabornici; pod 29. studena, da je sabor složen; pod 13. prosinca, da su opet u sabornici svi zastupnici. Taj dnevnik upravljahu osobito Mameluci, i to je u njemu sve o njihovu izstupljenju iz „sabora", to je sve o konstituiranju „sabora" god. 1865—7., o konstituiranju na koje-no, kao obavljeno, pozva se g. Šokčević proti meni na 14. prosinca 1865.

Što bi odgovorili Mameluci da ih tko upita: Kad ste se povratili u „sabor" bez svake zadovoljštine, pače s onakovom sramotom: zašto ste izlazili iz „sabora"? Ako niste opazili kroz toliko vreme i toliko

činah, da vas vaši gončini i zvonari smatraju za prostu marvu: kako se možete medju ljude brojiti? Ako ste kasnie opazili da ste prevareni, zašto niste, za vremena gledali da se operete od sramote i izdaje?

A što bi odgovorili Janičari na pitanje: U vami, Janičarih, nebiaše ni tretjina izabranih poklisarah. Kako ste se dakle vi usudili proglasiti se saborom, kako saboriti; kako smatrati članovi sabora ljude koji nisu, i nemogu postati njegovi članovi?

Ako se kukavna stranka, proti svojoj supornici, posluži malovrednim sredstvom ili činom, ter ova supornica postane žertvom nevere, to se o herdji dade razumeti. Nu gde je to da čovek svoje drugove, članove svoje stranke, ljude koji su u njega svoju celu veru postavili, gde je, velim, to, da čovek svoju stranku smatra za kerdo kerštene marve, i gde je nekerštena marva, koja bi se od ovakovih herdjeljah bila dala onako, kako Slavoserbi, smetati? I naprama takovim vodjam, članovom stranke, drugovom, nisu-li prepošteni oni ljudi, koji pod šatori brunde kuju, ter robe, varaju, ubijaju gde koga mogu?

Od pervoga do zadnjega dana, za svega „saborenja“, režahu Janičari i Mameluci jedni na druge, kao na protivnike. To valja samo u pogledu na službe i plaće. A drugačie, u supor dokazom koje nacertah, u supor obstojnosti da su jedni i drugi složno, kao jedan, glasovali za sramotu i za smert Hervatske, u supor svemu tomu, oni itako neopaziše da su svi samo jedna urota, jedna slepa i neumna herpa, u tudjih šakah, proti svojoj domovini. U istinu, to nevideti, znamenuje više nego slep, znamenuje Slavoserb biti.

XVI

Za obćenita razpravljanja o „adresi“ bolovah otežko. S toga odlučih samo nekoliko rečih progovoriti, za dokazati da kod nas nemože biti ni govora o „adresi“. Ali zato naumih kod razpravljanja o pojedinkostih svaku stavku prorešetati. Lakše bo mi biaše na odduške, nego neprekidno govoriti. Slavoserbi, doznav za onu odluku, razglasaše da ću celu uru govoriti kod generalne debate, i da ću pobijati govor g. biškupa Strossmajera, govor kojim je sav Zagreb odjekivao. Mora da je ta novica Slavoserbah dovukla mnoge ljude slušati me, ljude koji za me nepokažuju ni pravicu, a kamo kakovo ćutenje čovečnosti, uljudnosti, nežnosti.

Biaše mi na 27. sečnja govoriti. Svatko mogaše na meni opaziti da se težkom mukom dižem, da se jedva deržim na nogah, da mi reči,

glasa nedosiže. Dok se izpravih, g. biškup Strosmajer ostavi svoje mesto medju biškupi, i dojde u pervu klupu mene zijati. Gg. Mrazović i Perkovac pograbiše papir i olovke, pa da će biležiti. Oni to učiniše tako bahato da moradoše u oči pasti. To oni neučiniše nikomu drugomu. Ta sva tri čoveka mene poznadu, sva tri su me slušala više putah govoriti, do sada njih ni jedan nije ni pobijao, a kamo-li da je pobio moje nazore, ili barem koj izmedju mojih nazorah. Pa čemu ta očita priprava, čemu to bezobrazno kostrušenje? To je gotova demonstracia, očita grožnja. Jer kad nisu hitropisci, nije moguće da budu sav govor uhvatiti. Ako-li im do toga upravo stoji, oni budu i taj govor, kako i drugi svaki, čitati, dobiti od hitropisacah. Napokon, pojedine izreke i nazore koje smeraju oprovergnuti, moći je zabiležiti bez onih silnih i vatrenih pripravah. Dakle što znamenuje ono ponašanje?

Kako su Slavoserbi razglasali da ću govoriti celu uru, i da ću oprovergavati g. biškupa Strosmajera, prem znadu da ono nemogu, a da je ovo proti mojoj ćudi, tako će, pomislim, sada, ako kažem samo nekoliko rečih, razrubiti, da su me ona tri kukavca svojim bezobraznim, naprama bolestnu čoveku nedostojnim deržanjem, zastrašila, smutila, upropastila. Ovo biaše, onaj čas samo mnenje moje; nu naskoro ono postade živom istinom: Slavoserbi, opaziv da su se u toj nadi prevarili, čerčkahu da sam se bio proglasio bolestnim, a da sam bio posve zdrav. Njima biaše žao što nekazah samo nekoliko rečih.

Dakle misao nad herdjom onih trih ljudih razpali mi gnev, ter govorih kakovih pet četvertah ure. Nakon nekoliko časah poklopi se ter me već nezvirla, ni negleda g. biškup Strosmajer. Gg. Mrazović i Perkovac zaboraviše biležiti. G. biškup Strosmajer, proti svojemu običaju, nedade svoj govor tiskati u posebnoj knjižici, ni moj govor u svojih listovih. Oprovergnutje na moj govor nedojde ni od gg. Mrazovića, Perkovca, Strosmajera, ni od koga drugoga.

Ali na mesto svega toga, još onaj dan, onaj čas, u sabornici biaše čuti znamenitu novicu. Poslie mene kaza g. Rački svoj zaglavan govor o „adresi“. Tu on reče da sam ja u mojemu govoru, što ga netom izustih pred stotinami slušateljah, bez-da je to ijedan opazio, priznao zajedničke interese. Na tu novicu pojavi se nešto mermljanja, i štogod podsmeha. Onu novicu g. Račkoga nemogu naći u „dnevniku“.

Kada došlo da se „adresa“ na svoje dele razpravlja, ja odmah pokažem u pravoj svetlosti njezin naslov i njegova sablazan. Ali još

se posve nespustih na stolac, predsednik zaključuje: koja su gospoda za redakciu neka se ustanu. Herpa se neupustja u razpravljanje, nego kao da je na žici, skoči, redakcia bude primljena.

Tu hteti još dalje govoriti ili štogod pretresivati, znamenovalo bi bezobrazno grešiti. Jer zašto govoriti, čemu ponizivati se, po što persa derati za volju ljudih koji netrebaju barem od mene nikakovo razjasnenje, koji zabacuju, neće da slušaju moje reči? Ja sam po mojemu govoru na čistacu, i, za budućnost nemarim drugo nego u svih zgodah oddružiti se od izdajicah. To i učinih.

U odboru za „adresu" od 12. veljače 1866. biahu Janičari i Mameluci. Za većinu naniza g. Rački, po svojoj navadi, po sduhi Austrie, herpu sablaznih i bezumjah. Manjina odbora imadiaše neznaten izpravak. Bez dvojbe, kada ti spisi biahu gotovi, u njih se slagahu i Beč i ako ne svi Slavoserbi, barem njih većina, i dotični članovi odbora. I gledaj, nakon specialne razprave, na 9. veljače, za onu „adresu", izuzev samcata g. Račkoga, nebiaše ni da bi jedan, budi član odbora, budi drugi komad Slavoserbah. I što je najlepše, sami su Slavoserbi onu „adresu" saterli kako i zabacili. Dakle, tako je stalan Beč, tako su stalni i glavni Slavoserbi, tako su čversta njihova osvedočenja, tako se i njih koj može zaneti na reč, na poštenje svojega druga.

Sankcia pragmatička Ungarie (god. 1723. čl. 1) primljena je ne samo „za kraljevsku krunu Ungarie", nego „i za dele, kraljevine, pokrajine, na tu svetu krunu nerazdeljivo spadajuće". Tom sankciom pragmatičkom ustanovljuje se nerazdruživost posedovanjah habsburžkih u Nemačkoj i van Nemačke, i odredjuje se da se na prestolje dolazi baštinenjem, po starosti.

Protivno, hervatska sankcia pragmatička (god. 1712. čl. 7.) neima ni jednu tu ustanovu, nego upravo daje razumeti, da se Habsburžčad može deliti, i za slučaj razdelenja, da će Hervati ono Habsburžče priznavati za svojega kralja, koje bude stolovati u Austrii, ter imati hervatske pokrajine, Štajersku, Krajinsku, i Korušku.

Očito, ove se sankcie pragmatičke tako taru medju se, da obe nikako nemogu spadati na jedan narod.

Na taj način kada Hervat, u pogledu na Hervatsku, zabacuje sankciu pragmatičku Ungarie, ili kada Magjar ili Magjaron, u onomu pogledu, zabacuje sankciu pragmatičku Hervatske, u obće, kada makar tko, zabaci jednu, makar koju, a priderži drugu, makar koju sankciu

pragmatičku, to se može razumeti, tu se mogu stranke s častju razgovarat, mogu to pitanje protresivat, razpravljati. Ali što ćeš sa šarlatani koji sad priznavaju ovu, sad onu, sad obe, sad ni jednu sankciu pragmatičku?

Kad su dakle, po sankcii pragmatičkoj Ungarie „deli, kraljevine i pokrajine krune ungarske nerazdeljive“, ako Slavoserbi derže da sankcia pragmatička Ungarie neveže Hervate: kako su se Slavoserbi usudili izdati Hervatsku, proglasiv da je ona svezana s Tirolom, s Čehiom itd.? Kako su se oni podstupili pogaziti našu narodnu, našu kraljevine hervatske sankciu pragmatičku? Kako su oni smeli proglasiti Hervatsku „kraljevinom krune ungarske“ t. j. razgovetno govoreć krunovinom, obćinom Ungarie ili danas Magjarah? Ako-li Slavoserbi derže da Hervatska pada pod sankciu pragmatičku Ungarie: kako su se Slavoserbi usudili Hervate učiniti veleizdajicami, kako su se Slavoserbi podstupili razdeljivo, bez svoje krune ungarske, priznavati kakove interese s Tirolci, itd.? Kako se podstupljuju Slavoserbi iskati, i to kao nekakovim pravom, da kruna Ungarie nešto drugo dade Hervatskoj nego-li daje Erdelju ili Kumanii?

O skupnosti, nerazdeljivosti, nerazdruživosti zemaljah kojim gospoduje obitelj Habsburgah, osobito žugahu gg. Rački i biškup Strosmajer, i „adresa“ 12. veljače 1866.

Još za čerčkanja i čaverljanja, još prie nego-li nas Slavoserbi proglasiše krunovinami austrianskom i magjarskom, još prie nego-li izdaja proti našoj domovini biaše i činom doveršena, prie nego-li „adresa“ biaše primljena i odpravljena i prihvatjena: na 27. sečnja 1866. upita lepim načinom g. Akurti Slavoserbe: na kakovu temelju, po kojoj sankcii pragmatičkoj govore oni ob odnošajih Hervatske?

Da čovek štogod nezna, da se i sam prevari, da mu se jezik i pero zalete, da ga pal, gnev, serčba zanesu, to je sve zlo ravno, nego naravno, više manje obćenito, i s toga za oprostiti, osobito ako se čovek popravi koliko može. Nu u saboru koj razpravlja pitanja po narod prevelika, nu čovek koj se ikoliko štuje, nu čovek koj hoće i radi da druge sa sobom krene i vodi, takov bi čovek doista imao dati razlog svojih nazorah i rečih, osobito ako ga na to itko, po gotovu ako ga na to njegov supornik pozove. I nut, Slavoserbi vertoglavaše o sankcii pragmatičkoj do kraja izdaje, oni neodgovoriše g. Akurtiu

ni do danas, pak itako, oni se nestide izlaziti na sunce, oni se neboje ići po narodu koj su oni izdali.

Na 6. veljače 1866. g. M. Hervat brani izbor g. Bračevca. Drugih je proti tomu izboru. Protivnici izbora upiru se na §. 8. izborna reda, po kojemu bi zastupnik morao biti „bezprikoran“, a da g. Bračevac nije takov. Ja poručim g. Hervatu neka napomene, da je reč „bezprikoran“ neznamo kako, nu na svaki način nepravim putem, nezakonitim načinom došla u onaj §. 8. U to motrim kako će se na te reči deržati g. I. Mažuranić. G. Hervat napomenu ono, a g. I. Mažuranić, čovek koj biaše načelnikom oblasti, vlade, koja bi morala dati račun ili barem razjasnenje o tomu, za reći što umiljatie, najstrašniemu zločinu, g. I. Mažuranić derža se na one reči kao da je taj falsifikat najslavnii čin njegova života. Ni one opazke g. Hervata neima u „dnevniku“. —

Ove zadnje tri certe neproteže se na prostačinu, na kerdo Slavoserbah, nego se ta kakavština, kako-li bi rekao, steže samo na njihove vodje, gončine, zvonare, kojim je, eto, koliko i prostačini stalo do osebne časti, kada se radi proti Hervatskoj.

Tu je podpuna jednakost medju višjimi i nižjimi Slavoserbi. Ali možda je kakova razlika medju timi, bivšimi u vlasti i u „saboru“, i medju ostalimi Slavoserbi, koji biahu van vlasti i „sabora“? Pokaži mi tu razliku, u pogledu na Hervatsku, a ja tebi napominjem što znaš barem kako i ja: ako su se oni ostali Slavoserbi kod izborah god. 1861. prevarili u ljudih, oni su za onoga sabora videli tko radi za Hervatsku tko-li proti Hervatskoj. I nut, Slavoserbi, gde mogoše, izabraše i god. 1865. za poklisare upravo one ljude, koji su radili o izdaji proti Hervatskoj. Ni to nije dosta, Slavoserbi vidiše i izdaju i poznadoše ljude koji ju god. 1866. učiniše na našoj domovini, pak vendar, i god. 1867. oni izabraše, gde god mogoše, za poklisare one iste izdajice.

Dakle, smatrajuć herpu Slavoserbah u dve sulje: tko može pomisliti dostojnie glave na lepših telih, nego-li gg. I. Mažuranića i biskupa Strosmajera na čelu Janičarah i Mamelukah?

XVII

Ako narod stupi na nekoje stajalište, otačbeniku, bilo mu to po ćudi, nebilo, u dnevnoj politiki neostaje druga nego ili mirovati, ili

raditi na temelju koj je tu. Jer proti odluki naroda neima priziva, proti volji naroda, bila ona kakova hoće, u njegovoj domovini neima zakonite obrambe, nigde neima blagoslovljena uspeha.

Dakle kako se potrebe, koristi, iste hiri, i volja naroda mogu, tako se, po njih i politika mora menjati. Tim promenam neima granice ni uveta osim: život, sreća naroda. Nemože se reći samo sreća, prem se u njoj i život saderžava. Dogadja bo se da narod svojemu životu, obstanku, drugda mora žertvovati svoju sreću. To je u redu: dok narod žive, dotle on može sreću steći, povratiti, uživati.

Neljubiš, nevodiš politiku današnju, na današnjem temelju, nego narod pripravljaš za kakov nov pravac? Dobro, pripravljaj narod, uči ga, razvijaj mu potrebu, korist, veličanstvo, sreću, slavu toga pravca. Tako radeć, muževi XVIII. veka pripraviše, kao stvoriše narode za slobodu i napredak XIX. veka.

Danas ti je stanovito pitanje razjasnjeno s ove, s one strane, u ovom ili onom stupnju bistrine, ter o njemu imaš stanovit nekoj nazor. Sutra bude ono pitanje s više stranah, u više pogledah, još bistrie razjasnjeno. Dakle, naravska je stvar, ako si čovek uman, ako te razlog vodi, i ti moraš tvoj nazor ob onomu pitanju promeniti. U tomu stoji napredak, u tomu vlastitost umnih bitjah. To će reći: ne samo nije sramota, nego je i deržanstvo i slava, iz valjanih razlogah nazore menjati. Nego i sramota je i nedostojno, neimati, negledati da dobiješ, bilo kakov nazor, ili nazor bez razloga imati, i bez razloga menjati.

Je-li narod hervatski prigerlio sužanjstvo pod Nemci ili pod Magjari? Je-li on na to sužanjstvo barem pristao, god. 1865—7. drugačie nego prie i poslie onih godinah? Može-li živeti, može-li srećan biti narod koj je zasužnjen pod tudjim narodom? Jesu-li Slavoserbi po novinah, po knjigah, po skupštinah, po sastancih, po „saborih" narodu pokazali ili pokaživali sreću koja će mu izvirati iz sužanjstva nemačkog i magjarskog? — Na sva ova pitanja neima nego samo jedan odgovor, i taj je večnji n e.

Niti se je narod promenio, niti su pitanja razjasnjena: god. 1865—7, sve biaše, u tomu pogledu, barem kako i god. 1861. Dakle, osim onoga tko je u svoje vreme gledao i slušao, i onoga tko čita njihova dela: tko će, kako-li će poverovati, da su god. 1866. Hervatsku proglasili austrianskom krunovinom i oni koji su, deržeć se načelah „adrese" 1861. dobili slavu, ime, upliv? Da Hervatsku proglasiše magjarskom

krunovinom i oni koji su skovali članak 42: 1861.? Kad nas izdadoše Tirolcem, da nas još i Magjarom izdadoše? Kad su snovali onu izdaju, da su išli i ovu izdaju učiniti? Tko će, kako-li će poverovati, da ljudi u supor živim opomenam izdadoše narod na dve, na sve strane, koje se javiše? To verovati može samo onaj tko pozna Slavoserbe.

G. biškup Strosmajer i njegovi drugovi Argonaute u Pešti, imadiahu iz hervatskoga žepa 10 for. na dan. Trošak za simo i tamo na putu, posebice im je plaćen. Tim ljudem dade magjarski odbor sjajnu gostbu. Proti najrazpuštenioj pristojnosti, proti najzapušteniemu odgojenju, oni Argonaute neuzvratiše tu gostbu magjarskomu odboru.

Izdavati se za zastupnika naroda, od toga naroda u to ime lep novac brati, pak itako neplatiti svoj obed, to znamenuje činom dokazati hteti, da narod nemože ni ono platiti što pojede, nego da je i tu vezan na milost tudjinca. Takova što učinili ili podneti može samo obraz, značaj g. biškupa Strosmajera i njegovih drugovah Slavoserbah, koji tu sramotu na očigled sveta učiniše narodu hervatskomu, naprama narodu magjarskomu.

Kad-no se u „saboru“ čitao ukaz od 27. veljače 1866. kojim kralj odgovara na potverdjenu „adresu“ 12. veljače 1866. ter se raznesoše reči ukaza: „— — — da smo (kralj) sa zadovoljstvom razabrali iz preponizne predstavke vaše od 12. veljače — — da su vernosti vaše (Slavoserbi) ostavivši negativno stanovište od god. 1861. u načelu priznale skupno razpravljanje zajedničkih posalah cesarevine, koje skupno razpravljanje iziskuje velevlastni položaj monarkie i koje je kao glavna misao izrečeno u previšnjoj diplomi našoj od 20. listopada 1860.“ — — kad se, velim, te reči raznesoše po „saboru“, sastadosmo se s očima g. biškup Strosmajer i ja. On se meni, kao slavodobitnik svladaniku, podrugljivo podsmehnu, a ja njemu odgovorih sladkim iskrenim podsmehom. Na to on kao da je proboden.

Što on misli nad tim svojim, zašto-li se smuti nad mojim podsmehom? Možda on to zna. A ja? Ja, smejuć se njemu, mislih na rat koj biaše na pragu medju Praizkom i Austriom, rat koj moradiaše, bez dvojbe, po Austriu zlo izpasti, ter njoj nedopustiti da se na svoju korist posluži izdajom koju Slavoserbi učiniše proti Hervatskoj.

Pak, taj rat? Kako i sve ostalo: dojde i projde bez-da se primi Slavoserbah. I poslie toga rata, kad-no svatko uvidja da bi on bio Austriu raztočio, kad ju nebi bio Napoleon III. prideržao; kad-no svatko

znadiaše da Austria životari samo po milosti Napoleona III., još i onda, u svojoj „adresi“ 19. prosinca 1866. ponoviše i potverdiše gg. I. Mažuranić i biškup Strosmajer i njihovi drugovi Slavoserbi, da je Hervatska krunovinom austrianskom i magjarskom.

Za ubiti Hervatom i nadu, Slavoserbi načiniše takov izborni red, da po njemu narod, da dobra stvar nijedna, nemože imati većinu u saboru. Tu bo je, uz ostala bezzakonja, pod tištenjem samovolje, uvedeno javno glasovanje kod izborah za sabor.

Pa što dobiše Slavoserbi za sve ove stvari, za sve izdaje proti Hervatskoj? G. I. Mažuranić dobi 4000 for. godišnje penzie; njegovi drugovi ni toliko; g. biškup Strosmajer dobi ono što je i prije imao.

Je-li time stvar doveršena, ili o tome još bude govora i posla? Na to može i hoće sama budućnost odgovoriti. Nu odgovorila ona što i kako joj drago, dosada se praktičnost Slavoserbah, ta njihova najvišja dogma koja ludoriom kersti sve što je dobro i koristno, sve što je pametno i veličanstveno po narod, ta njihova dogma, praktičnost, dosada se nepokaza praktičnom, nego protivno, sa „fantaziami Steklišah“ dogodjaji prilično sporediše.

Pročitav ove uspomene sve po redu, opazih da odgovaraju naslovu, na koliko su nekolike; nu da ih je premalo, i da bi nekoje morale obilatie, a sve sa više vatre i duha nacertane biti. Dosta budi da je naslovu zadovoljeno.

Jer, druga mi namera nebiaše, nego da zabiležim nešto stvarih koje sam ja učinio, govorio, slušao, gledao, a možda ih drugi nisu mogli, hteli opaziti, zapamtiti, i da zapišem stvarih koje drugi učiniše, govoriše, a ja opazih i smatrah za znamenitie.

Nekoji, ovde manje jasni, nepodpuni čini, dogodjaji, nazori, imaju svoje razjasnenje u „Hervatu“ i „Hervatskoj“. Ostalo delovanje Slavoserbah biaše ili javno, ter se može znati i bez mene, ili ono biaše skrovno, i time je nepoznano i meni, ili mi se nečini preznatnim, ili, po mojemu sudu, ovde nebi bilo na pravome mestu.

Za me, neposredna svedoka, koj motrih osnove, razvijanje i izvedenje izdaje proti Hervatskoj, koj se hervah proti svemu onomu, za me, takova, težko da bi se moglo u opis tih stvarih dati preveć vatre, premnogo života. Nego drugi, udaljeni od onih prizorah, ili možda i

neznadué za nje, dosta imaju ako im se tamni ljudi, tamna dela, tamno nacertaju.

U istinu, mi Hervati doživismo što nedoživi nijedan drugi narod.

Kod nas nije se radilo da narod od svojih pravah popusti svojemu vladaru, nego da se narod podloži tudjemu narodu.

Kod nas nije se radilo da narod za ovu ili onu žertvu, dobije ovu ili onu naknadu, nego da se narod prosto utopi, pače što je gorje, da se učini sužnjem.

Kod nas nestoja dobitnik golom sabljom narodu za vratom, nego pored naroda plemenita, hrabra, velika, jaka, staja ništetna kukavica.

Kod nas tudje himbe neprevariše, tudje spletke nezapletoše, kod nas nikakova izvanjska vlast ni sredstvo neskloni narod na poniženje i sramotu; nego to sve učiniše proti pravu i volji naroda njegovi domaći izrodi.

Tako, dakle, što tudjinac jedva poželiti usudio se, to učini izmet Hervatske proti Hervatskoj, i to bez-da ga itko, bez-da ga išto od izdaje odbiti mogaše.

Koje zgode, a kako upotrebljene! Kako bi danas stajao narod hervatski i kod kuće i u mnenju narodah, da ga nebudu domaći sinovi obružili, izdali, i raztrovali!

U svoj ovoj nevolji, eto u čemu nalazi utehu stranka prava: Narod je hervatski poznao nečistu kerv koja mu je onu sramotu i nesreću zadala; narod hervatski smatra tu kerv za tudju, slavoserbsku; narod hervatski neće terpiti, da ta sužanjska pasmina oskvernjuje svetu zemlju Hervatah; narod hervatski dade novo pokolenje koje će obnovit i učverstit njegovu sreću, slavu i veličinu; narod hervatski kroz i uz svoje sinove i prijatelje okrepit će se na suncu, koje se radja za unesrećene narode.

Zagreb, 23. serpnja 1870.

PASMINA SLAVOSERBSKA

PO

HERVATSKOJ

OD

A. STARČEVIĆA

Careat successibus, opto,
Quisquis ab eventu facta notanda putat.
Ovid.

ZAGREB
Tisak Lav. Hartmána i družbe
1876

Na štioca

Proletos kaživalo mi prijateljah kako se Slavoserbi Turske, neznajući i nemogući većje zlo učiniti, bune, kako izmišljavaju boje i dobitja, kako u prigodi pale i ražaju, kako krivnju i barbarstvo bacaju na muhamedovce i na druge, kako ih je, i verstnih za tučnju, na desetke tisućah amo uteklo.

Ja im odgovorih: u slavoserbskoj pasmini zapadne cerkve živete, dakle možete ju poznati, samo ova pasmina u Rusii, u Turskoj, i u Austrii slaže se s onimi obestnimi ustalci, i sreću im želi; ostala Europa, koja im pokažuje priklonosti, ili je u neznanju ili je kupljena: Slavoserbi Turske zametjuć smutnje pa bežeć drugim na vrat, od nekada radiše kako danas rade. Za utverditi ove moje reči pokažem nekoje biležke iz prošlosti. Prijateljah očitova da bi bilo vredno one opazke složiti. Ja opazih da se ove pojedinkosti bez veza sustavne povesti nebi mogle ni izdaleka iznašati kako bi se iznašale u skladu. Oni

*

ostadoše kod svoje. Nemogav želju ih odbiti, dadem se na posao. Za radnje opazih težkoću u tome, da u kratku spisu treba mnogo kazati. Ali znaduć da nepišem povestni sustav, nego pojedine podatke kroz vekove povesti, bez obzira na njihov sklad s drugimi osebami i dogadjaji, zadovoljih se, kad nemogu kazati celu istinu, da hotice nekažem ni malo neistine.

U tome duhu, i deržeć se načela da u stvarih povesti neima ništa nedvojbena osim učinah, time da je glavno deržanstvo pisca: dokazati učine o kojih govori, a razsudjivanje i umovanje da prosto stoji drugim kako i njemu, u tome duhu i po tom načelu nastojah da moje podatke oslonim na ugled što je moguće višji, na spise za koje zub pristranosti nemože zapeti. Zato je pozivanjah premnogo, prem ih rabih samo u nepoznaniih stvarih.

Uz povestnike predobra glasa, evo tih spisah: povlastnice što su beguncem te pasmine izdane u ovih zemljah, zakonik Hervatske i Ungarie, službene naredbe, izdane o pasmini na municipia Hervatske i Ungarie.

Povlastnice kojimi se služim, tiskane su na celu arku pod naslovom: „Privilegia per divos imperatores Leopoldum, Josephum, Carolum VI. gloriosissimae reminiscentiae, nec non modernam regnantem majestatem Mariam Theresiam inclytae nationi Illyrico-Rascianae, per sequentes deputatos et plenipotentiarios —— impetrata medio

I. excelsae cancellariae aulico — intimae clementissime concessa et confirmata die 24. aprilis 1743.“ 25 stranah;

II. — — excelsae cancellariae aulico-hungaricae — — die 18. Maji 1743.“ 26 stranah;

III. Sacratissimae caesareae regiaeque majestatis gloriosissimae reminiscentiae Caroli VI. nec non modernae regnantis majestatis Mariae Theresiae, universorum ab antiquo inclytae nationi Illyricae clementer impertitorum privilegiorum diploma protectionale, — — — per excelsam cancellariam aulae-bellicam emanatum“, 18 stranah.

Ova su pisma overovljena na 21. kolovoza 1743. po Bernardu Koncseku, odpravniku i perovodji kancelarie dvorsko-ungarske. Povlastnicu Karla VI. od 18. svibnja 1735. — nesaderžanu medju onimi pismi — imam u prepisu overovljenu 6. lipnja 1735. po Franji Josipu Herzebon-Rittersteinu, odpravniku dvorsko-bojne kancelarie. Osim na ustanovu Ferdinanda II od 5. listopada 1630. nenamerih se na staria pisma o kojih govore Čaplović i Szalay bez-da im saderžaj kažu. Iz zakonika napominjem samo godine i članke. — U naredbah, dok nebiaše brojevah, biležim dane, mesece i godine; odkako su brojevi, nje i godine.

Na Szalaya, kao izvor, zanašam se samo u temešvarskom kongresu, koj mi neposredno nije poznan.

Učenu je svetu poznano da ime Serb ili Serv starinom, ime Slav u srednjem veku biaše kod svih narodah obćenito za sužnja; da su se tomu imenu, tudju, Hervati i Poljaci vazda ugibali; i da ono na ove narode nespada više nego n. p. na Engleze. Ali jer to ime, u obih oblicih dolazi i po hervatskih pokrajinah, ja sam oba oblika spojio, što znanost nemože nego potverditi i nastaviti.

Doveršiv seči, sada II.—XI., učini mi se da preznamenita stvar vere, i duh rimštine, i duh gerčtine, kojim ona odbija, nije dosta razjasnjena. Za doskočiti, koliko se dalo, moradoh posegnuti do korena, i nacertati seč sada I.

I

1. Cicero biaše pervi koj Rimljanom objavi gerčko razumničtvo. U tom razumničtvu, kako i u svemu bitju Gerkah gospoduje udes, sudbina-li kao najvišje i nedvojbeno načelo. A udes je: svih stvarih naravsko poredanje, po kojemu jedna stvar za drugimi od veka do veka sledi, ter ta veriga sama sebe koterljajuća, nemože se promeniti ni ukloniti. Uz ovo načelo neima slobode, ni zasluge, ni odgovornosti, ni kreposti, ni zloće, ni istine, ni neistine, ni dobra, ni zla. Po tomu se Gerk vazda vladao. Pod udesem su i bogovi: Zeus nezna nego iztraživa što je udes odredio Patroklu, Zeus jadikuje što nemože Sarpedona od smerti obraniti, osim ako ga iz boja ukloni, Zeus se tuži što je i sam pod udesem. To strašno načelo biaše Rimljanom sablazan, i Cicero za razjasniti ga, moradiaše knjigu načerčkati i napokon priznati da se ni Krisip nije mogao iz zamke izpetljati.[1]

Nekoji novii pisci, nenaučivši se ono što jest, ili zanešeni željom, pišu ono česa nije, i kažu da Gerci, u stvari vere, imadoše sve ili skoro sve izvorno.[2] Istina je, da Gerci, išavši po Egiptu, po Iztoku i druguda, pobiraše bogove i vere, ter ih kerstiše i kitiše na svoju. Njihova su samo imena i kitenja. Ali, jer su one stvari kod svojih početnikah propale, ili su do sada nepoznane, može se pomisliti da su potekle od Gerkah, koji su ih makar u primesi sačuvali. U istinu, čim većma napreduje nepristrano iztraživanje i poznanje prosvetlenja i vere

Egiptjanah i Asiracah, tim većma dolazi na videlo da prosvetlenje i vera Gerkah nebiahu van spirine onih narodah.[3]

Gerci primaše i deržaše bogove, vere, i njih obrede slepo. Isti Plato kaže da bi samo ludjak mogao hteti u tih stvarih išto menjati.[4] Vera i nje stvari biahu Gerkom nad-a sve otajstva. Gerci smatraju bogove za takmace, navidnike, neprijatelje, zasednike ljudih, i gde je zlo ili sramota, tu je gerčki bog. Kažu da Prometeo biaše pojam egipatski. Veliki duh Eskilov pravedno, uzvišeno besni na Zeusa; ali sva lepota postaje detinjenjem, ludoriom, dok se izpovedi da udes pači.

Načelnik gerčke deržave biaše glava vere i obredah, najvišji svetjenik, ostali svetjenici drugda biahu iz stanovite obitelji, kao one Likomedah u Ateni, za svetkovine Cerere i drugih velikih božicah. Od stanovita dela službe božje, osim nepodučenih u veri, biahu terani takojer „nečisti.“ Jer nebiaše odkazano tko je „nećist“, takov biaše svatko i nebiaše nitko, ter svetjenici, ako htedoše, teraše po svojoj samovolji. Pak itako, za volju tih kukavnih i sramotnih bogovah, za volju te vere i nje obredah, za volju umišljotinah i sanjariah, koje Gerk niti je razumio, ni štovati razlog imao, ni u prilici štovao: iz osobite protimbe koja bijaše u njegovoj naravi, Gerk drugda besniaše kako nitko drugi. On obsudi na smert osam vodjah, nazočnih šest i pogubi, za-jer od oluje nemogoše poslie boja mertvace pokopati; on iz rata pozva Alcibiada na sud, jer ga obuzročilo, da je s drugimi oskvernuo slike Merkurove. Te slike biahu kamenčine na uglih ulicah i na vratih kućah, kamenčine koje psi i druga životinja mogaše bez straha škropiti i mazati. Alcibiad, znaduć da je kod Gerkah, u stvari vere, isto biti tužen i biti obsudjen, moradiaše bežat u tudjicu.[5]

Kaminjani udariše na Rim. Romul ih nadvlada, kralja im ubi, pak plen prikaza Jupitru Feretriu, kojemu na kapitoliu hram sagradi. Romul vojuje proti Sabincem. Vojska mu se prepade i uzmaknu. On moli Jupitra neka ju ustavi, i zavetuje mu se. Vojska se ustavi, Romul nadvlada i sagradi hram Jupitru Statoru.[6] Rimljanke, nadahnjene Venerom, dadoše svoje lase za uža strojevah u obrani proti Galom, ili, kako drugi pripovedaše, u bolesti moradoše lase si ošišati, pak im na zavet što ga Veneri učiniše, naberzo narastoše. Zato biaše u Rimu hram ćelavoj Veneri (Venus calva). Eto, bogovi Rimljanah biahu narodni, Rimljanin ih štovao kao svoje dobročinitelje. Kasnie, obožavanje carah, biaše kriva uporaba ovog istog načela. — Kad bi Rimljani vojevali, oni bi zaklinjali bogove neprijatelja, neka ga ostave i neka idu u Rim. Kamilo zaklinje: „Ti Juno koja si u Veju, sledi nas u naš grad, gde ćemo ti dostojan hram sagraditi.“[7] Dakle Rimljanin, ne bog ili tko drugi, sudi i odlučuje kakov hram dolikuje kojemu bogu. Sam Rimljanin, bez ičijega pitanja ili potverdjenja, proglašuje utemeljitelja svoje domovine bogom, svoju domovinu božicom. Jer Rimljani osvojiše sve poznane zemlje, bogovi ovih zemaljah sterpaše se u Rim. Nezna se što je slavnije: deržati da su ovi bogovi Rimljane priljubili, ili da su ih Rimljani sa svojimi bogovi nadvladali. Na svaki način imaju se dvostruki bogovi Rimljanah: domaći i podomaćeni. Hram, kip, stativa, nebiaše bolvan, ili bog, ili prilika boga, nego list povesti, nego spomenik veličanstvena života rimskoga. Nebiaše moguće da Rimljanin, štujuć svoje bogove, neštuje sama sebe, i uzvratno. Svetjenici biahu najvišji dostojanstvenici Rimljanina, u njihove posle nije se mešao konsul ni drugi nitko, nego je slušao i izveršivao njihove odredbe. Konsulom si mogao izabran biti bez

izvanrednih tvojih zaslugah, po naveršenoj 43., svetjenikom službu obavljajućim, samo po doveršenoj 50. godini starosti. Vlastito ognjište biaše Rimljaninu hram, u kojemu on štova duhe svojih stariih, bogove plemena. A javna služba božja biaše prava narodna svetkovina. Od stanovita dela ove službe, iz hrama, tera svetjenik i nepodučene u veri i „krivce.“ Evo nekojih tih „krivacah“: brat nesdušan, majka tverda svojoj detci, detca koja izgledaju smert otca si, detca koja svojoj majki život prikratjuju, svekerva koja reži na svoju nevestu, — — — i tkogod zlim putem stiče imatak.[8] Rimljanin predade veri sve one zloće i grehe, koji nemoradoše pred sudca doći. Ako te se derži koj taj greh, biti ćeš javno, bičem izteran iz hrama, pa koja sramota; nedojdeš-li u hram, još gorje po te, jer će se verovati da si u grehu i da nesmiš doći. Na javnu mnenju, na štovanju deržavljanah, staja čast i obstanak Rimljanina. Vera sa krepostju biaše kod Rimljanina tako svezana, da ih jedna bez druge nemogaše živeti ni propasti.

Prisega biaše Gerku šala[9], i što je uvek radio, te je za nauk i upisao: „treba varati detcu igračkami, neprijatelje prisegami.“[10] Od gerčkoga bezverja dolaze prokazi prisege, zasijana železa, kipuće vode, itd. — Rimljaninu prisega biaše najvećja svetinja, i da joj se neizmakne mužko ni žensko, nad njom bdiaše Dius Fidius i Fides, dva božanstva Gerkom nepoznana. Bruto prisili Rimljane prisegnuti, da oni u svojoj domovini neće terpiti kralje ni kraljestvo. Scipio čuje, da ustrašenih Kanjanah smera odići iz Talie; on ih, mačem u ruci, nagna prisegnuti da neće domovinu ostaviti. Rimljanin tuži Rimljanina, na dan suda, sin tuženikov primora tužitelja prisegnuti da će tužbu opozvati.[11] I ove prisege, silom otete, sveto obderžavaju Rimljani koji ih rotiše. Hanibal šalje deset rimskih zarobah javiti senatu da on želi zarobe

izmeniti. Oni prisegnuše da će se povratiti u sužanjstvo, ako nebude izmene. Senat nepristaje na izmenu. Osam zarobah povrati se, dva koji prisegu tumačiše ter se nepovratiše, budu tako prezirana i meržena, da nemogav živeti, moradoše si sami smert zadati.[12]

Ženske Gerkom neslužiše ni u sverhu u koju je narava dala spole; stanje njihovih ženskih biaše težje negoli je danas kod Muhamedovacah; devojke moliše Dianu da im muže udeli; kod istih Špartanacah, kojih se gerčtina najmanje deržala, imaju se pedepse za one, koji se nežene ili se kasno žene, dokaz da i oni rado biahu samoglavci: Gerci rado imadiahu detcu samo u drugih: za detcu, kod njih, nebiaše posebnih bogovah; siromah otac dava dete poglavarstvu, koje ga odhrani sebi za sužnja. — Kod Rimljanah, brak biaše pervo i najsladje deržanstvo; ženitba biaše dopuštena posle 14., a udaja i prie 12. godine, nu samo po doveršenoj 12. godini ženska dobiva čast i prava majke obitelji; detca biahu osobiti dar božji; nad njom bdiaše oko dvadeset posebnih bogovah; neimati od serdca porod, biaše najvećja nesreća, pak, za da se na otčinskom ognjištu nezatare štovanje duhovah obitelji i plemena, Rimljanin izumi posinivanje;[13] žene se baviahu s detcom i s kućnim gospodarstvom, isti dostojanstvenici ustupljivaše im korak: nigde žene ne biahu i nisu štovane kako negda kod Rimljanah, ter ono štovanje nebiaše nego iskerna zahvalnost, Rimljanke bo dadoše Rimljane.

Gerk se davao na tergovanje, na piskaranje, na čaverljanje, na domišljanje, na struganje kamenja, na svirale: na svašto, samo ne na obradjivanje zemlje ni na drugi posao, dostojan čoveka rodjena za štogod boljega. Rimljani biahu, medju živivšimi i živućimi narodi, sami koji se deržaše obradjivanja zemlje. Kod Gerkah i drugde, u

tomu pogledu, biahu i jesu preredke iznimke: tkogod mogaše i može, ugiblje se onomu poslu. Za Romula dobi svaki rimski deržavljanin samo po dva jugera (jugerum 25, 20 arah) zemlje: oko god. Rima 246. budu još dva, oko god. Rima 362. još tri jugera pridana. To biaše i njiva, i senokoša i pašnjak, itd. Da s početka nebiaše osobite plodnosti, vidi se odtuda, što kasnie, kad zemlja biaše tako uredjena da zerno povraća osam zernah, samo su se dve petine zemlje podsijavale, a tri su petine stajale za pašu i za kermu. Što se zna još konsul Fabricij (god. Rima 474.) sam glavom obradjiva svojih sedam jugerah, a konsul Kurij (god. Rima 462.) ne samo sam obradjiva, nego i govoraše da je pogibelan deržavljanin, kojemu nije dosta sedam jugerah zemlje. „Censori paziše da-li je zemlja dobro obradjena, i da-li je čisto blago, osobito konji, ter nemarnike pedepsavahu ukorom, što biaše prevelika sramota i zato pedepsa; seljani biahu nad-a sve štovani, gradjani prezirani, ter odonuda biti amo pribrojen, smatralo se za obruženje; najvećja pohvala biaše reći: dobar je težak; od seljanah se radjahu i najjačji muži i najhrabrii vojnici; seljanah je dobitak najsdušnii i najstalnii i najmanje navidjen, ter seljani nemogu na zloće ni misliti.“ Dok se zemlja tako obradjivala, ona radja u izobilju, i često biaše modius žita (8,63 litra) po 1 as (5—8 centimah). „Zemlja bo je veselo radjala, jer se radovala ovenčanu lemešu i slavodobitnu oraču.“

2. Ništo nemože biti netemeljitie od mnenja koje hoće da je bogatstvo Rimljane pokvarilo i upropastilo. Oni uvek biahu prebogati, bogatii nego-li za pokvarenosti i propadanja. Bez dvojbe oni su i prie imali n. p. golubovah koji su bili vredni koliko i kasnie. Kad se dakle par golubićah, za Kolumele i Tacita, prodavao do na 360 naših forintah: očito je da starinski Rimljani nisu

kako novii za te malenkosti mnogo marili, i zato da je Fabricij, ako je hteo, za koj novčić mogao dobiti na desetke golubovah. Rimljani su pokvareni i propali jer su namesto ostati učitelji, puštali se biti učenici, jer su se odrekli, pravo govoreć svoje ćudi, svojeg značaja, svojih običajah: jer su puštali da ih se uhvati tudjinstvo, gerčtina..

Dok se Rimljani poznadoše s Gerci Talie, eto u Rim ne samo bolestih na telu, nego i mnogostruke vere, i mnogo koješta tudjega, eto novih obredah kod službe božje, eto gatanjah: eto praznoverja. Edilom bude zapovedjeno, neka paze da se neštuju bogovi nego rimski, ni po obredih do rimskih.[15] Marcel donese iz Sirakuze ures grada: slike, itd. Tada poćeše Rimljani diviti se gerčkoj umitji.[16] Do časa tudja vera obuze Rim, rekao bi da bogovi ili ljudi postadoše drugi. Senat zapovedi pretoru, neka puk oslobodi od tih verah.[17] S verom sporede i druga zla. Osvojenjem Gerčke napreduju zloće: ženske razuzdane, mužkarcem neće se braka. Metel numidski, nagovarajuć Rimljane neka se žene, reče: „da bismo mogli biti bez žene, svatko bi bio bez te neprilike: ali kad je narava odredila, da se sa ženami nemože dosta pogodno, a bez njih nikako živeti: treba gledati radje za večnji obstanak, nego za kratku nasladu“.[18] Nebiaše govor o ženah nego o ženitbi, a biaše dokazano da se bez ženitbe još najsrećnie živiaše. Kroz kakov poldrug vek bude u vetar načinjeno desetak zakonah proti razuzdanosti, t. j. razkoši,[19] dokaz da narodu koj serne u propast, nikakov zakon nemože pomoći.

Čaverljanje i zaplitjanje nemogaše izostati. Oko god. Rima 592. pretor pita senat o filosofih i govornicih. Senat odgovara: neka pretor pazi i nastoji kako pita njegovo poštenje, da onih ljudih nebude u Rimu. Naskoro

odredjuju glavom censori: „javljeno nam je da ima ljudih, koji uvedoše novu verstu nauka (disciplina), nadevši si ime latinskih govornikah, i da tamo mladost gerne i cele dane gubi vreme. Naši starii odrediše i nauke i učionice svojoj detci. Ta novotaria proti običaju i ćudi otacah naših, niti nam se ljubi, niti je u redu. Ovu osudu javljamo onim učiteljem i onim učenikom. Po malo, pokaza se i ova učionica koristnom i poštenom, i mnogi joj se dadoše poradi obrane i slave. Cicero, do preture, deržą govore gerčki. Sam Cicero izpoveda da su za njegova detinstva počeli učiti latinsko govorničtvo, i da ga on nije slušao, zaderžan ugledom preučenih muževah, koji sceniše da se gerčkimi vežbanji um bolje hrani.“[20] Neima sablazni nad onu, da se Rimljanin nakon sedam vekovah slobode i slave, kon što zemlju svlada, dao na učenje govorničtva. Cicero kaza, njegovi slušatelji priznadoše, da se gerčke knjige štiju nemalo po svih narodih, a da su latinske stegnute na uzke granice.[21] To biaše u ono vreme kad-no Rimljanin biaše gospodarom poznanih narodah. Ali uz Cicerona i Ciceronoviće nemogaše drugačie biti. Latinski jezik, latinske knjige izgubiše cenu, učitelje i učenike tako, da Cicero nezna tko bi mu latinskih knjigah bez pogreške samo prepisao.[22]

Kroz gerčke knjige poznadoše Rimljani veru i bogove Gerkah. Koja razlika medju timi bitji i stvarmi, pa medju onimi Rimljanah. Gerčki Olimp biaše ognjište spletakah i zloćah. Pak itako, gerčki bogovi, opake ljude samo u zloćah nadkrilivši, budu pomešani s rimskimi bogovi, budu s njimi poistovetjeni, budu im predpostavljeni. Rimljani nemogoše nakazne bogove štovati kako nekad svoje: narodna rimska vera bude oskvernjena i na smert ranjena.

Gerčtina nepodnosi slobodu nego ili razuzdanost ili sužanjstvo. Rimljani izcerpiv onu, u ovom utonuše. Gerčko

čerčkanje o čarobiah, o prorokovanju, o različnu praznoverju, o nadmudrivanju, o metafizičkoj povesti Gerkah, smuti, ponizi, ustraši, omehkoputi Rimljane. Kakovu jakost imadoše ubojice Cesara, kad njih herpa navali na goloruka starca koj se ni okom nebrani, pak mu u tolikih ranah samo nekolike smertne zadadoše?! Oktavijan, kako i ostali za njim, po gerčku, posvoji naslov i vlast velikoga pontifeksa, ter preko 2000 onih gnjusnih knjigah dade sažeći; on se bavio gerčkimi nauci kako i latinskimi. Tiberij pliva u gerčtini, klanjajuć se udesu. Kaligula, malo mari za znanje, premnogo za čaverljanje, i peva i pleše. Klaudij i čerčka gerčki 28 knjigah nerimske povesti. Nero, derža govore i gerčki, naučiv se i glasbu[23]. Tako sledi i umire jedan herdjavii od drugoga, bez-da se Rimljani oslobode: nije Cesar ni drugi satrao slobodu, nego Rimljanin biaše dozrijao za sužanjstvo, i nitko nemogaše ga osloboditi.

Jedni opisaše care, drugi deržavu; Juvenal opisa život Rimljanah. Iz njega vadimo: u dušu i u budući život veruju samo detca koja se bez plaće (od svojih majkah) kupaju. Što ću u Rimu? Lagati neumim; herdjavu knjigu hvaliti nemogu; tečaj zvezdah neznam; smert otca obreći neću i nemogu; u creva žabah nikad nezavirih. Neterpim gerčki grad (Rim) prem je u njem malo smetja akajskoga. Već davno sirski Oront uteče u Tiber i donese svoj narodni jezik, običaje, žveglju, strunje na hero i bubanj. Književnik, govornik, mernik, slikar, mazalac boriocah, prorok, plesalac po užu, lečnik, čarobnik: gladan Gerčić zna sve, i ako hoćeš, ide i na nebo. Nijednomu Rimljaninu nije mesta gde kraljuje nekoj Protogen, ili Difil, ili Erimant. Neka dojde svedočiti muž najsvetii, pervo je pitanje o štibri koju plaća, zadnje o značaju; koliko tovi sužanjah, koliko ima zemlje, iz koliko i iz

kolikih zdelah jide: koliko tko imade novca, toliko mu se veruje. Prisegni na bogove Samotračanah i nas, veruje se da siromah zametava strele i bogove i da bogovi to opraštaju. Najviše železa ode na verige i strah je da bude nestati lemešah. Nijedna ženska neveruje se lepom, osim ako je postala Gerkinjicom. Koj misli da jesu bogovi, itako krivo prisiže i misli si: neka mi bog uzme vid, samo da slep imam novce (primljene u čuvanje) koje da neimam evo prisižem. Nitko nepita odkud imaš, nego treba imati: to dokažuju starice dečkom prosećim novčić, to se uče devojčice prie nego alfabet.[24] Uz takov narod, cari nemogahu biti drugačii nego-li sbilja biahu.

Zemlja se sterpa u neizmerna imanja: za Nerona šest ljudih imadiaše polovicu rimske Afrike. Gerci postadoše ljubimci carah, Narcis i Palas dobiše imanja na stotine miljah, nebiaše dugo Gerci postajaše i konsuli. Obradjivanje zemlje bude povereno sužnjem. Zemlja slabo radja, i to proti volji, „a mi se čudimo što nije od sužanjah letine koja biaše od vojvodah. Kako sve što rade sdvojenici, tako je najgorje da sužnji obradjivaju zemlju.“ Dok svaki Rimljanin imadiaše po komad zemlje, dok se svi ženiše i za detcom čeznuše, dotle biaše više hrane nego naroda, a dok se pokaza sustav, što ga preporučuje Malthus ter ga njegovi učenici preživaju, odmah propade i narod, i hrana i plodnost zemlje, i sloboda. Dakle imaju se dvostruki Rimljani: čisti i gerčki.

3. Tacit zabileži da su se kerstjani kroz zloće zamrazili, da ih je priznalo da su oni Rim zapalili, da je drugih kerstjanah meržnja proti Rimljanom dokazana (pod izrekom genus humanum Rimljani razumevaše samo rimski narod), i da je kerstjanstvo pogibelno praznoverje (exitiabilis superstitio).[25] Ti glasi bili bi preznameniti i iz ustah, a kamo iz pera Tacita.

Za razumeti Tacita glavno je znati, da on biaše Rimljanin, i da Rimljanin biaše najnespretnii za metafiziku, ili za sanjanje na javi. Da se ne bi svet i danas čudio ostankom rimskih cestah, nasipah, zidovah, itd. razuman čovek nebi mogao verovjti ni Cesaru ni Dionu Cassiu, kada pišu o radnjah rimskih vojnikah. Tako radiahu vojnici, već izrodjeni, po svoj Europi; a kako radiaše Rimljanin za boljih vremenah, za se, u svojoj domovini: radnja biaše pravi živalj Rimljanina. Kad bi bila istina, kako nekoji sceniše i scene, da medju vlastelini i pučani Rima biaše protimbe, neprijateljstva poradi javna prava, pučani postav censori, konsuli, diktatori, bili bi sasvim lahko vlasteline zaterli ili saterli, a to nikada nijedan nije ni pokušao. Rimljanin dade javno pravo i tudjincem zaslužnim: Kurii, Kornukanii, Marii, Pompei, Porcii, Tulii, i premnogi drugi biahu municipalci, t. j. starinom Nerimljani. Glavno načelo Rimljanina biaše, da svaku javnu službu obnaša muž za nju najverstnii. Kada se čita da stanovitu službu do tada nemogahu pučani obnašati, tu se razumi da oni nisu imali verstnih muževah, kako-no ih neimadoše vlastelini, kad-no oba konsula ili diktator itd. biahu pučani. Osebna zasluga biaše Rimljaninu sve, a o njoj sudiaše narod: svaka vlast, svaka oblast dolaziaše od sama Rimljanina, on ju uvadja, menja, derža, ukida kad i kako se samu njemu htelo.

Da što, kod agitaciah govoriše pučani i vlastelini što ni sami neverovaše, t. j. da jedni druge zametavaju poradi staleža. Rimljani znadoše i spavajuć bolje nego njihovi novi nedorasli učenici, komunisti i socialisti, da uz razgranano pravo baštinenja i uz pridave ženitbe, nije moguće jednakost ili razmerje zemlje uzderžati. Uz onako bujan život, samo kod Rimljanah mogaše biti onako malo i neznatnih komešanjah.

Evo reda rimskih deržanstvah: 1. naprama roditeljem, 2. naprama sirotčadi koja su ti poverena, 3. naprama štitjenikom koji su ti se poverili, 4. naprama gostom, prihodnikom, 5. naprama svojti, rodjakom.[26] Gde su deržanstva naprama sebi, naprama svojoj detci, naprama bogovom? Po umu i duševnosti Rimljanina, od čoveka stoji hoće-li živeti, ako hoće živeti, on mora izpunjivati družtvena deržanstva, a ona naprama sebi zna, jer su mu prirodjena. Detci on je dao život, ako su vredna na nju ga narava veže; nisu-li, on im nije ništa dužan. Bogovi nestoje s čovekom u osebnu odnošaju, dakle tu nemože biti deržanstvah. Moliti bogove za pomoć stoji od volje čoveka, ako bogovi pomognu, zahvalnost je prirodjena i netreba ju nepokvarenu čoveku nalagati. Uvrediti ili neštovati Jupitra Statora, itd. to biaše uvrediti veličanstvo naroda rimskoga. Kad - li veličanstvo, baštinu svakoga Rimljanina, posvojili pojedini ljudi, Rimljanin nećuti dobročinstvo onoga Jupitra. — Od svoje zemlje nebiaše Rimljanin dužan nikomu ništa davati. Dok zemlja radja, sloboda i sreća trajaše, Rimljanin verova u blagoslov bogovah, i sveto prikaživa pervence ploda na čast njihovu; kad-li zavlada nerodica i žla pritisnuše, Rimljanin nesmatra se obvezanim davati. Eto, zašto još u Tiberiu potica toliko duha rimskoga, da kaza: uvrede proti bogovom spadaju na bogove (deorum injurias diis curae).[27] Motrimo Tacita timi načeli posve obuzeta

U spored ovim načelom, uz koja Rimljanin kojih 800 godinah slobodan i srećan biaše, razprostiru se nova previsoka načela: radnja je posledica greha, prokletstvo, pedepsa; netreba se brinuti za hranu ni odetju, kako se nebrinu tice ni bilje; svi ljudi radjaju se grešni, pokvareni; jedni su ljudi od boga izabrani, drugi odbijeni; onim je dano znati otajstva kraljestva božjega, ovim se

govori u prispodobah, za da nedoznadu i nepoprave se, za-da slušajuć nečuju i gledajuć nevide; svaka je oblast od boga, tko se njoj protivi, protivi se bogu: treba biti pokoran i zlim gospodarom; ovde se uzveličava čovek, onde se kaže da je čovek kao i tegleće blažče; dva proroka proriču da bude nestati iztočnoga greha i da pedepsa bude padati samo na osebne grehe,[28] kaže se da je novi zakon samo upodpunenje staroga, pak itako i onaj se osniva na iztočnu grehu.

Sada, koliko je moguće, postavimo se na mesto Tacita, slušajućega one nauke: svako ono načelo, kao da je navlaš načinjeno proti rimštini. Ako se čovek pokvaren radja, rimski zakon i sud, kratkovidi kako biahu, nemogahu ga za zločin pedepsati drugačie van ako ga pedepsaju i zato što je n. p. šepav ili slep rodjen. Bog koj pedepsava ljude za greh, što ga nisu učinili, koj bez obzira na zasluge i krivnje osebne, jedne ljude odabira, druge zabaciva, taj bog biaše tupim Rimljanom još sablaznii od gerčkog udesa, ovaj bo biaše slepa neman koja tare samo ono na što nabasa. Tacita učiti da je bog postavio n. p. Domitiana, da se Tacit ima ovomu sduševno pokoravat, da Tacit pusti Domitianovoj volji i milosti svoju i svoje domovine čast, imatak, obstanak, i da u budućem životu Tacita čeka drugi Domitian! Što biaše neizučenim Rimljanom najčudnie, kaživalo se da svi oni nauci dolaze od jednoga ter istoga boga, a Rimljani nenalaziše tolike razlike u herpi svojih, ne ni u herpi gerčkih ni drugih bogovah. Svatko govoraše da one nauke pravo razumi, i kad bi došlo na tumačenje, svatko ih uzima po svoju. Sv. Jeronim, prevoditelj sv. pisma, uputjuje prijatelja, neka u sumnji o valjanosti prevoda, upita kojega Žida.[29] Kako dakle mora da biaše s tumačenjem za Tacita, kad-no kerstjani od Židovah nebiahu posve

razstavljeni. K onim naukom pridavaše: da je sudnji dan na pragu; da je pred bogom zaslužnie živeti izvan braka nego u braku; da je perva sverha čoveka: čim prie izići iz narave, ona bo je prokletstvo; tko ima detce, neka boga moli da čim prie pomru; bog se moli za kugu i za glad; greh je biti vojnik;[30] nekoji pod Babilonom objavljenja Ivanova razumevaše Rim, ter sv. Augustin, u knjigi de civitate Dei nastoja dokazati, da kerstjanstvo nije krivo propasti Rima. — Dakle kad barbari sa svih stranah navalili, kerstjani se uzteži odbijat ih.

Bez dvojbe, i medju kerstjani biaše ljudih krepostmi nakitjenih; ali njihove kreposti, koje Rimljani priznavaše takovimi, nebiahu ništa nova, a post, molitve, poniznost, mučenje sama sebe itd., rimski moždjani smatraše ludoriami, zločami, gde najboljimi, metafizičkimi krepostmi. I židovah bog biaše pod rimskom zastavom. Židovi o njemu pripovedaše, da je on ravno stvorio nebo i zemlju; ali da si je Židove odabrao; da im je učinio mnogo dobra; nego da ih i pedepsava, jer da su mu skrivili. K tomu, pravoslavni Židovi neprimaše knjige kerstjanah. Rimljani na temelju nebibličkih spomenikah, podsmehivahu se bibličkom postanku Židovah, deržeć Židove za Egiptjane, koje, kao Serblje, Egiptjani proteraše, i heliopolski svetjenik odvede u novu domovinu, a židovsku veru deržeć za kus egipatske, pomešane s asirskom, persianskom, (ako nisu znali da i s indianskom).[31] Rimljani pustiše Židove neka se sa svojim bogom pogadjaju; nu nemerziše ih i neprogoniše poradi njihove vere. Ali kerstjani, bez da pokazaše od toga boga kakovo dobročinstvo, koje bi Rimljani za takovo priznavali, protezaše njega i tu veru i na Rimljane. Težko da je Jupiter ustavio Romulovu vojsku, da je Juno podložila Vejane, da je Venus uskorila lase Rimljankah, itd. o drugih bogovih. Ali uspehi Rimljanah

slediše njihove zavete i zaklinjanja tako, da se moglo uzeti ove za uzroke onih. Zato veru koja neimadiaše uspeh, oni smatraše praznoverjem. Uz gerčtinu i ono kerstjanstvo dogodi se, da i najherdjavii barbar nadvlada Rimljane. — Ako je još česa trebalo za omraziti Rimljanom kerstjanstvo, to biahu Gerci, koji ga kao svoj živalj razprostiraše. Da je posao prokletstvo, to kaza, već Hesiod, koj veli da je posao sin Ereba i noći kako i sva zla koja na ljude padaju,[32] pak Cicero, podpun Gerk, bez iskre rimštine, čudi se što Gerci jednom rečju označuju posao i bol.[33] Možda je i taj nazor o radnji uzrokom, da se u gerčkih delih pokazuje skoro sama uzterpljivost i mašta, a ove dve u toplu podnebju gladan i dokon Gerk moradiaše imati. Da je moći verom i berda premestjati, to je malenkost, jer već Aristofan zabileži, da tesalske veštice mogu mesec skinuti. Sv. Augustin piše, da je mnoge stvari perve glave Ivanova evangjelja, i drugih sv. knjigah, našao u knjigah Platonovacah.[34]

Do triumvirata Ambrosia, Augustina i Jeronima, neima rimskih svetih otacah. Sve je gerčko: nadmudrivanje, krivoverje (hereza) za krivoverjem, i svako u metafiziki, jedan proklinje što drugi blagoslivlje, i uzvratno. Neima nedvojbena ugleda.

Rimski pontifikat biaše sustav i ugled kakove ni prie ni poslie svet nevidi. Sačinjavahu ga starci znanjem, krepostmi, zaslugami za domovinu najodličnii. Odprie sami pontifexi izbirahu svoje drugove i izmedju sebe velikoga pontifexa, kasnie, za sigurnost, sam ih je narod izbirao. Kod izbiranja tih muževah Rimljanin biaše najoštrii, najsdušnii: Korunkanij, preslávno obnašav censorat, diktaturu, konsulat, bude težkom mukom izabran za velikoga pontifexa. Broj članovah, način izbora, posli ovoga uzvišena tela biahu odredjeni zakonom, voljom Rimljanah.

Odslužívši vojničku dužnost, preznamenitimi posli zabavljeni, oni nemoradoše ići u rat, ni obnašati drugih dužnostih deržavljanah. Osim braka, posinivanja, na nje spadaše sve osebe i stvari vere. Na čelu im biaše veliki pontifex (pontifex maximus) štovan kao sveta oseba, ter s veličine zvanja čast mu trajala do smerti. Na njega osebno spadalo je; uredjivati javnu službu božju i obrede; kalendar; blagdane, dane sudovah i drugih gradjanskih poslah; suditi o valjanosti knjigah koje saderžavaju gatnje, proročanstva, i odredjivati okolnosti u kojih je moći za svet pitati knjige priznane proročanskimi; suditi svetjenike i svetjenice; oprastjati (dispensatio) od naredbah, vere; odlučivati razpre u stvarih vere; pedepsavati pregrehe proti domaćim bogovom. — — — Kakovi biahu rimski svetjenici još u oči propasti svoje i vere si, videti je odtuda, što se medju njih toliko nenajde ni jedan praktičan, koj bi bio htio odrešiti još nekerštena svojega cara, Konstantina I., kojega kerstjani i odrešiše i svetcem proglasiše. Pak itako pisac koj kaže da se otresao herdje i predsudah, magleno natuca kao znamenitost, da cari Komod i Heliogabal nebiahu, a da cari Marko-Aurelij i Julian biahu neprijatelji kerstjanah i kerstjanstva.[35] Ovo biahu barem ponešto Rimljani, ono cari.

Supornost rimštine i gerčtine traje i u kerstjanstvu. Da cari, posvojivši veliki pontifikat, bili kéršteni, nebili, rade kao glave vere i kerstjanske, da oni sbore sazivlju i upravljaju, da zaključke sborovah potverdjuju po svojoj samovolji, rečju da vera i cerkva stoje od pohotnosti carah, da značaj, red-li svetjenički može prestati, itd., to sve biaše Gerkom u redu, Rimljanom sablazan. Zato ovi oslobodiše se od dužnosti vojničke, proglasiše svoj red neizbrisivim, i uputiše cara Gratiana i naslednike mu da nebudu veliki pontifexi. Ovo odreknutje carah, prividno

napereno proti nekerstjanom i njihovoj veri, pokoristi samim kerstjanom. Dok u Rimu cari stolovaše, Gerci nekako terpiše da biškup prestolna grada bude najpervi patriarka, ter mu izkaživaše osebno štovanje. Dok se u Carigradu namesti prestolje, Gerci hoće i dobiju, da biškup ovoga grada, osim sv. Ivana Zlatousta neznatan kako i grad, bude patriarkom odmah uz papu. Kad u Rimu nestalo prestolja, Gerci hoće, da papa, patriarka Rima, bude podložan patriarki carigradskomu, i da ovaj bude obćenitim patriarkom. Za ukloniti bivše i buduće nerede i sablazni u veri i cerkvi, bude u sardičkom sboru utverdjeno stanovito pervenstvo rimskoga pape. Ali do časa Gerci dignuše herpu prigovorah: ono nebiaše obćenit sbor, ono pervenstvo spada samo na stegu i na pojedine biškupe, a nepruža se na stvari vere i cerkve. Patriarke carigradski, Ivan Postnik i naslednik mu Ciriak, uzeše naslov „obćenita patriarke.“ Ali car Foka, znaduć da te patriarke može, ako hoće, izbatinati pak odpraviti k nekerštenim kozam, a poznavajuć moć rimskoga patriarke, odbi one naslove. Nebiaše stvari u kojoj bi se Gerci s papom složili: oni hoćė drugačie oltare, drugačie pevanje, drugačie slike, kape, štape: sve drugačie nego papa. Gerčko svetjeničtvo posve podloži carem sebe, veru i cerkvu; rimsko braniaše slobodu svoju, vere i cerkve. Papa ovomu biaše dostojan načelnik, u kojemu se složi sav život vere i cerkve. Zato se kerstjanstvo sudilo po odgovoru na pitanje: priznaješ li papu? Priznavati gerčtini, nepriznavati rimštini, znamenova izključenje izmedju vernikah. Neučiniše rimski pape ni carigradski patriarke, nego naravska i večnja protimba medju rimštinom i gerčtinom učini, da se razkerstjenjem onih živaljah dotergnuše pravde i smutnje, a naprama ovim, trajuća meržnja može se ne samo za manje zlo, nego upravo za dobro smatrati. Bez

onoga razstavljenja, muhamedovština ili druga još težja nesreća bila bi saterla i zapadne narode, kako-no je saterla sve kojih se gerčtina deržala.

Gerčka cerkva ostade u metafizičkom nadmudrivanju i u sužanjstvu; ali jer se drugi u nju nemešaju niti za nju mare, ona kroz toliko vekovah nije mogla nijedno krivoverje izleći. Rimski papa do danas nastoji uvesti, učverstiti, razširiti starinski rimski veliki pontifikat. Ali bez rimskoga temelja neima rimske sgrade. K tomu papah nije se zadovoljilo slobodom, i kod drugih ju ubijalo, i posizalo za stvari koje na nje nespadaju.

4. Car Dioklecian stanovavši u Splitu živiaše medju čistiimi Rimljani nego u Rimu. Sve hervatsko primorje biaše napučeno Rimljani, i još u XII. veku nebiahu svi pohervatjeni nego govoriše latinski,[36] pače, kažu, da je i danas u Arbanaskoj puka koj govori skoro latinski, ne talianski ili rumunjski. Tribalah protezalo se po ovih zemljah od nekada, nadojdoše herpe rimskih sužanjah, zaostade Gotah i drugih selivših se narodah, i napokon nastaniše se Hervati s množinom sužanjah koje dovedoše. Dakle, bez dvojbe, u ovih zemljah biaše kerstjanah prie osvojenja hervatskoga. A Hervati su, što znam, jedini narod, koj je primio kerstjanstvo, ne na vizie, ili pod sabljom dobitnika, ili za volju deržavna probitka, ili na kakova čudesa, nego sasvim od svoje volje. Koliko njihova sloboda, toliko i jer neimadoše jednoga skupna vladara uzrokom je da se nekerstiše, kako drugi narodi, svi na jednom, i da odstupljivaše od kerstjanstva kako im se svidelo.

Rimljani Hervatske ostaviše dva spomenika rimštine, oba propala u zapadnoj, oba sačuvana u iztočnoj cerkvi. Pervi je spomenik: proglašivanje zaslužnih osebah za svetce, sasvim kako-no ih starinski Rimljani proglasivaše

za bogove. Tako štuje iztočna cerkva mnoge Nemaniće i druge vrednie osebe. Neznam kako sada, nu do nedavna, ona je nadevala i ime Zvonimira; a zapadna cerkva nezna ni za ime muža koj je samo za nju poginuo. Drugi je spomenik: rimska sacra gentilitia, t. j. svetkovina plemena. Gerci, ni njihovi učenici neimadoše pleme, zato je ova svetkovina stegnuta samo na onoga koj ju obslužava u čast svetca, zaštitnika svojega. Od onih Rimljanah potiče takodjer ime „popa"; kod Rimljanah bo tako se zvali oni nizki svetjenici koji spremaše, ubijaše i daviše žertve.

Rimljani Hervatske, s početka učenici i sleditelji Gerkah, kad nastale smutnje i pravde medju cerkvami, pristadoše uz Rimljane i ostadoše s papom. Gerci i gerčtinom zadojeni, deržaše se Gerkah. Slavoserbi i ostali kojim je vera samo sredstvo koristiti se ludostju drugih, oni, gde bolje, tu duglje. Mnogi Hervati, neopaziv dobra kod kerstjanah, nedadoše se kerstiti. Eto zašto drugi narodi biahu celi ili iztočne ili zapadne cerkve, a sami Hervati razdeljeni na obe. Eto zašto poznavalac verah, još u polovici XII. veka najde u Hervatskoj puk, koj se deržao židovske vere.[37] Eto, zašto ubojice kralja Zvonimira, kod Dukljanina onako strašno govore o težnji kralja, htevšega Hervate voditi za osloboditi grob Isusov. Eto zašto se od Hervatske pokrajina za pokrajinom osamljivala i gubila. Eto zašto kod Hervatah, poradi kervi, narodnostih, verah i popah nemogaše biti sloge. Popi bo obijuh cerkvah, u neizmernoj većini, jedni po naravi svoje cerkve i vere, drugi utonili u nezasluženo bogatstvo, oni bez svakog, ovi bez dobra odgojenja, nehtedoše, i da budu hteli, ovakovi kakovi biahu i jesu, nebi bili mogli narod od gnjilenja na nijednu stranu pritegnuti. Eto zašto Hervati, na tolikoj zemlji i kod toliko pukovah, mogoše uvesti, i zbilja uvedoše, pojavljenje nečuveno u

povesti drugih narodah — samo jedinstvo svojega hervatskoga jezika: eto stožerah, oko kojih se verti povest i život Hervatah.

[1] Aulus Gellius, noct. att. VI., 1. 2.; Cicero, de Fato; Ilias, XVI.; Ovidius, metamorph. IX. — [2] Michelet, bible de l' humanité, 159. — [3] Les Grecs à toutes les epoques, Paris, 1870., 1—132. Ovo je, što znam, jedino temeljito delo o Gercih. — [4] Plato, de legg. V. — [5]Xenophon, hist. Graec. — [6]Livius, I. — [7]Livius, V, 21. Valjda je podpun obrazac zaklinjanja onaj kod Macrobia saturn. III, 9. — [8]Ovid. Fastor. II. — [9]Cicero, pro Flacco. — [10]Polyaenus stratag. — [11]Livius, II, 2.; VII, 4. 5.; XXII, 53. — [12]Aul. Gell. VII. 18. — [13]Demangeat, droit romain, t. I. titre XI — [14]Cato res rustica, 1.; Varro lingua lat. IV.; Columella, res rust. I., praef.; Plinius, hist. nat. XVIII. 2. 3. 6. — [15]Livius, IV, 20. — [16]Livius. XXV, 40. — [17]Livius, XXV, 1. — [18]Aul. Gell. I, 6. — [19]Aul. Gell. II, 24.; Macrob. sat. III, 13. 17. — [20]Suetonius, de rhetorib. 1. 2. — [21]Cicero, pro Archia. — [22]Cicero, ad Q. Fratrem, III, 5. — [23]Suetonius, Octavian. 31. 89.; Tiberius, 69. 70.; Caligula, 53.; Claudius, 42.; Nero, 7. 70.; — [24]Juvenalis, sat. II. III. VI, XIII. XIV. — [25]Tacitus, annal. XV. 44. — [26]Aul. Gell. V, 13. — [27]Tacit, annal. I, 73. — [28]Genes. 3, 17.; Psalm. 8, 5.; 13, 3.; 50, 7.; Rom. 5, 12.; 13.; 1. Petri 2, 18.; Ecclestis 3, 19.; Jerem. 31, 29.; Ezech. 18, 2.; Matth. 6, 26.; 21, 21.; 22.; 26, 52.; Joann. 12, 40.; Mar. 4, 11.; Luc. 8, 10. — [29]S. Hieronymus, praef. in libros regum, drugda pod naslovom prologus galeatus, tiska se s vulgatom. — [30]Ovoga sam u mladosti mnogo čitao; nu pisce neimam pri ruki, i zanašam se na pozive Micheleta bible de l' hum. 460. — [31]Clavel, hist. des religions, t. II, V, 1. — [32]Hesiod, theogonia. — [33]Cicero, quaest. tuscul. II. — [34]S. Augustinus, Confess. VII, 9. — [35]Buckle, Gesch. d. Civil. sv. I, glava 5. — [36]Muratori, script. rer. it. t. VI. 681. — [37]Cinnamus, hist. III. IV.

II

Godine 1357. zajemči ban Chuz Šibeničanom, da po kotaru ih, bez njihova dopuštenja, Vlasi ili seljani nesmidu pastiriti.[1] Biahu li ti Vlasi, domaći seljani?

Na to pitanje odgovara kraljica Elizabeta pismom god. 1383. upravljenim na bana Bubeka. Tu piše kraljica: „doznadosmo iz težke tužbe naših vernih i plemenitih muževah, Tome, Dominika i Janka Naplavićah, poslanikah našega grada Šibenika, kako Vlasi naši i oni Janka sina Ivana Nyelepecija cetinskoga, mnogo kvara, ubojstvah i kradje, počiniše i još sveudilj čine po kotaru toga našega grada; i to da rečeni Vlasi dolazeć na zemlju i u kotar Šibenika, njegove pašnjake silom otimlju, da vredjaju, da umaraju, da neizrecive zločine stvaraju, i to sve nepravedno, na preveliku štetu naših rečenih gradjanah, na opustošenje i zator ovoga našega grada. — Buduć tverdokornost Vlahah raste, valja da raste i pedepsa. Zato hoćemo — — i zapovedamo vam, — — da te Vlahe, i naše i one Ivana Nyelepecya, tverdokorne i buntovnike, iz rečena kotara Šibeničanah proterate i udaljite. — — Dalje, naručujemo vam, da se po svoj Bosilini ni jedan Vlah nesmi ustaviti, ni pastiriti, ni zaderžavati se ni da bi za časak, načinom kako gore kazasmo. A to jer ovi Vlasi, po kazanoj Bosilini potežući se, ne samo Šibeničanom, nego i solnicam našim, i mornarom po moru zadavaju mnogo neprilike, ter bez prestanka škode i kradu. — — Ovo isto zapovedismo i ostalim banom i podbanom naših kraljevinah Dalmacie i Hervatske.“[2]

Videti je iz toga pisma, da Vlahah biaše mnogo, da nebiahu puk udomljen, i da se klatiahu po svoj Hervatskoj. U istinu, godine 1387. utverdjuju knezovi Like i Kerbave, da u granicah grada Baga nesmidu Vlasi ni drugi nitko pastiriti ni baviti se.[3] I po drugih krajih Hervatske dolaze Vlasi kao sužnji, kmeti, razlučeni od naroda.[4] Razumeva se da kmeti mogahu biti samo oni koji se udomaćiše. Smatrahu ih posebnom pasminom,[5] drugda se i sami zvahu Vlasi, ter pristajahu uz onoga, kod koga se najboljemu nadahu.[6] Kad se Stefan-Tomaš Ostoić podpisiva kralj Serbljem, Bosni[7] — tu je očit dokaz da Serblji biahu razlučeni od naroda kraljevine. Po Arbanskoj klatio se taj puk pod imenom Serbeljah.[8]

Oni, po nekoj način Rimljani ili Latini, što no ih car Aurelian iz Dacie premestio u srednju Meziu,[9] t. j. po prilici u Rašiu, nepovlačivahu se izvan postojbine svoje, i nebiahu poznani udaljenim Hervatom. Dakle ove, danas Rumunje, Hervati nisu zvali Vlahe.

Ungarski pisac zabileži, u stvari nedvojbenu istinu: da su se starinski stanovnici Panonie, Macedonie, Dalmacie, preselili u Apuliu, i da su po onih zemljah ostali njihovi podložnici i pastiri, Vlasi.[10]

Sva prilika da Hervati, osvojiv ove zemlje, zatečene puke prozvaše Vlahe, bez obzira da-li ovi biahu slobodni ili sužnji, i nerazbiruć njihove pasmine. Kasnie, valjda, stezahu to ime gradjani na seljane, slobodni na sužnje, sleditelji zapadne cerkve, na sleditelje iztočne cerkve. Po veri, za mojega detinstva, u Liki, delio se puk na kranjce, katolike, i Vlahe, sleditelje iztočne cerkve. A na svaki način dokazano je, da je bez temelja mnenje koje hoće da su Hervati prozvali Vlahe one begunce, koji se poslie boja na Kosovu, 1389. po ostaloj Hervatskoj razšterkljaše.

K ovomu puku dorojiše se Cigani, pak se nad-a sve po iztoku Europe razširiše.[11] Još ni tom žicom nebiaše smesa pasminah zarubljena. Turčin običava, u osvojenih zemljah, starce poubijati, odrasle raprodati navlastnikom u sužanjstvo, ili razbacav ih po carstvu, prideržati sužnje deržave, detcu žensku razprodati, mužku predati za odgojenjè i odličnim Turkom. Ovi odgojenici, muhamedovštinom opojeni, bivahu vojnici, i time otvarahu im se vrata na najvišja dostojanstva. U vreme rata, oni sužnji, s Cigani i ostalimi te struke, služiahu vojsku, ili biahu dobrovoljci različnih imenah, ter, sa rodjaci u Hervatskoj neturskoj i u Ungarii, kako bi se prilika pokazala, prebegavahu k jačjemu, ili se razbežavahu kao Cigani. Sulejmana velikoga največja vojska imadjaše 48.316 muževah uredne vojske.[12] Dakle, kada se čita o stotinah tisućah turske vojske, razumni znadu da tu biaše kakovih pet šestinah smetja Europe, Azie i Afrike, skota, koj za boja vreba, a poslie boja klanjem nejaka puka, palenjem i robljenjem, nadvladanoj stranki zadava zla više nego prava vojska.

U Stefanu-Dušanu ugasi se poslednji trak prejasne hervatske dinastie Nemanićah, koji kroz vekove, i kao kralji, vladahu iztočno-severnih pokrajinah Hervatske. On uze naslov Cesara, nepazeć da-li mu ga drugi priznavaju. Prostota zvala i zove ga carem, neznajuća da ga time težko sramoti.[13] Po njegovoj smerti zavlada u onih zemljah nered, ter nakon preljuta komešanja, postade vladarem u većini zemljah, Lazar Branković, pohervatjenik, nu po svoj prilici nečiste kervi.[14] S njime tudji živalj nadjača u onih krajih.

U to nastani se Turčin u Adrianopolu. Lazar opaziv pogibel toga susedstva, uteče se za pomoć k Ludoviku kralju Ungarie i dela Hervatske. Ludovik, i za volju

svoje segurnosti, god. 1366. udari vojskom koja biaše dvaput kolika ona Turske. Turčin nadvlada, Ludovik, valjda jer uteče, smatra se dobitnikom, i u znak zahvalnosti sagradi cerkvu Marie Cel.[15]

Lazar nedobiv pomoć s te strane, podloži se, 1375. Turčinu, usloviv svake godine davati mu 1000 funtih srebra, 10.000 vojnikah, kad ih Turčin uzzahteva.[16] To plaćanje i ta služba moradiahu i bolje ljude težko boliti. K tomu vojnici što biahu pod turskim zapovedničtvom u maloj Azii, ponašahu se kako netom kraljica Elizabeta opisa njihove rodjake. Turčin dade tate smaknuti, ostavši živi kad se k svojim povratili, udariše jariti proti okrutnosti turskoj.

Na to razjarivanje doma i u susedstvu, krenu se kralj Bosne, i Kastriotić, sa svojimi Hervati i Skipetari, i množina Bulgarah i Rumunjah. God. 1389. sastade se na Kosovu silna kerstjanska vojska. Ova vojska biaše sigurna za dobitje tako, da predlog, udariti pod noć, bude zabačen iz razloga, za-da ni jedan Turčin neuteče, što bi možda u mraku mogao. Murad biaše siguran da mora izgubiti, ter svu noć moliaše boga, neka njegovu smert prime kao onu mučenika. Sutra dan, izdajom nečiste kervi, nadvlada Turčin. Jedan Kastriotić nauči se bežati. Miloš Kobilić pokaza se Hervatom, ter mu sam Turčin, proti njegovim zemljakom, obrani poštenje i slavu.[17] Na mesto Lazara dojde Stefan Branković, i drugi, dok Turčinu herdja nedodijala, da zemlju oko 1459. utelovi carstvu.

Ovim ratom nepromeni se domaće ni medjunarodno stanje onih zemaljah. Ali tu se na novo pokaza, da Turčin u njih ima, možda i nehotičnih, prijateljah više nego neprijateljah, i svakako da su oni jačji; pokaza se takodjer, da kerstjanska većina s vlastite krivnje nemože turskoj manjimi odoleti. Ovo se potverdi u bojih 1393. i 1396.

gde-no Turci i vojsku kralja Sigismunda, i Francezku gospodu saterše. Po tih dokazih Turčin se vladao i davao ćutiti težinu svoje ruke. Sada, nečista pasmina, mogaše samo u potaji rovati, a dok bi se to opazilo, ona moradiaše na sajam, ili pod mač, ili bežati izpod dosega turske vlasti. Toga svega biaše predosta.

[1]Kukuljević, jura. I, 126. — [2]Isti, 149. — [3]Isti, 157. — [4]Isti, monumenta, 97. 102. 105. Kažu mi da i u zakoniku Stefana Dušana dolaze Vlasi napose. — [5]Kurelac, runje, 67. — [6]Kukuljević, monumenta, 240.; saborski spisi, III, 13. — [7]Kukuljević, monum. 66. — [8]Isti, 233. Čudna-li oblika: Serbelji od serba kako kuželji od kuge. — [9]Eutropius, brev. hist. IX. — [10]Keza, chronicon hung. I, 4.; neimenjak biležnik kralja Bele zove Slave i Vlahe najherdjavie ljude. — [11]Fejér, codex diplom. Hungariae, t. X, v. VI, 532. donosi pod g. 1423. povlastnicu kralja Sigismunda, koj Cigane, kada dojdu u gradove ili u tergovišta, ostavlja sudbenosti vojvode Ciganah. — Po zemljopisu Reclusa još je danas Ciganah, u neposrednoj Turskoj, 140,000, u Rumunjskoj, 130,000, u Serbii 30,000. U istinu ima ih barem pet, možda deset putah toliko, buduć se mnogi Cigani neizdavaju za Cigane. Odprie biaše ih premnogo. — [12]Hammer, Gesch. d. osm. Reichs, XL. — [13]Ruski vladari opaziše da ime „car“ nesluži na čast, i zato zabaci ga Petar I. proglasiv se imperatorom. On nastoja stranjske vladare uputiti, da reč „car“ u nekakovu slavskom jeziku znamenuje isto što imperator, i da su onaj naslov ruski vladari odnekada nosili i primali. Nitko razuman nemogaše dopustiti istovetnost onih rečih. Zato Francezka, stopervo 1745. uz uvet priznade naslov „imperator“. Flassan, diplomatie franç. (Paris 1811.) t. V, 216. — Da bi ono rusko umovanje stajalo, današnji vladar Rusah pisao bi se Alexander IV. a ne II. Što znam, ruski vladari dobiše stopervo u XVIII. veku naslov „veličanstvo“, odprie dobivahu samo onaj „visosti“ ili „sjajnosti.“ I Praizka, za dobiti naslov kraljevine, imadiaše mnogo posla oko Francezke i oko cara Nemačke. — [14]Ime Branko, kao gerčko, dolazi već u Kononovoj XXXIV. pripovedki. — [15]Hammer, XII. — [16]Hammer, V. — [17]Herdjelji kažu i ponose se da je Miloš ubio cara iz zasede; turski povestnik, kod Hammera, piše, da je Kobilić, ranjen, na razboju, medju mertvaci i ranjenici, sabrav poslednju snagu, Murada ubio.

III

Već god. 1404. dolazi na otoku Čepelju (izpod Budim-Pešte) Racah onamo utekavših iz Kubina (preko Dunaja, pored Smedereva), kamo biahu još prie prebegnuli „od straha pred Turčinom.“ Dakle, već do onda imamo dva bežanja. Ovim beguncem dadoše kralji povlasticah, „dok se Raci nebudu mogli bez straha od Turčina povratiti u svoju postojbinu.“ Eto, i tada kako i poslie. taj puk neće da se udomi nego da se povlači, dok mu drugi nedadu domovinu koju nikada nije imao, i na nijednu nebiaše kao stanovnik svezan.

Godine 1426. očitova onaj Stefan Branković, turski podložnik, kralju Sgismundu „da Rašia sa svimi svojim pravi i pripadci uvek biaše i da jest podložna kraljem i svetoj kruni Ungarie,“ ter prosiaše da mu naslednikom bude njegov netjak Juraj Branković, i ovoga po kervi zakoniti mužkarci. Kralja Sigismunda pamet dopusti darivati tudju zemlju i zaplesti svoju zemlju nepravedno i bez nade na uspeh, u neprijateljstvo prejaka supornika. Još bude uslovljeno, ako Stefan neostavi sina, da se savski Belgrad i Mačva zemlja(medju Drinom i Kolubrom) utelove Ungarii. Stefan umri bez sina, one zemlju budu priklopljene Ungarii.[1] Juraj Branković dobi imanjah u Ungarii, i u ovoj Hervatskoj. „Juraj, despot Servie i gospodin Arbanaski“, već god. 1420. izbraja svoja imanja po Ungarii. — — Da udbe Stefan dobio sina, kako bi bilo stajalo s nasledstvom Jurja? — Dosta, dobilo se imanjah za ništo.

To sramotno postupanje razgnevi Turčina. Puk koj se za boja mogaše u šume sakriti, posle boja zagriza

bez prestanka. Za rata medju Muradom II. i medju Mustafom uhvatiše Muradovci tih junakah toliko, da ih po dva komada prodavahu za samu glavu bravčeta. Oko 1440. zauze Turčin Smederevo, oko 1454. zarobiše Turci pasmine 50.000 komadah. Za tih skokovah prodavahu Turci za čizmu, opanke-li pod izbór Serbkinje devojke.[2] Dakle, eto bežanjah, tretjega, četvertoga i petoga, pod Jurjem Brankovićem, i pod njegovimi sinovi Stefanom i Vukom.[3]

Očito, nečisti puk onih zemaljah kroz tolika bežanja, klanja i zarobljenja, moradiaše već onda posve izginuti, pa da bude i plodnii nego li se kroz vekove pokazao. Ali primesa uzderžava pasminu.

Da razjasnimo cene za koje-no Serbe prodavahu. Za Sulejmana velikoga biaše tursko carstvo na verhu slave i veličanstva. U to vreme biaše Busbecque Ferdinanda I., kasnie Maximiliana i Rudolfa poslanikom u Carigradu, i nikada nemotri kerstjanin stanje Turske ni Turke pomnjivie ni nepristranie nego li ih on motriaše. Ovaj muž piše o zarobih:

„Krenuv iz Carigrada (put Beča) odmah sastadoh herpe dečakah i devojakah koje iz Ungarie vodiše u Carigrad na prodaju. To je najvećje tergovanje. Teraše ih na stada, ili svezane verigami, u dugih povorkah, kao kod nas (u Flandrii) konje na prodaju.“ Pak drugde: „Turska vojska najvećju korist prima iz zarobah. Ako turski vojnik iz rata ne donese ništa nego kojega zaroba, on se dobro ponio, i trud mu je plaćen. Jer, prostu zarobu cena je 40—50 krunašah, ako-li se preporuči dobom, licem ili zanatom, ona se cena dvostruči.“[4]

Ako se pod krunašem razumeva englezki novac, čemu je sva prilika, tad evo kako stvari stoje: krunaš vrediaše 6 frankah 18 centimah; nadnevnica prosta tur-

skog vojnika biaše 1 aspra; 3 aspre idu u 1 paru; 40 parah u 1 piaster; a 1 piaster vredi 30 centimah, ili 10 naših novčićah. Tu se vidi cena i novca, i zaroba, i vrednost slavoserbske pasmine. Da se kod kupovanja doista pazilo na pasmine, evo dokaza: god. 1552. zarobiše Turci Nemacah, i prodavahu ih po čanak meda ili maslaca, po varivo brašna, po mećalo zobi.[5]

Kralj Vladislav učini pod prisegom mir s Turčinom. Papin poslanik uputi kralja, da nikakav vez nesteže kerstjanina naprama nevernikom. Kralj pogaziv mir, plati kod Varne svojim životom. Kad Turčin udario na Bosnu, kralj Stefan, obkoljen, hoće da ugovara. Turčin pristaje i zahteva, neka kralj piše zapovednikom vojske da Turčinu predadu tverdjave, mesta, vojske, i neka mu se kralj preda. Ovaj to učini, vojske se predadoše. Sada razpravljahu Turci: imajú-li oni, kako i do sada, zadanu reč deržati i bivati žertvom nevere kerstjanske, kakovu-no im kralj Vladislav učinio, i evo kralj Stefan osnovao, uzkrativ pogadjanu daću. Težkom mukom car pristade na predlog: da se kerstjanom meri kerstjanskom merom. Desetak tisućah vlastelinah bude poubijano. Bosna bude osvojena.

Nad ovim dogodjajem zacvili celo kerstjanstvo. Ono u ovih stranah izgubi jedinu obranu, ostala bo rukovet Hervatah nemogaše poplavici na dugo odoleti, a Turčin se nezanaša na reči ni prisege kerstjanah. Neznalice i herdjelji prenesoše znamenitost ovoga rata na kukavno Kosovo polje od 1389. koje možda imadiaše znamenitost samo po one koji na njemu poginuše.

Biaše-li Turčin XIV. i XV. veka sbilja onako jak kako se u povestnicah i činom pokazao? Bi-li on bio uznapredovao kako jest, da nebude hervatska pasmina nečistom pasminom u Arbanskoj, u Rašii i u Serbii pre-

vladana, u Bosni raztrovana? Neka se sudi: i sa samom Hercegovinom imadiaše Turčin premnogo posla, a po prilici za današnju Dalmaciu od Kotora do Zadra, vojevao je on od 1499. do 1570.[6] Tu biaše turska moć mnogo većja nego odprie, pak itako, tu se otimalo na stope, tu bo braniaše ljudska pasmina.

Begunci, Stefanovi, namestiše se po njegovih imanjih, novii, tamo i po bližnjih županiah Ungarie, ter nekoji i u Sremu. Jer kaživahu da se ovde zaderžavaju samo za vreme, budu medjutim oprošteni od desetine. Vuk i Juraj Brankovići, udomaćeni velikaši, nosiahu naslov „despotah Rašie". U dvoru biaše neznanje toliko, da je želio još više ovakovih prihodnikah, i nadao se njihovom pomoćju Turčina proterati.[7] I doista, timi ljudi, kupljenimi, služio se već Matia I., kako kasnie velikaši hervatski, i vojnički častnici Austrie. Iz pismarnice vlastelinstva berložkoga čitah pismo, u kojemu je potanko kazano, koliko, od plena, Vlasi moradoše davati Zrinskomu, kad idjahu u razbojničtvo u Tursku na njegov, koliko kad na svoj trošak itd. — U tih službah odlikovao se begunac Vuk, koj dovabi oko 50.000 bratje si. Pametnii muži, znalci pasmine, protiviše se rojenju njezinu u ove kraje: nu zakon zabrani svaku protimbu.[8]

Dok Hervati i Ungarci tako neguju begunce, kakova su serdca naprama negovateljem, bratja begunacah pod Turčinom? Evo kakova:

„Car Selim, u ratu proti Persiancu, sve čete iz Europe poteže u Aziu. U Hervatskoj još traja rat. Većina velikašah, osobito Toma, stožernik štrigonski, nagovarahu kralja (Vladislava Pemca) neka prigerli lepu priliku i neka rat zametne. Razlagahu da je tu sgodu sam bog namaknuo i srećan uspeh osigurao. U Mezii bo nije posade, a Iliri i Tribali, najljutji neprijatelji Panoncem (Hervatom i Un-

garcem), kon što je Selim odveo cvet vojske, preslabi su za uzprotiviti se.“ [9] Vredni Giovio nije znao, da su begunci i od rodjakah još ljutji neprijatelji Hervatom i Ungarcem.

Da zaveršimo XV. vek sa velikim pojavljenjem. „I u prosti puk provali glasovito govorkanje iz pesamah nekojih starinskih pesnikah, da se Karlu, kralju Francezah, najvećje cesarstvo sveta kaže, i da je Karlo VIII. ovoga imena, kojemu je udes, i po svedočanstvu matematikah, odredio zapadno i ujedno iztočno cesarstvo. Biaše i takovih koji se hvališe, da nekada preplemenito cesarstvo Gerkah, što ga nedavno car Muhamed osvojio, na Franceze spada. Nato kralj Napulja Alfons II. (i drugi mnogi) udariše raditi proti Francezkoj, za Turčina, i od ovoga proti onoj pomoć tražiti.“ [10]

Nebiaše ono, po nazorih vremena, kako Giovio sceni, tašto hvalenje, kralj bo Karlo VIII. kupi god. 1494. pravo na carigradsko prestolje, od Andrie Paleologa koj ga po svojoj kervi svojaka. Karlo VIII. odpravi javiti kerstjanom Turske, da se on k njima sprema. [11] Na to se Turska uzmeša, i stade vojsku stezati oko Carigrada. Kerstjani začeše nadu za oslobodjenje, Hervatah Arbanske i Rašie, nemogavših podnašati tursko gospodstvo, i neuzterpljivih, dignu se namenjenim osloboditeljem u susret. Tu je početak pravih Uskokah, koji biahu barem nekakovi kerstjani, neprijatelji Turčinu, i junaci, ter čekajuć pravoga pomoćnika, vojevahu pod upravami mletačkom i austrianskom. Ali nečista pasmina uz herpu drugih imenah, upotrebljiva i ovo Uskokah, prem se ona, klateća se, obično u Turskoj Martološi zvala.

[1]Keršelić, notitiae, 434.; Fejér, t. X, v. VI, 502; primeri Thuroczii, chron. IV, 30.; Szalay, serb. Niederlassungen, 2. — [2]Hammer, X. XIII.; Lamartine, hist. de la Turquie, X. — [3]Szalay,

6. — [4]Busbecqui, epistolae, deque reb. turcicis, Lipsiae, 1689., epist. I. III. — [5]Hammer, XXXI. — [6]Daru, hist. de Venise. — [7]1481, 3. 4. — [8]1494, 73. — [9]Paulus Jovius, historiae, XIII. — [10]Isti, I. — [11]Flassan, t. I, 269.

IV

Na podticanje stožernika Bakača bude godine 1514. proti Turčinu križarski rat proglašen. Plemići i popi prosti od štibre, sami kmeti moradiahu nemalo sav novac za rat nabaviti. Oni ga nabaviše. Vojujuć do sada proti Turčinu, gospoda nepokazaše ni znanja vojničkoga ni junačtva. Dakle vodjom bude proglašen Juraj Doža, bivši kmet, junačtvom oplemenjen. Pod njegovu zastavu nagernuše kmeti. Gospoda hoće da kmeti za nju rade, i nedadu im u rat. Kmeti nemogu pregoreti večnji trošak u vetar, i večnju nesigurnost, pak, sa svojim vodjom, okrenuše oružje proti gospodi. Oni begunci Srema i Ungarie, po svojoj navadi, udariše proti onomu, koj imadiaše i braniaše pravo, ter, gde biahu jačji, načiniše pustinju.[1]

Bratja im preko Save i Dunaja nehtedoše zaostati u takovih zaslugah, ter god. 1521. izdadoše Turčinu savski Belgrad. Stanovnici ovoga grada, pričuvani na životu budu bačeni na Bospor, za izsušiti i izkerčiti čret. Ova postojbina, od njih prozvana Belgrad, za uspomenu još stoji. A za popraviti tverdjavu savskoga Belgrada bude doterano 21.000 Vlahah.[2]

Do časa Turci uzeše Skradin, ter 400 Martološah navali i zarobi 300 ljudih.[3] Osobito poslie boja muhačkoga, uteče ona pasmina od straha Turčina iz Srema, i

přistrani se duž Dunaja do Budima, nekoji za sigurnost upercaše tia u tverdjavu Komar,[4] gde se tako zahvalnimi pokazaše, da se za obranu gradjanah proti njihovim nasiljem morao poseban zakon načiniti.[5] Kako tamo i tada, tako svagde i vazda, ova se žica pokazala nezahvalnom i bahatom.

Do muhačkoga boja uzderžaše se Hervati, vojujuć na Verbasu. Oni poznavahu pasminu, i bili bi s njom kratak račun učinili. Zato se njoj, u veliko nije račilo u ove kraje. A poslie onoga rata udariše jedni Hervati za Ivana Zapoljskoga, drugi za Ferdinanda Habsburga, preredki za Hervatsku. U zemlju dodje tudje vojske, ova i domaća padoše pod tudjince zapovednike: pasmini se u ovu Hervatsku otvoriše vrata.

Ungarci gledahu da pasmina nije van za kradju i u prilici za razbojničtvo; da nikada nije za dobru stvar; da je uvek kriva i da uvek druge za svoje krivce izdaje; da je junak samo prie i poslie boja, a drugačie uvek gde nije pogibeli; da namesto vojevati proti Turčinu ljudski, ona od njega beži kao od žive vatre: to sve gledahu Ungarci kroz vekove, pak itako, ona se terpa u Ungariu kao u svoju zemlju, i tamo ju željno čekaju. Biaše-li tako i u ovoj Hervatskoj, dok su se Hervati ikoliko pitali?

God. 1531. piše ban Karlović austrianskomu generalu Kacianeru: „Nekoja o Turcih javiše nami i vami Vlasi. Ovih kani mnogo, možda 50 naskoro s obiteljmi amo prebegnuti. Ovi su nam i pismo odpravili koje sam vam poslao. Prose vas i za pomoć, nebi-li i njima dali selištah na kojih bi s obiteljmi mogli ostati, dobri bo su vojnici.“

Iste godine pišu Bihačani Kacianeru: „Znajte da nekoji turski Vlasi, bavivši se u Serbu, na Uncu i u Slamoču (valjda Glamoču) prebegnuše s obiteljmi i stvarmi koje mogoše odneti. Pred njimi je sin Vladislava Stipkovića, vojvode glamočkoga. Za sve ove prosimo vas da ih obskerbite. Jer ako ove providite, više će ih pristupiti u službu kralja i vas. — — Muži su jaki. Tretji dan kon što prebegnuše, potukosmo pod Bihačem tursku četu. — — Znamo, nekoji će vam kazati, da su izišli za prevariti ovu kraljevinu, a mi vam stojimo našimi glavami da neizidoše na prevaru.“ [6]

Još i u sredini XVIII. veka imadiahu ljudi tudje pasmine, kako i Turci, samo jedno, kao kerstno ime; o plemenu ili imenu obitelji, nebiaše ni traga. Dakle, do na sveršetak onoga veka, dok se u hervatskih zemljah najdu dva imena, tu je dokaz, da njih nosioc biaše Hervat ili pohervatjenik. Prebegi, za koje prose Karlović i Bihačani, biahu poznani, biahu Hervati, Stipković po svoj prilici biaše plemić. Ovi Uskoci trebaju zemlju za nastaniti se, i vojuju proti Turčinu: to nisu skitnje, pak itako trebaju jaku preporuku, za svladati sumnju koju narod imadiaše na prave Vlahe.

Dok se u Ungarii nadtecahu Zapoljski i Ferdinand, ona pasmina radiaše na svoju ruku, ter proglasi svojega načelnika, stanovita Jovana, cara si, (eto vrednosti naslova „car“) koj osobito oko Segedina raža i pali. Zapoljski uredi zlotvore kako zaslužiše. Utekavši smerti pristadoše uz Ferdinanda. [7] Mora da se ovih sterpalo u današnju belovarsku županiu.

Poslie boja muhačkoga Ungarci donesoše i Sulejmanu u Földvaru predadoše ključe Budima. [8] Time biaše mu ona kraljevina izručena. Sulejman ju obreče Ivanu Za-

poljskomu, pak se s vojskom povrati. Ali kad se Ungaracah očitovalo za Ferdinanda, Sulejman moradiaše braniti osvojenu kraljevinu. Za tih ratah i mešanjah, da vidimo ponašanje pasmine.

Kacianerova vojska: „Vlasi, Cigani, Šajkaši, Nosadci (brodari po Dunaju), Martološi, t. j. serbski vojnici na granici, robe i kradu na zapoved Mahomedbega, konje i vole artilerie, odrezuju hranu i trativo, obkoljuju tako, da nitko neusudjuje pokazati se van zalega. Pred Kacianera dojde u Djakovo Muradbeg sa najhrabriimi Martološi.

Mahomed, nadstojnik Oseka, doznav što mu se pripravlja, kupi vojnike. — Pridaje berze pešake, divje i gorske ljude što ih gotovim novcem pogodio. Ove, jednim imenom, Ungarci zovu Hajduke, Dalmatinci Uskoke, Turci i Iliri Martološe. — Ovu sulju upravljaju i svojom snagom derže janičari, pozvani iz tverdjavah, takodjer iz Belgrada i Smedereva. Za ovimi klapa većina Racah i Serbiancah, u nadi na plaću i na plen, Turci bo pristupivšim plaću odbrojiše na dva meseca.“ Hajduci (Hajdones) Ungarie, poznani u zakoniku, biahu takodjer posebna pasmina.

„Kupljenici i stranjski, (po turski ulufedži i Ghureba) onih 500 sa zelenom zastavom na desnu, 500 sa belom i zelenom na levu krilu; stranjskih po 500 na desnu sa belom, na levu sa belom i cervenom zastavom.

Budimski paša tuži se na razbojničtvo i mora udarati na njegova gnezda: Korotnu, Kapušvar i Bobovac (Baboču). Perva dva mesta odmah se predadoše, tretje kapitulira. Ovde tri vodje razbojnikah, turski begunci, sakriše se u kolih slanine i prasetje kože.

Austrianci obsednu Bobovac. Tu su dobrovoljci granice, Hajduci, Martološi, Uskoci: „pod različnimi imeni jedan isti razbojnički nakot.“ Kad to začuo Ali-baša, on ide

nadvorniku u susret sa 20.000 konjanikah, 10.000 janičarah, 10.000 Martološah, „ovo će reći: račkih i serbskih kupljenikah, doteranih za razbojničtvo.“

Izdajom Pavla Bakića, „rodom Tribala, koj od kerstjanina postade muhamedovac, opet kerstjanin, opet muhamedovac, opet kerstjanin, bude Bebek uhvatjen.“

Martološi udarahu na Štajersku, ter od Luetenberga vodiahu zarobe.

Idući od Carigrada pod Siget, do Belgrada, duž ceste, razbojnici napastuju vojsku. Sulejman zapoveda pohvatat ih. Nemalo na svakoj postaji bude ih pogubljeno.

Car Maximilian predlaže Turčinu da se Martološem i Hajdukom na kraj stane. U pogodbi mira uslovljuje se: nakot Hajdukah, Asabah, Martološah, Levendah i Haramiah, ima se obuzdati i pedepsati.

Sultan se tuži na senjske Uskoke i hoće da im se sruši gnezdo sagradjeno na Blatnu-jezeru. Hasan, namestnik Bosne, udari na nje kroz Hervatsku, opustoši sve medju Križevcem i Ivanićem, i obsednu Sisak.“ [9]

Najdosmo prilične litanie imenah o istih ljudih, koji sad biahu s Turčinom, sad s Austrianci. Turski povestnici popisaše marljivo i istinito svoje rate. Kada se dakle, od padnutja Bosne do muhačkoga boja, u njih nenalazi, a u hervatskih, ungarskih, i drugih piscih stoji, da Turci čestje robe Slavoniu, Krajinsku, Štajersku, Korušku, Dalmaciu, Hervatsku, do primorske Gorice, do Soče itd. [10] tada je lahko opaziti, da ono nebiahu pravi Turci ni njihova vojska, nego da biaše ova pasmina, koja bi se prokrala kroz šume, izdavajuć se za Turke, petrovske, kraljevske, itd. [11] i nošnjom, jezikom, u koliko ga imadiaše, običaji; svime osim poštenja i junačtva, u istinu biaše turska.

poljskomu, pak se s vojskom povrati. Ali kad se Ungaracah očitovalo za Ferdinanda, Sulejman moradiaše braniti osvojenu kraljevinu. Za tih ratah i mešanjah, da vidimo ponašanje pasmine.

Kacianerova vojska: „Vlasi, Cigani, Šajkaši, Nosadci (brodari po Dunaju), Martološi, t. j. serbski vojnici na granici, robe i kradu na zapoved Mahomedbega, konje i vole artilerie, odrezuju hranu i trativo, obkoljuju tako, da nitko neusudjuje pokazati se van zalega. Pred Kacianera dojde u Djakovo Muradbeg sa najhrabriimi Martološi.

Mahomed, nadstojnik Oseka, doznav što mu se pripravlja, kupi vojnike. — Pridaje berze pešake, divje i gorske ljude što ih gotovim novcem pogodio. Ove, jednim imenom, Ungarci zovu Hajduke, Dalmatinci Uskoke, Turci i Iliri Martološe. — Ovu sulju upravljaju i svojom snagom derže janičari, pozvani iz tverdjavah, takodjer iz Belgrada i Smedereva. Za ovimi klapa većina Racah i Serbiancah, u nadi na plaću i na plen, Turci bo pristupivšim plaću odbrojiše na dva meseca.“ Hajduci (Hajdones) Ungarie, poznani u zakoniku, biahu takodjer posebna pasmina.

„Kupljenici i stranjski, (po turski ulufedži i Ghureba) onih 500 sa zelenom zastavom na desnu, 500 sa belom i zelenom na levu krilu; stranjskih po 500 na desnu sa belom, na levu sa belom i cervenom zastavom.

Budimski paša tuži se na razbojničtvo i mora udarati na njegova gnezda: Korotnu, Kapušvar i Bobovac (Baboču). Perva dva mesta odmah se predadoše, tretje kapitulira. Ovde tri vodje razbojnikah, turski begunci, sakriše se u kolih slanine i prasetje kože.

Austrianci obsednu Bobovac. Tu su dobrovoljci granice, Hajduci, Martološi, Uskoci: „pod različnimi imeni jedan isti razbojnički nakot.“ Kad to začuo Ali-baša, on ide

nadvorniku u susret sa 20.000 konjanikah, 10.000 janičarah, 10.000 Martološah, „ovo će reći: račkih i serbskih kupljenikah, doteranih za razbojničtvo."

Izdajom Pavla Bakića, „rodom Tribala, koj od kerstjanina postade muhamedovac, opet kerstjanin, opet muhamedovac, opet kerstjanin, bude Bebek uhvatjen."

Martološi udarahu na Štajersku, ter od Luetenberga vodiahu zarobe.

Iduć od Carigrada pod Siget, do Belgrada, duž ceste, razbojnici napastuju vojsku. Sulejman zapoveda pohvatat ih. Nemalo na svakoj postaji bude ih pogubljeno.

Car Maximilian predlaže Turčinu da se Martološem i Hajdukom na kraj stane. U pogodbi mira uslovljuje se: nakot Hajdukah, Asabah, Martološah, Levendah i Haramiah, ima se obuzdati i pedepsati.

Sultan se tuži na senjske Uskoke i hoće da im se sruši gnezdo sagradjeno na Blatnu-jezeru. Hasan, namestnik Bosne, udari na nje kroz Hervatsku, opustoši sve medju Križevcem i Ivanićem, i obsednu Sisak."[9]

Najdosmo prilične litanie imenah o istih ljudih, koji sad biahu s Turčinom, sad s Austrianci. Turski povestnici popisaše marljivo i istinito svoje rate. Kada se dakle, od padnutja Bosne do muhačkoga boja, u njih nenalazi, a u hervatskih, ungarskih, i drugih piscih stoji, da Turci čestje robe Slavoniu, Krajinsku, Štajersku, Korušku, Dalmaciu, Hervatsku, do primorske Gorice, do Soče itd.[10] tada je lahko opaziti, da ono nebiahu pravi Turci ni njihova vojska, nego da biaše ova pasmina, koja bi se prokrala kroz šume, izdavajuć se za Turke, petrovske, kraljevske, itd.[11] i nošnjom, jezikom, u koliko ga imadiaše, običaji; svime osim poštenja i junačtva, u istinu biaše turska.

Za onoga mešanja, kakovo stanje nastade u Hervatskoj koja nepade pod Turčina? Zakon kaže: „oni seljani, koji se ovih godinah od gladi ili od straha Turčina, iz Slavonie preseliše u Ungariu, imaju se, ako sami hoće, odpustiti od onih, na čijih su zemljah.“ [12]

Da je Posavce i Podravce glad gonila u mnogo neplodniu Ungariu, to očito nije istina; da su se oni Turčina bojali to je očita povestnička neistina. Kako se može reći, da su se kmeti bojali Turčina, kad se ima zakon koj utverdi: „da su se ne samo kmeti, nego i plemići Turčinu dobre volje predavali, podlagali?“ [13] Tko da razjasni ovo protuslovno otajstvo? Sam zakon.

„Običavaju nekoji satnici (austrianski) iz lakomosti deržati stanovite klateže i sumnjive ljude, ter račke pešake i takova legla zlotvore. Ovi, prem satnikom koriste, obikoše i nevoljni puk preokrutnimi mukami terti, i potajno gerdo drugovati s Turci i s drugimi Raci koji se potežu kod Turakah, tako, da se nestraše kerstjanske momčiće, da i ljude kradomice uhvatjene, i druge stvari što ih otmu od kmetah neznabožno izmučenih, Turkom razprodavati. Zabranjuje se satnikom deržati te zlikovce, i zapoveda se ove, kad im se dokaže, povešati.“ [14]

Dakle seljani bežahu i moradiahu bežati ne od gladi ili od Turčina, nego od onih koje uzderžavahu plodom svojih žuljah, i koji pod imenom stražarah sigurnosti, proti njoj i njima biahu najžestji urotnici. Eto, kako postajahu „pustinje, deserta“, po Hervatskoj, i to samo na granicah, u susedstvu pasmine.

Vešala, za onu pasminu, biahu najstrahovitia versta smerti. Bilo da Hervati nisu to znali, bilo da ih je znao gnev preuzeti, oni nisu krivce vešali: Senjani u Perušiću nabiše ih na ražanj pak ih izpekoše. [15]

Oko god. 1596. „dojdoše ka hervatskoj vojski kod Petrinje poslanici Tracah, sa pismom od Radostava prote i u ime svih njih koji pribivaju medju Kupom i obalom adriatičkom. Prose, da Hervati derže skrovno to pismo. Obriču udariti na Turčina, ako im se za stanovanja predadu medju Kupom i Unom pusta mesta i zemlje, kojih oko 70 biaše. Prem vodje nadariše poslanike novcem i kazaše da će im želje izpuniti; itako, bilo od straha Turčina, buduć ništa nije ustanovljeno, bilo iz nestalnosti prirodjene onoj pasmini, ili s česa drugoga, oni obećanja neizpuniše. — Kod Kostanjice najdoše turske pešake pomešane sa Traci.“ [16]

Busbecque, po zemljopisu, piše da najde Serbiance od Niša do Smedereva, od ovuda do Oseka Race. „Ovi su verstа ljudih podana pijanstvu, i ne, kako se sudi, dosta verna. Neznam odkuda ime dobi, odkuda-li poteče; (ta herpa) nami pokaza serdačnost.

Dojdoh u Budim, utekav mnogim pogibelim, osobito Hajdukah, koji sav onaj kraj uznemiruju. Pogibel se doznala kasnie, iz izpovedanja nekojih koje baša budimski dade smaknuti. Kazaše bo da su se oni u zasedi sakrivali u širokoj potočini na kojoj je slab most, i da su nameravali na nas navaliti.“ [17] Tu je raztumačena ona serdačnost.

A erdeljski povestnik, najde Race, na kraju XVI. veka, od Belgrada i Save, na obih obalah Dunaja, skoro do cerna mora. Nikada lepše postojbine: duž Dunaja biahu različni baše, različne uprave. Ako sakriviš ovde, beži drugamo: u Valakiu, u Moldaviu, u Erdelj, u Banat, u Bulgariu, u Serbiu, u dolnje Posavje; od Dunaja i Drave nije kratjega ni ceniega puta. Biaše pasmine i na granicah Turske i Austrie.

Onako sigurnâ za uteći, uroti se herpa proti Turčinu, za oteti Temešvar i Lipu pomoćju Rumunjah i Sigismunda Bátorya, vojvode Erdelja. Kad dvaput potukli Turakah, ponudiše Bátoryu, „čast despota Rašie, pak od njega, kralja Rašie, prose pomoć i glavna vojvodu. Ovo čine ban Sava, Veli Mironith, i vladika Teodor, ova tri, u ime svih knezovah i celoga kerstjanskoga naroda Racah.“ Ludi i nezahvalni Bátory neprigerli onu veliku čast, slavu i sreću, ter „Turčin uništi ne samo nadu i sreću, nego i isto ime Racah.“ [18]

[1]Szalay, 10. — [2]Hammer, XXV.; Lamartine, XIX. — [3]Hammer, XXV. — [4]Szalay, 9. — [5]1609, 25. — [6]Kerčelić, 343. 350. — [7]Szalay 10. — [8]Hammer, XXVI. — [9]XXIX—XXXIII. XXXV. XL.; Paulus Jovius, XXVIII. XXXVI. — [10]Hammer, XIV. XVI. XVII. XX. — [11]Vitezović, kronika, pod godinami 1538. 1545. — [12]1550, 72. — [13]1574, 15. ponavlja se čestje do 1681, 48. — [14]1567, 30. — [15]Vitezović kronika, pod god. 1569. — [16]Ratkaj, memoriae, IV. — [17]Epistola III. — [18]Szalay, 11.

V

Od smerti Ferdinanda I. do Ferdinanda II. jedna grana vladajuće obitelji stolova u Gradcu i ova činom zauze gospodstvo nad Hervatskom od mora do Kupe, u koliko ta zemlja nebiaše pod Turčinom. Time zakoni, što ih gradiahu hervatski i ungarski sabori, u onoj zemlji nemogahu izveršeni biti.

Oni satnici, njihovi drugovi i poglavari obterpaše zemlju nepriatelji tudjinci. „Tuži se sav red velikašah, da i plaćani vojnici, i satnici granicah, i njihovi podsatnici, bez pitanja gospoštinah, otimlju i poseduju zemlje, i na njih koga god naseljivaju i brane. — Ovako se na-

seljivaju po Hervatskoj i Slavonii Vlasi, što-no nedavno iz Turske amo dojdoše. — — Ustanovljuje se: da se od onih svih pita desetina i za gospoštine devetina; Vlasi Hervatske i Slavonie, u pogledu zemlje na kojoj su, neka budu podložni gospoštinam i neka ona plaćaju; neka njegovo veličanstvo pozove nadvojvodu Ferdinanda (vladara u Gradcu) da dotične proti njihovoj zemaljskoj gospodi nebrani.“ [1]

Szalay napisa očitu povestničku neistinu rekav da je ungarsko zakonotvorstvo one ljude zvalo „Vlahe.“ Ovako su ih zvali Hervati i hervatsko zakonotvorstvo, ter je ime primano u skupan zakonik. Drugačie u ovom zakoniku „Vlah“ znamenova samo Rumunja.

Onaj zakon stvoren od preke potrebe, nebiaše izveršen, nego god. 1608. ponovljen. Ovde se veli da ban sa stanovnici kraljevine ima odmah Vlahe urediti. I to ponovljenje kako i ono 1618. ostade bez koristi, pak za izveršenje zakona bude god. 1630. povereničtvo izabrano i kralj prošen, da od svoje strane imenuje poverenike. I to biaše u vetar; god. 1635. budu zakon i prošnja ponovljeni, ter god. 1715. bude rešenje obrečeno. [2]

Dok se tako zakoni grade i potverdjuju samo za da nebudu izveršeni, tuže se knez Zrinski i drugi na Vlahe begunce, koji im premnogo škode, pak se proti tomu od kralja lek ište. Ponavljaju se zakoni o poreznu uredjenju i o podloženju Vlahah. Povlastnice već prie zabačene, izdane Vlahom po nemačkoj kancelarii na ušterb gospoštinah, ukidaju se. Ovo biaše više putah i prie i poslie učinjeno, nu bez koristi. Bude satnikom zabranjeno, bez znanja bana i naroda Vlahe primati; i to bez uspeha, jer je god. 1647. bez koristi ponovljeno. [3]

Na tužbu vlastelah, da su im Vlasi, nekako povlastjeni, posvojili mnogo zemljištah i da su se neodvisnimi

Onako sigurnâ za uteći, uroti se herpa proti Turčinu, za oteti Temešvar i Lipu pomoćju Rumunjah i Sigismunda Bátorya, vojvode Erdelja. Kad dvaput potukli Turakah, ponudiše Bátoryu, „čast despota Rašie, pak od njega, kralja Rašie, prose pomoć i glavna vojvodu. Ovo čine ban Sava, Veli Mironith, i vladika Teodor, ova tri, u ime svih knezovah i celoga kerstjanskoga naroda Racah.“ Ludi i nezahvalni Bátory neprigerli onu veliku čast, slavu i sreću, ter „Turčin uništi ne samo nadu i sreću, nego i isto ime Racah.“ [18]

[1]Szalay, 10. — [2]Hammer, XXV.; Lamartine, XIX. — [3]Hammer, XXV. — [4]Szalay, 9. — [5]1609, 25. — [6]Kerčelić, 343. 350. — [7]Szalay 10. — [8]Hammer, XXVI. — [9]XXIX—XXXIII. XXXV. XL.; Paulus Jovius, XXVIII. XXXVI. — [10]Hammer, XIV. XVI. XVII. XX. — [11]Vitezović, kronika, pod godinami 1538. 1545. — [12]1550, 72. — [13]1574, 15. ponavlja se čestje do 1681, 48. — [14]1567, 30. — [15]Vitezović kronika, pod god. 1569. — [16]Ratkaj, memoriae, IV. — [17]Epistola III. — [18]Szalay,. 11.

V

Od smerti Ferdinanda I. do Ferdinanda II. jedna grana vladajuće obitelji stolova u Gradcu i ova činom zauze gospodstvo nad Hervatskom od mora do Kupe, u koliko ta zemlja nebiaše pod Turčinom. Time zakoni, što ih gradiahu hervatski i ungarski sabori, u onoj zemlji nemogahu izveršeni biti.

Oni satnici, njihovi drugovi i poglavari obterpaše zemlju nepriatelji tudjinci. „Tuži se sav red velikašah, da i plaćani vojnici, i satnici granicah, i njihovi podsatnici, bez pitanja gospoštinah, otimlju i poseduju zemlje, i na njih koga god naseljivaju i brane. — Ovako se na-

seljivaju po Hervatskoj i Slavonii Vlasi, što-no nedavno iz Turske amo dojdoše. — — Ustanovljuje se: da se od onih svih pita desetina i za gospoštine devetina; Vlasi Hervatske i Slavonie, u pogledu zemlje na kojoj su, neka budu podložni gospoštinam i neka ona plaćaju; neka njegovo veličanstvo pozove nadvojvodu Ferdinanda (vladara u Gradcu) da dotične proti njihovoj zemaljskoj gospodi nebrani.“ [1]

Szalay napisa očitu povestničku neistinu rekav da je ungarsko zakonotvorstvo one ljude zvalo „Vlahe.“ Ovako su ih zvali Hervati i hervatsko zakonotvorstvo, ter je ime primano u skupan zakonik. Drugačie u ovom zakoniku „Vlah“ znamenova samo Rumunja.

Onaj zakon stvoren od preke potrebe, nebiaše izveršen, nego god. 1608. ponovljen. Ovde se veli da ban sa stanovnici kraljevine ima odmah Vlahe urediti. I to ponovljenje kako i ono 1618. ostade bez koristi, pak za izveršenje zakona bude god. 1630. povereničtvo izabrano i kralj prošen, da od svoje strane imenuje poverenike. I to biaše u vetar; god. 1635. budu zakon i prošnja ponovljeni, ter god. 1715. bude rešenje obrečeno. [2]

Dok se tako zakoni grade i potverdjuju samo za da nebudu izveršeni, tuže se knez Zrinski i drugi na Vlahe begunce, koji im premnogo škode, pak se proti tomu od kralja lek ište. Ponavljaju se zakoni o poreznu uredjenju i o podloženju Vlahah. Povlastnice već prie zabačene, izdane Vlahom po nemačkoj kancelarii na ušterb gospoštinah, ukidaju se. Ovo biaše više putah i prie i poslie učinjeno, nu bez koristi. Bude satnikom zabranjeno, bez znanja bana i naroda Vlahe primati; i to bez uspeha, jer je god. 1647. bez koristi ponovljeno. [3]

Na tužbu vlastelah, da su im Vlasi, nekako povlastjeni, posvojili mnogo zemljištah i da su se neodvisnimi

od njih proglasili, bude odlučeno: ta selišta gospoštinam povratiti, Vlahe, ako se zakonu nepokore, sa seliŝtah proterati — „Množina nepravice i tužbah — — ozledjenja, umorstva, tučnje ili razbijanja, zasužnjivanja, utamničivanja, navaljivanja na sgrade i dvore kraljevine Slavonie, ter porobljavanja, palenja, opustošivanja imanjah, razgrabljivanja stvarih, odgonenje blaga, primanje kmetah, tlačenje pravah i sloboštinah u slobodnih gradovih Koprivnici i Križevcu, što ih čine graničarski častnici kraljevine Slavonie i njihovi soldati pak i Rudolfa Paradayzera Uskok-soldati“ — — sve ove poteščice i tužbe stajahu i god. 1638., i k njima se pridružiše tužbe proti satnikom križevačkomu i senjskomu i proti karlovačkim soldatom.[4]

Eto zakonah i njihove vrednosti. Nu tko će se uputiti da su sami satnici primali korist od Vlaah, i da su ovi poradi te koristi bili branjeni?

O pravih Uskocih ima se veliko knjižtvo. Vadimo iz jednoga pisca. Na zahtev Mletčanah i drugih deržavah bude nekoliko povereničtvah odpravljeno u Senj, za da tu vojnu razbojnikah urede. Tada biaše manjih krivacah obešeno, biaše povratjeno brodovah i teržtva od manje vrednosti, i biahu proglašene njihovu satniku (Rabati) zapovedi, da Uskoke nepustja na more, i da ih poslie razbojničtvah neprima u Senj. Zatim koj mesec biaše manje razbojničtvah; a naskoro, kao da treba naknaditi izgubljeno vreme, radilo se gorje nego prie.

Kad bi se razbojnici vratili s mastnim plenom, satnik, za pokazati se izveršiteljem naredbah i za obseniti Mletčane, zatvarao bi Uskokom vrata pred nosom, i udarao bi iz lumbaradah (nego bez štete po nje), pričinjavajuć se da im neda u grad. — — A po noći pustjao bi u grad razbojnike i plen. Većina plena zapade satniku.

Uskoci dobivaše hvalu i štogod za prehraniti koj dan svoje obitelji, pa po tom, ili opet u otimačinu, ili umri od glada. Nesrećnici bo moradoše premnogo davati za zasititi bezdušnost svojega satnika, nekojih koji satniku zapovedaše, i za uzderžati si priklonost nekojih ministrah carskoga dvora, i onih nadvojvode gradačkoga, tako, da jadnikom premalo pretica. To se vidi iz njih siromaštva i nevolje u kojih su vazda bili, i nikada se nevidi da ih je koj bogat. Pače, čulo se o nekojem onemoglu Uskoku, koj ležeć na postelji bez svake pomoći, izpoveda da ga iz razbojničtvah u kojih je bio, zapada preko 80.000 dukatah; pak itako da je nevoljnik i prosjak, jer tako hoće božja pravica. Često se pripovedalo da nekoji tergovci, porobljeni, išavši u austrianske dvore tužiti se i naknadu iskati, na ženah glavnih ministrah najdoše dragocenosti, koje su onim tergovcem otete.[5]

Uskoci zahvatili blago. Josip Rabatta preporučuje se na svojemu mestu za del. Evo što mu odgovara dostojanstvenik austrianski, god. 1601. „Od plena Senjanah što da ti obećam? Svoj del pitaju papinci, svoj del ište knez Zrinski; oni zahtevaju svoju robu, ovaj hoće naknadu štete. Ako im se obim zadovolji, nepretiče ništa za popraviti podertine Otočca. S bogom, i marljivo se čuvaj Uskokah.“ Što se zna nedobiše ništa Uskoci, ni oni svojakari, ni Otočac.

A sad evo što piše onaj dostojanstvenik, 1606.—7. Nikoli knezu Zrinskomu: „Što mi pisa da se pod tvoju sudbenost puste Vlasi, nedavno iz Turske u tvoju županiu preneŝeni, dao sam kamo stvar sbilja spada, bojnomu veću predložiti. Napokon, evo posledka: nevalja ljude, od druguda slobodom namamljene, nastaniti na naše granice, u sužanjstvo turnuti, osobito nevalja te ljude velikim troškom naših izvedene i hranjene, porabi i tergovanju drugoga ustupiti. Doista, bojati se, ako se u jaram

porenu, da će se radje povratiti u neprijateljsku zemlju, što bi bilo na golemu štetu tih granicah. Medju njimi bo ima ljudih, koji predobro poznadu naše pute i stvari."

„— — Ni malo nade, da ćeš dobiti Vlahe pod tvoju oblast. Sudi bo se za nepravično, nagoniti ljude da opet vrat skuče pod jaram sužanjstva, i to proti obećanjem, kon što su za osloboditi se turskoga sužanjstva, javnom verom k nami došli. Ni oni se na to neće nikada sklonuti, govore bo javno svakuda, da vole povratiti se pod Turčina, nego kako kod nas biva, ičije gospodstvo podnašati. Što ako se sbude, vidiš koliko bi nam škodilo. Oni bo podpuno poznadu pute i staze po šumah i gorah, što smo u nekojih navalah na neprijatelja, gde Vlasi vodiše, na našu korist opazili. Dakle, nemojmo ih uznemirivati, nego deržimo im zadanu veru, ter smatrajmo dobitkom i da su od neprijatelja k nami prebegnuli, i da su pripravni, kad nam se prohteje, na neprijatelja udariti, i o svom trošku s nami sreću pokušati." [6]

O koristi Vlahah i njihova vodjenja zna se samo gde i o plenu Uskokah. U ono vreme nebiaše verstnih zemljovidah, i pasmina se u nje nije razumela. Kako dakle odkuda-li, ako je živela udomljena, ona znadiaše pute i staze? Na ovo pitanje već odgovorismo. Nu proti javnim zakonom tko je pasminu amo vabio, tko joj je što obećivao, kakova je to javna vera, kako o tih stvarih, proti svojemu vladaru može govoriti jedan dostojanstvenik?

Zašto je narod onoliko radio da se Vlasi urede, i kako idjaše s tim uredjivanjem?

Oko god. 1635. „ban za čas skide oružje i dade se potuliti zameršaje s Nemci i s pukom Tracah. Odabranici, čestje prošeni u kralja, tada negda dojdoše god. 1635. — Na ovo potulenje nagnaše Hervate ne samo različne i pretežke preuzetnosti Tracah i predstojnikah Nemacah

krivice proti plemstvu, nego takojer nova i ubitačna po ovu kraljevinu urota Hladice, glasovita arhimandrita tračkoga. On bo, glas nosiaše, sgernuv herpu novacah ode u Beč k caru, i već dobi za Trace nove zakone, slobo-štine i povlastnice, posve protivne pravom kraljevine i plemstva. Što god Vlasi do sada zemlje derže, ili u buduće budu deržati, da to prosto ostaje njima i njihovim naslednikom, bez svake daće ili službe zemaljskoj gospodi; štogod se tiče tela ili stvarih Vlaha, štogod spada na vojničtvo, na deržavničtvo, na sudstvo, to sve da pada pod pravo i upravu nemačku; napokon, da za volju kratkoće mnoga propustimo, oni nemogu nijedan zločin učiniti, za koj bi se na smert obsudili: samo telom i kesom imaju nadstojnike mestah platiti. Ovi pripisi biahu im dani ne samo proti pravom i na preveliku štetu deržavljanah, nego i da uzmognu slobodno i razuzdano svake zloće činiti, i bili bi doista celu kraljevinu zapleli u vertlog propasti domovine, da nebude i Hladica u vreme preminuo, i da njegovo carsko veličanstvo sve neumiri izdav pismo i potverdiv zakon kojim se oni pripisi ukidaju. Po tom polagodjenju prose staleži i redovi da se Vlasi, stanujući na granici Hervatske i Slavonie na zemljah gospode, izuzmu izpod oblasti satnikah, ter gospoštinam, na čijih su zemljah, celoj sudbenosti povrate, bez diranja u soldačku nadnevnicu.“ Jedan Ratkaj neopazi da se vara govoreći o polagodjenju o ukinutju pripisah! On nastavlja:

„God. 1640. nastoji ban Drašković da se reše zaključci o uredjenju Vlahah. U tu sverhu pisa caru u ime kraljevine, a car pismeno zapovedi Švarcenbergu, nadstojniku granice, neka ostavi zatezanje i izbegavanje, i neka plemstvu zadovolji. Sabor odpravi, s tim carskim pismom, odbor k Švarcenbergu i zahteva neka izpuni carevu zapoved. Švarcenberg odgovori da prie mora pročitati carevo

carevo pismo. Sutra dan on im odgovori, da se nemože načuditi, kako mogu što takova zahtevati u ovo vreme, gde je sva Ungaria uzbunjena Jurjem Rakoczyjem i gde bi oni bunu zavergli. Odbor se zauze svojski za stvar. Švarcenberg mu odgovori: „da on nenosi hervatsku haljinu“, i da će caru pisati da onomu sada nije vreme.“ [7]

Ferdinand II. podpisa zakone god. 1630. na 24. svibnja one godine, a na 5. listopada iste godine izdade Vlahom zakone o kojih Ratkaj govori.[8] Po tom zakoniku, oni su se Vlasi oko god. 1600. iz Turske u Hervatsku doklatili; oni su deržava u deržavi; od vlastelinah i oblastih kraljevine posve neodvisni; zemlju na kojoj pribivaju, imaju vlastničtvom i mogu ju prodati.

Sada znamo što znamenuje gore u tužbi „primanje kmetah.“ Popi, u nimalovrednosti, nebiahu kako kasnie, prosukani, a već onda bez uma, poštenja i vere, u zločah najpervi, tražiahu svoju sreću u neznanju, u potištenosti, u herdji puka. Pravoga plemstva poticahu samo nekolike obitelji, pak i ove kako i druge nadtecahu se s popi. Dakle puk bez svake obrambe, svakomu žertvovan, vidi da Vlasi imaju svoju zemlju; da od nje neplaćuju niti neslužе; da kad moraju u rat, lahko se mogu ukloniti; da izabiru svoje poglavare koji ih zaklanjaju; da mogu bez straha krasti i otimati. To gledajuć, ništa nemogaše biti naravnie, nego da se mnogi nevoljnik, za poboljšati svoje sdvojeno stanje, u Vlahe pomešao, i time prestao biti kmetom.

[1]1604, 14. — [2]1608, 9. post coron.; 1618, 32.; 1630, 24.; 1635, 33.; 1715, 113. — [3]1609, 59. p. c.; 1613, 39. p. c.; 1635, 39. 40.; 1681, 63. 64. Ovde stoje „Vlasi, Slavi i Predavci.“ Po Kerčeliću, Predavci su se zvali oni koji iz zapadne cerkve odoše u iztočnu. Možda su to ime dobili i s toga što su se pervom sgodom jačjemu predavali. Stanovali su na granici. 1638, 53. p. c.; 1647, 47. p. c. — [4]1659, 91.; 1635, 37. p. c.; 1638, 22. — [5]Minuci,

historia degli Uscochi, continuata dal P. M. Paolo (Sarpi) sino all' anno 1616, Venezia, MDCLXXXIII, 30—32. — [6]Georgii Stoboei, epistolae, Viennae, 1758. 100. 193 215. — [7]Ratkaj, V. — [8]Kukuljević, jura, I, 308.

VI

Francezka i Švedska izvojevaše, i vestfalskim ugovorom dadoše i ujemčiše Nemcem slobodu i obstanak. Ludovik XIV. oženi se španjolskom Habsburžkinjom. Ovo biaše time kobnie, što grana kraljevavša u Španjolskoj nepokaživa budućnosti u svojih mužkarcih. Rusia poče javljati se u Europi. Caru Maximilianu II. pokazalo se premalo priklonih Poljakah. Praizka stupi u zametak buduće veličine. Dakle, za carujuću obitelj nije izgleda, do možda u Turskoj.

Eto proročanstvah, opomenah, zaklinjanjah na rat proti Turčinu.[1] A što jer Turčin skrivio, što-li skriviti namerava? Evo što:

„Po milosti nebeskoga i premogućega boga, nedobitan car, gospodujući po svemu svetu od iztoka do zapada sunca, — — javljam tebi, care, kraljiću Ungarie, tvojim knezovom, tvojoj gospodi, tvojim stanovnikom carstva, papi, stožernikom, izbornikom, biškupom i popom: da ću doći sa nekolikimi stotinami tisućah konjanikah i pešakah, hrabrih Turakah, pa ćemo srušiti tvoje carstvo i saterti tvoje podložnike železom i vatrom; uništit ih najokrutnijom smertju koju izmislimo, poubijati sve sužnje-kerstjane i deržat ih na verigah kao pse; detcu nabiti na kolce plotovah kao žabe; podaviti noseće žene kao kuje i njihov porod. — — Željni smo videti hoće-li ti

pomoći tvoj Isus razapeti, kojega zovete vašim spasiteljem, kako tvoji popi prodiču da će ti pomoći, prem je i on već davno umrao, nemogavši ni samu sebi pomoći, ter smo, tomu su nekolika veka, našoj moći i gospodstvu podložili njegovo kraljestvo, baštinu, mesto i zemlju, u kojih se rodio.“[2]

Poslie muhačkoga boja Turčin je smatrao Ungariu svojom: Sulejman veliki, odgovarajuć Ferdinandu I. na prošnju za produljenje mira, daje mu naslov kralja Hervatske, itd. a ne onaj Ungarie.[3] Itako, ono bezumje bude izdano i verovano za navestjenje turskoga rata. Za odbiti onu strašnu napitnicu, sve poherli u pomoć caru Leopoldu.

Ovaj prosi i dobiva pomoć od carstva; knezovi carstva odpraviše dve vojne, papa Alexander VII. posla u gotovu 700.000 rimskih škudah; kralj Španjolske pomože po mogućnosti; kralj Švedske poveća za 2500 ljudih broj vojnikah što ih kao član carstva imadjaše dati; vojvoda Mantove verže na svaku glavu svojih podložnikah, pol pistola, i taj novac odpravi u Beč; vojvoda Toskane uz 5000 škudah u srebru dade trativa za vojsku; republike, genovezka i mletačka, neuzkratiše pomoć; francezkih dobrovoljacah dojde 2000 konjanikah pod zapovedničtvom vojvode Feuillade-a, 4000 pešakah pod onim grofa Coligny-a.[4]

O stanju vojske, god. 1663. piše glavni vodja austrianski: — — „vojna koja se imadiaše krenuti protiv Turčinu, nije brojila 6000 ljudih konjanikah i pešakah, ako se ta vojska prispodobi onoj Turčina, može se reći da bi bila preuzetnost, dà manitost onu ovoj protustaviti, — — a što mogoh učiniti ja, koj ju zapovedah? Primorati se da budem „Hervat“ sa vojnom od 4000 konjanikah? To nepristoja mojoj časti marešala ni mojim dugim službam.“[5]

Montecuculi biaše praktičan: on nemogaše vojevati kao Hervat, s malenom vojskom proti velikoj vojski. Ali

nut čuda, sledeće godine, u glasovitu boju kod sv. Gotarda, ona rukovet Francezah udari upravo kao Hervati, i nadvlada. Montecuculi doznade u isto vreme i da je boj bio, i da je Turčin svladan.[6]

Nakon tolikoga nastojanja, tolike pomoći, tako podpuna dobitja, na mesto terati zastrašena neprijatelja, bude na 20 godinah primirje načinjeno. Zašto? pokaza se u postupanju proti vredniim vlastelinom Hervatske i Ungarie.

Kad Poljaci oslobodili Beč i carstvo, car Leopold učini vojvodu bavarskoga svojim zetom, i zato uzkrati nadvojvodkinju koju biaše obećao kralju Poljačke kao nadarje za pomoć kod Beča; pače kažu i ja čitah u tiskanih uspomenah, da je onomu dobitju pridana i poruga kancelara. Stratmana, koj pismom kralja Poljačke stezan na izpunjenje reči što mu car zadao u pogledu one ženitbe, za sav odgovor napisa na listić ove reči: „treba brati voće za dobe, i nepustiti ju uteći."[7]

Turčina oslabljivahu domaće bune; Poljaci neodoše odmah poslie boja, ter on misliaše da će se za njim natisnuti: sada Turčin biaše slabii. Kako se derži pasmina?

„Posada (Jegre) oslabljivala se kroz Turke koji se izmicahu. Njih 40 dojde kerstiti se." Svatko zna da to nebiahu pravi Turci. „Stotina nevernikah nemogoše oteti voz žita kod Segedina, ter ih potuče 30 Racah. Kod Lipe, evo čanadskih Hajdukah i s njimi Racah. Vojska primaknu se tverdjavi Butziu na litici medju Dravom i Savom. Posada joj biahu Vlasi i Turci, oni isti koji su branili Viroviticu. Požežki baša zapovedi onoj posadi neka se brani do zadnje kapi kervi, drugačie da će on svakoga na kolac nabiti. Ovo javi nekoj Vlah koj dojde predati se. Zauzev onu tverdjavu, Vlahe razdeliše u ungarske pukovnie. Požega ima jako veliko tergovanje, i oko 10.000

pomoći tvoj Isus razapeti, kojega zovete vašim spasiteljem, kako tvoji popi prodiču da će ti pomoći, prem je i on već davno umrao, nemogavši ni samu sebi pomoći, ter smo, tomu su nekolika veka, našoj moći i gospodstvu podložili njegovo kraljestvo, baštinu, mesto i zemlju, u kojih se rodio.“[2]

Poslie muhačkoga boja Turčin je smatrao Ungariu svojom: Sulejman veliki, odgovarajuć Ferdinandu I. na prošnju za produljenje mira, daje mu naslov kralja Hervatske, itd. a ne onaj Ungarie.[3] Itako, ono bezumje bude izdano i verovano za navestjenje turskoga rata. Za odbiti onu strašnu napitnicu, sve poherli u pomoć caru Leopoldu.

Ovaj prosi i dobiva pomoć od carstva; knezovi carstva odpraviše dve vojne, papa Alexander VII. posla u gotovu 700.000 rimskih škudah; kralj Španjolske pomože po mogućnosti; kralj Švedske poveća za 2500 ljudih broj vojnikah što ih kao član carstva imadjaše dati; vojvoda Mantove verže na svaku glavu svojih podložnikah, pol pistola, i taj novac odpravi u Beč; vojvoda Toskane uz 5000 škudah u srebru dade trativa za vojsku; republike, genovezka i mletačka, neuzkratiše pomoć; francezkih dobrovoljacah dojde 2000 konjanikah pod zapovedničtvom vojvode Feuillade-a, 4000 pešakah pod onim grofa Colignya.[4]

O stanju vojske, god. 1663. piše glavni vodja austrianski: — — „vojna koja se imadiaše krenuti protiv Turčinu, nije brojila 6000 ljudih konjanikah i pešakah, ako se ta vojska prispodobi onoj Turčina, može se reći da bi bila preuzetnost, dà manitost onu ovoj protustaviti, — — a što mogoh učiniti ja, koj ju zapovedah? Primorati se da budem „Hervat“ sa vojnom od 4000 konjanikah? To nepristoja mojoj časti marešala ni mojim dugim službam.“[5]

Montecuculi biaše praktičan: on nemogaše vojevati kao Hervat, s malenom vojskom proti velikoj vojski. Ali

nut čuda, sledeće godine, u glasovitu boju kod sv. Gotarda, ona rukovet Francezah udari upravo kao Hervati, i nadvlada. Montecuculi doznade u isto vreme i da je boj bio, i da je Turčin svladan.[6]

Nakon tolikoga nastojanja, tolike pomoći, tako podpuna dobitja, na mesto terati zastrašena neprijatelja, bude na 20 godinah primirje načinjeno. Zašto? pokaza se u postupanju proti vredniim vlastelinom Hervatske i Ungarie.

Kad Poljaci oslobodili Beč i carstvo, car Leopold učini vojvodu bavarskoga svojim zetom, i zato uzkrati nadvojvodkinju koju biaše obećao kralju Poljačke kao nadarje za pomoć kod Beča; pače kažu i ja čitah u tiskanih uspomenah, da je onomu dobitju pridana i poruga kancelara. Stratmana, koj pismom kralja Poljačke stezan na izpunjenje reči što mu car zadao u pogledu one ženitbe, za sav odgovor napisa na listić ove reči: „treba brati voće za dobe, i nepustiti ju uteći.“[7]

Turčina oslabljivahu domaće bune; Poljaci neodoše odmah poslie boja, ter on misliaše da će se za njim natisnuti: sada Turčin biaše slabii. Kako se derži pasmina?

„Posada (Jegre) oslabljivala se kroz Turke koji se izmicahu. Njih 40 dojde kerstiti se.“ Svatko zna da to nebiahu pravi Turci. „Stotina nevernikah nemogoše oteti voz žita kod Segedina, ter ih potuče 30 Racah. Kod Lipe, evo čanadskih Hajdukah i s njimi Racah. Vojska primaknu se tverdjavi Butziu na litici medju Dravom i Savom. Posada joj biahu Vlasi i Turci, oni isti koji su branili Virotiticu. Požežki baša zapovedi onoj posadi neka se brani do zadnje kapi kervi, drugačie da će on svakoga na kolac nabiti. Ovo javi nekoj Vlah koj dojde predati se. Zauzev onu tverdjavu, Vlahe razdeliše u ungarske pukovnie. Požega ima jako veliko tergovanje, i oko 10.000

kućah. Turci potegnuv se iz nje, oteše i odnesoše sve što mogoše, i što boljega imadoše. Raci koji stanovahu na većjemu delu. Dunevald zauze Cernik — — — koja Turci zasebice ostaviše. Svi Vlasi osvojene zemlje dojdoše podložiti mu se i za pokazati radost za oslobodjenje od turskoga jarma. Njih 3000 ponudi se da će s njegovom vojnom vojevati, ako kamo udari. Dunevald dobi zapoved ići k Oseku, ojačiti nemačku posadu, za dobiti većju sigurnost za Race. Gerci i ostali stanovnici koji biahu ostavili Slavoniu kadno ju carevci osvojiše, počeše se vratjati u svoju pervašnju postojbinu, kon što im se proglasi da će biti ostavljeni u podpunoj slobodi uživati svoj imatak. Obreklo im takojer, umanjiti štibre na više godinah. Na to ih se mnogo povrati.[8]

Nekoj vredan Slavoserb sabra iz različnih pisacah vojevanje Austrie proti Turčinu od god. 1683—1790. Iz te sbirke vadimo:

„God. 1683. iz obkoljena Beča idu dva Raca, listonoše. Jedan ih, pevajuć tursku pesmu, prevari Turke. Izide iz turskoga zalega mnogo puka i pustoši po Turskoj. Doznav da su nekoji njegovi u Carigradu sasečeni, razjari se još većma. Rac listonoša ili uhoda druguje s Turčinom, i dok mu se prilika pruži odseče Turčinu glavu iz zasede i odvede mu konja. Devet Racah utekavših iz Budima, javlja što je i kako je tamo. 300 turskih Vlahah napade iz zasede na Turke, koji po pogodbi idjahu iz Bunića u Bihač. Nekoliko turskih Vlahah dojde k austriskomu generalu i kazaše mu da će primiti kerstjansku veru, i njegova preuzvišenost uze u granicu 200 obiteljih tih Vlahah.

U Aradu tergovahu Vlasi sa Židovi i Turci, pa kad Austrianci grad zauzeli, odkupiše se i Raci tako, da njih 12 dade jedan milion. Iz Budima, jedva za vremena, od

straha, uteče Racah sa 500 ovacah; u Budimu s turskom vojskom, sbilja biaše 400—500 Racah; oni obradjivahu vinograde, a vino prodavahu Racem po selih; dobrovoljno utekavši Vlasi uveravaju da će carskomu veličanstvu u buduće verni biti.

Pod zapovedničtvom Hasan baše stoji 4000 Racah i namiravaju pristati k austrianskoj vojski, dok ova Savu prevali. I sbilja, izneveriše se Turčinu iz zasede, i oko Oršave, Raci i Vlasi. Iz Niša došavša dva Raca javlju o stanju i nakanah turske vojske.“ [9]

Knjiga iz koje to izvadismo, ima 340 stranah. Mi dojdosmo do 69. i dalje nemožemo jer nam se grusti. S istoga razloga izpuštamo i izvestje Bartensteina. Onaj sabiratelj zagovoren je svojom pasminom ili zanešenostju; drugomu nikomu nebi obraz podnio ni prispodabljati a kamo usporedjivati Hervate sa Serbi, primeravati ovu pasminu s narodom, koj je premnogo sagrešio proti drugim a najviše proti samu sebi; nu koj svoje ime uhadjanjem, neverom, izdajom, podlostju, nebiaše okaljao.

Dok se pasmina po Hervatskoj i Ungarii, u skrajnosti ili u prilici hvata Austrie, 7000 Morlakah, bivših podložnikah Turske, god. 1684. sa Mletčani udari na Turčina. [10] Ova rukovet zatočnikah ljudske kervi, i njihova pokolenja, pod upravom Mletakah, do god. 1717. ote od Turčina današnju Dalmaciu. Što se nebi učinilo s ove strane, da bude vlada barem kakova biaše Mletačka, makar naprama tudjemu narodu.

Težko da je Sigismund Bátory makar nagadjao veličinu deržave koje, prozvav ga kraljem, ponudiše mu despotstvo one tri prevredne glave Racah. To je znao time bolje Juraj Branković.

Starinska obitelj Brankovićah biaše već davno izumerla. Jer već u XVI. veku Berislavić nosiaše naslov

despota Rašie; jer Brankovići imadiahu velika imanja u Hervatskoj i Ungarii, imanja koja Turčin zauze i derža, nu kraj svega toga praktični Brankovići nebi bili dali svoju kerv i svoje ime tako dugo zaboraviti da o njih nebiaše ni spomenka; i jer Brankovići biahu primljeni, priznani velikaši Ungarie, a čovek o kojemu govorimo, jagmio se za baroniu i za grofiu. U diplomi o grofii da ga priznalo čedom starinskih Brankovićah. Ako je to istina, čemu ta diploma? Nebijaše li na tisuće nedvojbenih vlastelinah, koji itako pisma nisu imali, nevrediaše priznanje više nego pismo? Doista, i tu vrediše dokazi i razlozi, kakovimi se i Hladica služio.

Taj Juraj Branković, rodjen u okolici Jenö, u Ungarii, u kući, u kojoj se rodio, naučio se turski jezik, prodavajuć se svakomu i petljajuć svagde, obio Ungariu, Austriu, Erdelj, Moldaviu, Valakiu, Tursku, Rusiu, pripoveda, da ga je god. 1663. metropolita od Ipeka, u cerkvi, usred Adrianopola, proglasio despotom; da je sa sobom amo preveo na tisuće rodjakah si: „da mu kao naravskomu baštiniku despotah Serbie, zapadaju Serbia, Bosna, Mysia, Bulgaria, Tracia, Srem, i sve zemlje od Oseka do Carigrada.“ Da bude to znao Bátory, valjda bi bio zrelie promislio o ponudi časti „despota.“ Onaj čovek nepokaživa svoje visoko dostojanstvo, dok se neukaza prilika, da bi Turčin iz ovih stranah mogao proteran biti. A sada, on udari mersiti osnovu cara Leopolda, koj ga dade baciti u tamnicu, gdje je godine 1711. i preminuo.[11]

[1]Hammer, L. IV. — [2]Freschot, ristretto dell' istoria d' Ungheria, Bologna, 1686. 130. — [3]Busbecque, p. 550. — [4]Histoire des revolutions de Hongrie, à la Haye, 1739., u 6 svezakah, I, 228.; Freschot, onde. — [5]Memoires de Montecuculi, Strassbourg, 1740. 350. „me reduir à faire le Croate avec un corps de 4000 cheveaux?“ — [6]Hist. des rev. de Hongrie, Uspomene grofa Nikole

Betlena, i one kneza Rakoczya, tiskane s ovom posvetju Betlen biaše, za boja kod sv. Gotarda nazočan. — [7]Histoire du prince Ragotczy, Paris, 1707., I. — [8]Histoire des troubles de Hongrie, Paris, 1688. 11. 49. 51. 138—40.—142. 155—6. 335—6. — [9]Freiwillige Theilnahme der Serben und Kroaten an den vier letzen Oestr.-Türk. Kriegen, Wien, 1854. 9. 11—12. 21—3. 29—30. 33. 37. 60. 62. 69. — [10]Hammer, LVIII.; Giovio piše XXXVI. XXXVII. da Uskokah biaše verno Turčinu. Moguće da to biaše nečista pasmina koja je ono ime uzimala, a moguće takojer da se pravih Hervatah potegnulo na tursku granicu, pak nevidiv sgodnu priliku, neudaraše na Turčina. Kad-li Uskoci, bivši prešli u ovu Hervatsku, opazili se prevarenimi pak se složili s Mletčani proti Turčinu, i oni se Uskoci pridružiše. — [11]Čaplović, II, 26.; Szalay, 15.

VII

Turčin uzmiče, austrianska vojska sledi ga stopom u stopu, i evo je već u Arbanaskoj i u Macedonii, ter se pita samo o času baciti Turčina u Aziu. U toj nadi, na 6. travnja 1690. izdade car Leopold pismo, po svoj prilici na Arsenia Cernovića, nadbiskupa u Ipeku. Tu stoji: — — „javiše nam kako vam kerstjanstvo na serdcu leži. Sa zadovoljstvom razumismo kako idjaste na ruku Piccolominiu, našemu generalu u tih stranah. Ovomu se nadamo i za buduće, osobito od pobožnosti vas, koji ste tolikog ugleda po gotovu Arbanasom i Racem: svojski ćete, nedvojim, pomoći da ovom sgodom koju bog pruži, sbace turski jaram, ter sdruženi s našim oružjem, barbarsku okrutnost svimi načini sataru i ugase. To je delo bogu preugodno i dostojno naše milosti, koju kako vam nudimo, tako u sgodi živimi dokazi posvedočiti nećemo propustiti.“

Isti dan izdade car Leopold i sledeće pismo: „svim pukom i pokrajinam, od nasledne naše kraljevine Ungarie

odvisećim, i svim koji budu ovo čitali ili čuli, najprie pako puku arbanaskomu. Znajte, da turski rat na koj smo prekeršenjem ugovora i nepravedno izazvani, po deržanstvu našemu, pod zaštitom boga i uzdavajuć se u pravicu naše stvari, samo zato nastavljamo, za da puke nami pravom podložene i pravom od rečene naše kralj. Ungarie odviseće, i sve ostale kraljevine, grozovitu sužanjstvu Turakah otete, pervašnjoj slobodi, povlasticam i s telom od kojega vise, jedinstvu povratimo, ukinuv sve zloporabe, i izpraviv mane, što ih kervolok Turčin uveo, i predav svakomu svoje pravo.

Zato premilostivno nagovaramo sve puke po svoj Arbanaskoj, Servii, Mysii, Bulgarii, Silistrii, Ilirii, Macedonii, Rašii, i po ostalih pokrajinah od rečene naše kraljevine Ungarie odvisećih, i sve ostale puke plačuće pod turskim jarmom, da bogobojećoj i otčinskoj našoj želji odgovarajuć, ovom presgodnom prilikom, gde je sila turska satervena tolikimi udarci našega dobitna oružja, za blagostanje, za oslobodjenje i za unapredjenje vere kerstjanske svi k nami pristupe; da proti Turčinu oružje pograbe; da se našim četam, po sgodi, na zapoved naših vodjah, koji će s velikom vojskom onamo doći, pridruže; da ovim hranu i što trebaju, po mogućnosti nabave; i da u svakoj prilici proti skupnu neprijatelju pripravni u pomoć budu našim vodjam, koji će ih štititi proti svim navalam turskim, i po našoj zapovedi vojnički red svagde deržati; da se k našemu zakonitomu gospodstvu s dobra povrate, ako hoće izkusiti našu milost i miloserdje.

Obričemo vam svim — — najprie čuvav svakoga veru, slobodu izabirati vojvodu, povlastice i prava, oproštenje od svakoga javnoga tereta i štibre, izuzev starinska i obična prava kraljah i gospode prie dolazka Turakah, ukinuv i u tih svaku zloporabu što ju Turčin uveo, opro-

štenja od javna tereta osim u slučaju potrebe ratah, u kojih za vaše vlastito blagostanje i obranu, iz naklonosti dopustjati ćete nuždne pripomoći kojimi će se moći naše čete uzderžavati, pokrajine braniti, i težkoće rata podnašati.

A kada se odbaci turski jaram, sva ćemo u stalan oblik, u red kako valja, za budućnost, po vašoj želji i zadovoljstvu spraviti, pak ćemo, povrativ svakomu svoja prava, slobodu vere, povlastice i sloboštine, svim i svakomu pravicu krojiti, ter svim milosti, miloserdja, dobrotivosti i otčinskoga našega zaštitničtva preobilne dokaze pružati. Poverh toga obećivamo, dajemo i dopuštamo svim i svakomu, slobodan posed dobarah gibivih i negibivih, koja Turkom u svojih granicah otmu.

Na noge, dakle za boga, za veru, za blagostanje, za slobodu, za uzpostaviti vašu sigurnost; bez straha pristajte na našu stranu; vaša ognjišta i obradjivanje poljah, neostavljajte; vaše drugove pozovite neka vas slede, ter ovu pruženu od boga i od nas sgodu, koja vam se već nikada nebude pokazati, prihvatite, ako vam je za vas, za vašu detcu, napokon za ljubljenu domovinu, kad vam, u ostalom, mi svim i svakomu našu carsku i kraljevsku milost obilno nudimo.“

Szalay prevodi ovo pismo po Kerčeliću. U ovome, kako i u izdanju, kojim se ja služim, stoji: „lares vestros culturamque agrorum non deserite;“ a Szalay ima: „verlasset eure Häuser, eure Felder — — —.“

Očito, car Leopold obriče ovim pukom sve blagodati u njihovih zemljah, a ne u Hervatskoj ni u Ungarii. Znamenito da ih opominje, neostavljati postojbine. Car Leopold govori o rečenih pucih i zemljah kao udih Ungarie, s kojom da se imaju sjediniti. Mogahu-li uda želiti si stanje onoga tela? Uzmimo da u Požegi biaše samo 7000 kućah, i u njih po tri duše. Matia Radonay postav biskupom

pečuhskim, najde u svojoj biskupii 30.000 Arievacah, koje pokersti.[1]

Dakle, za turskoga gospodstva, biaše dosta puka medju Savom i Dunajem. Istina, za rata opustošeno je 734 kerstjanska i 85 turskih selah. Ali ratom nije mnogo puka poginulo, puk bo se za vremena ugibao. Kako je dakle to, da god. 1687. u trih županiah dolnjega Posavja, u bivših trih pukovniah one pokrajine, i u županiah Baranje i Tolne, nebiaše nego dvadeset tisućah dušah?[2]

Zabilježeno je da su Zvorničani, njih 4000, s Turčinom odišli;[3] znamo da je načinjen zakon proti puku ovih stranah koj se hotice Turčinu podlagao; znamo da isti Stobe smatra stanje puka u ovih zemljah, naprama onomu pod Turčinom, gotovim sužanjstvom; znamo da su Gerci i drugi odišli iz dolnjega Posavja, dok su se Austrianci u njemu pokazali: time znamo da se premnogo puka za uzmicavšim Turčinom potegnulo.

God. 1687. bude proglašena Ungaria naslednom kraljevinom za mužki spol. O saboru koju to učini, stoji u u proglasu Rakoczyevacah: „— gaženje naših zakonah i povlasticah doveršeno je u saboru, što ga car god. 1687. u Požunu sazvao. Ovde nebiaše caru dosta, silom i nasiljem dat izabrati za sebe živa, kraljem Ungarie nadvojvodu Josipa, sina si, kasnie kralja Rimljanah i cara nego, takodjer primorao poklisare kojih se gospodarom učinio, ter nebiahu u stanju protusloviti njegovim pohotnostim, proglasiti našu krunu naslednom u njegovoj obitelji, i u grani kraljevavšoj u Španjolskoj.[4]

U toj „naslednoj kraljevini“ gospodariše austrianske čete sa Raci tako, da Rakoczy kao mimogred napomenu: „— nemili se izreći da je nevoljni puk u sdvojenju kon što su mu izcerpljena sva sredstva platjanja. Nećuvenih primerah: videlo se da se nekoji od nevolje sami obesiše,

da jedni svoj udes turskim sužanjstvom olakšaše, da drugi svoje žene vojničkoj overhi, svoju detcu Turkom u zalog dadoše. Seljani i sada jadikuju da im je pod gospodstvom meseca (Turčina) mnogo bolje bilo. Službeno je dokazano, da je otimanje Austriańacah jedne godine jednako ukupnoj štibri što se Turčinu platila kroz petdeset godinah.“ [5]

Kad tako biaše telu, nije čudo da Hervati i narodi Ungarie nevojevaše po svoju nekadanju proti Turčinu, nije čudo, da se namenjena uda uzprotiviše sjedinjenju, ter sdruživ se s Turčinom, one osloboditelje proteraše. Uz Cernovića biaše pristalo malo i gorjega puka. Dakle on opaziv pogibel koja mu preti od Turčina i od puka, javi caru Leopoldu kroz Izaiu Diakovića, biškupa Jenöskoga, da nemože u postojbini ostati. Na to Lepold pod 21. kolovoza 1690. izdade sledeće pismo:

„Arseniu Cernoviću, iztočne cerkve gerčkog obreda Racah nadbiskupu, biškupom i svim ostalim cerkvenim i svetovnim staležem, satnikom, podsatnikom, napokon celu obćinstvu istoga gerčkoga obreda i naroda Racah, po Gerčkoj, Bulgarii, Rašii, Hercegovini, Dalmacii, Podgorju i Jenöskoj okolici i po priklopljenih mestih. Ne samo iz ponizna pisma što nam ga predao u ime svih vas, poslanik Izaia Diaković, biškup Jenöski, nego i iz ustmena njegova razlaganja premilostivno doznadosmo prepokornu vašu zahvalnost, što vas iz čeljustih barbarskoga kervoloka otete pervašnjoj slobodi povratismo, i večnju obvezanost koju za toliko dobročinstvo izkazano, kako treba, izpovedate dužne vas i vaša pokolenja, opazismo tim većjim zadovoljstvom, što priznav naše pravo, baciste se u krilo naše milosti i miloserdja, kao gospodina i kralja vašega zakonita, ter pod okriljem zaštite naše odsada živeti i umreti, slavnom čverstoćom serdca očitujete.

Zato vas sve i svakoga u štitničtvo naše ne toliko primamo, koliko otčinski opominjemo, da tu nakanu hvale vrednu u serdcih vaših učverstite, detci uvek ulivate, i u svih prigodah to većma pravimi dokazi potverdite. Dakle hvatajte oružje proti zakletu neprijatelju kerstjanskog imena i progonitelju vašemu, pod zastavom našom i upravom naših vodjah, za osvetiti krivice, nevolje i nesreće, koje vam je do sada najnepravednie i najokrutnie zadavao.

Uzvratno, za da blagost i slast carstva i gospodstva našega odmah na pragu oćutite, prošnje vaše prirodjenom nam priklonostju uslišiv, premilostivno odlučismo: da slobodno možete ostati kod običaja iztočne cerkve gerčkog obreda Racah, i uz starinski kalendar; da vam, kako ni dosada, nikakovi cerkveni ni svetovni staleži nezadavaju neprilikah; da možete slobodno, medju vami, po volji, iz naroda i jezika Racah postavljati nadbiškupa, kojega staleži, cerkveni i svetovni izmedju sebe izaberu; da taj nadbiškup ima prostu moć razpolagati sa svimi cerkvami iztočnog obreda, biškupe posvetjivati, duhovnike u samostanih razdeljivati, cerkve, gde uztreba, o svom trošku graditi, po gradovih i selih račke duhovnike rediti, — rečju da ima vlast, kako i dosada, gerčkog obreda cerkvam, i te sledbe obćini načelnikom biti, ter svojom cerkvenom vlastju po povlastnicah od pervašnjih kraljah Ungarie podeljenih vam u svoj Gerčkoj, Rašii, Bulgarii, Dalmacii, Bosni, Jenöskom, Hercegovini, Ungarii i Hervatskoj, gde ih činom žive, u koliko i dok svi i svaki nami verni i podložni budu. Dalje, staležem cerkvenim t. j. nadbiškupu, biškupom, koludrom i svake versti duhovnikom gerčkog obreda, u samostanih i cerkvah razpolagati, ostaje njihova vlast tako, da vam nitko nesmi u samostanih, cerkvah, stanih vaših, silu činiti; od de-

setine, štibrah i nastanjivanja vojnikah, ostaju prosti kako od nekada; svetovnik neima pravo na duhovnike, njih kojega zatvoriti ili uhvatiti, nego nadbiškup takove duhovnike koji skrive, pravom cerkvenim ima pedepsati. Podeljujemo takojer i potverdjujemo gerčkog obreda cerkve, samostane, i na nje spadajuća, kao i dobra slišajuća nadbiškupu i biškupom, bila ona kakova mu drago, posednikom njihovim, po podelenju pervašnjih kraljah Ungarie. Zapovediti ćemo da vam se nekoje cerkve što vam Turčin oteo, osvojene predadu; napokon nećemo terpiti da itko smeta vašega nadbiškupa, ili biškupe, kada po potrebi budu oblazili samostane, cerkve, po gradovih ili selih, kada budu podučavali župnike ili obćinu."

Podgorje, o kojemu je govor u tom pismu, i kasnie o Vlasih, ono je na desnoj obali dolnje Kupe, kamo je pasmine, na sveršetku XVI. veka, iz okolice temešvarske, izpod turske sablje uteklo.

U pismu se govori sad u drugoj, sad u tretjoj osebi. Mnoge izreke dadu se svakako tumačiti. Kad je ono izdano, begunci biahu još na desnoj strani Save. Razumeva se da Hervati i narodi Ungarie negledaše lepo te begunce, i da se njihovu prepustjenju protiviše, tražeć temelj možda i u onoj izreki, gde-no se kaže da povlastice spadaju na Race „gde činom živu." Možda ih i satnici čuvaše kao svoje buduće pomoćnike; — a ni vlada neznadiaše kamo bi onaj čas s njimi. Bilo što mu drago, od proletja stezahu nesrećnike na prostor što ga vojska zauzimala, ter oni pogibahu od svakoga zla. Već prie koriaše stožernik Kolonić cara Leopolda u neizabranih rečih, zašto tu svetinu amo mame, a puštaju da ovde upravo cerkiva.

Na jauk, tužbe i prikore, izdade car Leopold pod 11. prosinca 1690. pismo „na prelate, barone, velikaše i

plemiće, velike župane i podžupane svih podžupaniah, sudce gradovah i drugih tergovištah i selah, konsule i načelnike, zapovednike tverdjavah, satnike i podsatnike, i sve kojega god staleža, časti, vojničke i penezne službe, gdegod u Ungarii, Dalmacii, Hervatskoj, Slavonii, Servii, Rašii, Bulgarii, Bosni i pridruženih delih: Hercegovini, Jenöskom i Podgorju." Tu javlja da je izdao ono pismo, napominje njegov saderžaj, i zapoveda da ga obderžavaju i obderžavati dadu," a nada sve da rečenu nadbiškupu kad što priliku za voziti se nabavite."

Ovo pismo, izdano kroz ungarsku kancelariu, dokinu sumnju narodah Ungarie, ter se sada stopervo begunci po onoj zemlji i po dolnjem Posavju razsuše. Mora da u Ungarii biaše strašno nezadovoljstvo, različno tumačenje pisma, kad je car Leopold morao pismo od 21. kolovoza 1690. izdati na 20. kolovoza 1691. kroz ungarsku kancelariu. Ovde su pridane, poslie „Hervatskoj", reči „Mysii i Ilirii", i poslie „obćinu" sledeći nametak: „Mi ćemo se po mogućnosti tersiti, da uzmognemo našim dobitnim oružjem i pomoćju boga rečeni puk rački čim skorie u zemlje ili postojbine, što ih prie posedovao, opet povratiti i neprijatelje odonuda proterati. Hoćemo da rečeni puk rački ostane pod upravom i razpolaganjem vlastita poglavarstva, i da uživajuć povlastice koje mu dadosmo, žive po svojih običajih. Pristajemo i na to, ako tko sleditelјah gerčkog obreda umre bez detce i rodjakah, da sva njegova ostavina zapadne nadbiškupu i cerkvi; isto tako, ako umre nadbiškup ili biškup, sva njegova ostavina zapadne nabiškupii. Napokon, hoćemo premilostivno i naredjujemo, da svi odvise od nadbiškupa, kao svoje cerkvene glave, u svemu duhovnom i svetovnom."

Iz pisamah cara Leopolda vidi se, da se stanovita pasmina klatila po svih desno dunajskih pokrajinah Tur-

ske, da se sva pasmina zvala račkom; i da je njezinih članovah, za Cernovića, sbilja uteklo iz svih onih zemaljah.

Što se razumi kroz „vlastito poglavarstvo Racah?“ U pismu Ferdinanda II., koje napomenusmo, stoji ovo: medju Savom i Dravom tri su satničtva (austrianska) koprivničko, križevačko, ivaničko. Raci svakoga sela izabiru o Jurjevu jednoga sudca ili kneza, muža verstna, i i to javljaju generalu. O Jurjevu svake godine sastaju se svi knezovi i dva do tri starešine ili prisežnika satničtva, pak izabiru velikoga sudca, vešta domaćim zakonom, i osam prisednikah. I ovaj se izbor javlja generalu, koj ga u ime cara potverdjuje ako nije zakonite zapreke; ako-li je ova, on javlja caru. Ovaj sudac, kao predsednik, i ovo osam prisednikah, rešava sve pravde i razpre svojega satničtva ili okružja po ovoj ustanovi. U pregrehah protivnih javnu miru i koristi, i drugih, koje pitaju pedepsu kervi, knezovi imaju krivce odmah uhvatiti, i velikomu satniku svojega okružja u ruke profoza predati. Medjutim ima veliki sudac sa prisednici stvar razgledati, za da se krivac kad se krivnja dokaže, uzmogne predati bojnoj oblasti. Za manje pregrehe mogu sami knezi krivce zatvoriti. Uredjen je i gradjanski postupak: od pervoga suda prosto je za deset danah prizvati na generala.

Biaše-li to „poglavarstvo“ s timi postupovnici uvedeno i u Ungarii, ter kako i u čemu biaše „nadbiškup glavom od koje visiše Raci?“ — To ja neznam. U nadi uživati one povlastice, nagernuše novi begunci, ter nije čudo, što pripovedaju da je za Cernovića došlo 37.000 obiteljih. A očita je istina da puk raztrešen po celoj Ungarii, nikako nemogaše uživati te povlastice. To biaše glavni razlog koj prinuka cara Leopolda, da Cernovićeve begunce sterpa na stalan komad zemlje. Oni prosiše za Kumaniu, dolnjega Posavja, i oso-

bito za „malu Vlašku“, nu redki, Cincari, ostadoše u dolnjem Posavju, ostali koji se neoteše budu god. 1694. bačeni medju Dunaj i Tisu.[6]

Suvišno bi bilo dokaživati da domaće oblasti za uzderžati svoja prava i svoj ugled, da popi zapadne cerkve iz sebičnosti, da vlastelini, mnogi od potrebe, da svi ovi kako i drugi stanovnici kraljevine iz meržnje proti beguncem i njihovoj pasmini, svakom prigodom, i navlaš gaziše one povlastice. Zato, na pritužbu Arsenia Cernovića, izdade car Leopold, kroz ungarsku kancelariu, pismo pod 4. ožujka 1695. Ovo je pismo upravljeno na glavna zapovednika vojske u gornjoj Ungarii, na bana Hervatske, na sve dostojanstvenike gradjanske, na sve častnike i službenike, takojer penezne, na sve oblasti Ungarie, Dalmacie, Hervatske i Slavonie. Ovo je pismo znamenito, što u njemu pervi put dolazi „puk servianski ili rački, Servianci ili Raci.“ Valjda zato, jer su upravo stanovnici Serbie najžestje zvali Turčina i s njim terali Austriance. Dalje, znamenito je, što se oni begunci izdavaju za prognanike: što car Leopold potverdjuje povlastice, „dok mu se s vremenom drugačie nesvidi;“ što car Leopold „prepustja i terpi biškupe postavljene po Arseniu Cernoviću;“ i što Racem biahu od volje bojna veća odkazana zemljišta za stanovati. — U ostalom car Leopold zapoveda obderžavati pervašnja pisma.

[1]Hist. des troubles de Hong. 151.; primeri opazke kod biškupa Radonaya pridane zaključkom zakonah 1687. u corpus jur. hung. Arievci verovaše samo u boga otca, ne u sina ni u duha svetoga. Dakle nebiahu kerstjani kako nisu ni naslednici njihovi, Socinievci ili Unitarci. — [2]Szalay, 23. — [3]Hammer, LIX. — [4]Hist. du prince Ragotczy, VII, — [5]Hist. des rev. de Hongrie, II, 81, 214, 221. — [6]Szalay, 24. „Mala Vlaška“, po Taubeu, III. 25, počima od Požege, vuče se k Pakracu, odovuda do križevačke županie, pa preko Save

u Bosnu. Kraljeva ili Kraljeva Velika, biaše joj glavno mesto. Primeri, Kerčelić, 404., Zemljovid Towmson, voyage en Hongrie, i onaj hist. des rev. de Hongrie.

VIII

Zna se zašto i kako se puci Ungarie deržaše Rakoczya. O pasmini piše sam Rakoczy:

„Proti nadutim Racem odpravih vojsku koja nadvlada nje i glasovita im načelnika Kiss-Balaša. — Javiše mi da je Franjo Diak (Rakoczyevac) uzeo Solnok i potukao glasovita račkoga kapetana Kibu sa 3000 ljudih došavših Solnoku na pomoć. — Moji vojnici uhvatiše i Savu, rodom Raca, nu po Nemcih odgojena pod imenom barona, ovo poradi ulagivanja i vernih službah, što ih učinio za lišiti Erdelj slobodah. To biaše čovek lukav i po naravi i umitjom. Poslah Diaka i Illosvaya u Földvar, neka ukrote ili za me dobiju Race koji stanuju na obalah Dunaja. Oni nadvlaše Kraicza, koj zapoveda posadom budimskom i suljom Racah. Prie toga, bez mojega znanja, oni Raci odpraviše poslanike do Károlya (Rakoczyevca) za predati mu se. Povratiše se sigurni zadanom rečju; nu moja vojska, nebivša o tom ubavestjena, postupa proti njima kao neprijateljem. Na to Raci razjareni pridružiše se neprijatelju, i nebiaše moguće odtisnuti ih od njega. — Moji vojnici, prosti seljani, bojahu se Racah, stanujućih na obalah Dunaja i Tise. Ovaj narod, naravski neprijatelj Ungaracah, kad bi znao da je moja vojska blizu, zaderžavao bi se u svojih stanovih; a dok bi se ona odmaknula, Raci se sakupljahu za udariti na gradove i sela u kojih neostajahu nego žene i starci,

a proti ovim činiahu oni prava barbarstva, sekuć žene i detcu i paleć. — Fluck zapovednik (austrianski) u Beču predade staru gradinu. Raci bežahu na sve strane, nateravahu ih po barah, upaljivahu šaš u koj se sakrivahu. Svi Raci biahu utekli u Tursku. — Dadoh zauzeti Segedin, najsigurnie utočište Racah koji stanuju na Tisi. Zahtevah od baše temešvarskoga neka s granice ukloni Race, koji biahu tamo utekli, za da se već neuzmognu povratiti.“ [1]

Rakoczy je sam sebe varao, ako je sbilja mislio da bi Raci ikako bili uz njega pristali.

Arsenij Cernović biaše iz vidjene obitelji hervatske, njegov valjda rodjak, Mihovil, biaše u Carigradu mletački tumač, i god. 1565. poslanik cara Maximiliana.[2] Moguće da ovaj muž poče progledavati. Ali što mogaše već sada? Njegov puk zamrazio se već od nekada domaćim narodom, pak je valjda on gledao zato odurna Raca zameniti zemljopisnim Serviancem; Austria ga deržala od milosti dok joj bude veran; nebiaše izgleda da će Turčin biti proteran; kao veleizdajici nebiaše u Tursku povratka. Austria je o njemu sumnjala, kad ga je god. 1701. s granice u Sv. Andreu nad Budimom, i odovuda u Beč prenela, gde je god. 1706. i umrao.[3]

Car Josip I. potverdi Leopoldova pisma, ono od 6. travnja (drugo) i 20. kolovoza, 1691. na 7. kolovoza kroz austriansku ona od 21. kolovoza, 11. prosinca 1690. i 4. ožujka 1695. na 29. rujna 1706., kroz ungarsku kancelariu. U austrianskoj potverdnici stoji: „da su došli Arsenij Cernović, iztočne cerkve gerčkog obreda nadbiškup, i Racah patriarka, i pokolenja (gentis) ilirskoga ili račkoga svi staleži“, pak se pridaje: „Prideržavamo podpunu vlast, kada se dobrotom boga, ter složnom pomoćju ovih ilirskih i drugih naših vernih podložnikah, našoj

kraljevini Ungarii i susednim našim pokrajinam mir povrati, one sloboštine, polakšice (praerogativas) i povlastnice dalje tumačiti, i kako vreme uzpita, u bolji oblik spraviti, ter ujedno preblagonaklono naše serdce pokolenju ilirskomu obilnie dokazati, kao što se bude videlo probitačno našim kraljevinam, pokrajinam i istomu puku ilirskomu."

U potverdnici ungarskoj stoji: da je prosio Arsenij Cernović, iztočne cerkve gerčkog obreda nadbiškup, i Racah patriarka, u ime i osebi svojoj i svega pokolenja račkog i puka servianskoga," pak se pridaje: „Osim toga osiguravamo rečena patriarku i nadbiškupa, i sav puk rački, tverdo i kraljevskom rečju, buduć se ostale njihove prošnje, ovde i sada poradi uzburkana stanja naše kraljevine Ungarie nemogu lahko razpraviti, dok se mir u onoj kraljevini pokaže, da ćemo dobrotivno odlučiti, ter ih, u koliko se vašoj službi i pravom kraljevine neprotive, milostivno prihvatiti, prideržavajuć" itd. kako gore.

Rakoczy biaše pod oružjem. — Kakove biahu one „ostale prošnje", i jeli ih već Arsenij Cernović prikazao? Mi neznamo, nego po svoj prilici saderžane su u sledećih, što ih Isaia Diaković, „metropolita Racah," naslednik Cernovića, upravio na cara Josipa. Evo ih, glavnih, u kratko saderžaju:

Kako je već g. 1694. car Leopold nameravao, neka se „našemu narodu" dade posebna zemlja. Nj. vel. zna kako sam (Diaković) nedavno odborom „našega naroda" po svemu puku jednoglasno izabran za metropolitu iztočne cerkve gerčkog obreda. Od metropole i metropolite Krušedola imaju stajati cerkve i cerkvenici „naši" u svih pokrajinah carsko-kraljevskih, dok dobitno oružje vašega veličanstva neosvoji našu patriarkalnu stolicu Ipek. Ako metropola Krušedol padne pod Turčina, neka se metropolita, gdegod

uzhteje, nastani u zemljah njeg. veličanstva, neka redi biškupe, i da biškup, za života, nesmi svoju biškupiu darovati, ustupiti, oporučiti. Ako se koj „naš“ duhovnik sjedini s rimskom cerkvom neka se odmah liši službe, i neka metropolita ili biškup drugoga metne na njegovo mesto. Kada se mir učini, neka vojnički častnici i vojnici „naši“ ostanu u svojih častih i dostojanstvih, za-da nebudu prisiljeni postati seljani, i neka im se za dalnji obstanak providi. Neka se plemići i gradjani „našega“ naroda, kako Nemci i Ungarci, po županiah i gradovih promiču, ter u skupštine i veća u slobodi cerkve i vere puštaju. Neka se nijedan „našinac“ neobtereti težje nego Nemci i Ungarci. Da se „naši“ tergovci nesile plaćati većje tridesetine i mita, nego Nemci i Ungarci. Da se zakupni ugovori, što ih sklapaju s gospoštinami ljudi „našega naroda“, nikada nemogu opozvati. Da u sabore Ungarie i pridruženih delah, takojer „naš“ narod, barem u svojih prelatih i baronih bude pozivan, i da tamo ima mesto i glas. Da se u saboru, kako drugim narodom već jest, tako i „našemu narodu“ sloboda vere utverdi i dopusti da mi duhovnici i svetovnjaci, po našem starinskom običaju, skupštine sazivljemo i deržimo. Da puk „naš“ u smislu domaćih zakonah, prost ostane od desetine, koja pripadaj cerkvi i duhovničtvu našemu. Da se povlastnice „našemu“ narodu podeljene, i s onimi koje će dobiti, uzakonjene ne samo bez svake zapreke primu, nego neka se i zapovedi, nje obderžavati od točke do točke nepogrešivo i pod težkom opazkom kralja.[4]

Uz šaranje imenah, na prošnju „Vicentia Popovića, nadbiškupa i metropolite, i svih staležah došavših krotko“, potverdi Karlo VI. pervašnja pisma, kroz austriansku kancelariu na 2. kolovoza, kroz ungarsku, na 18. listopada 1713. Ovde se potverdjuju ona pisma „u koliko su pravim

načinom (rite) i zakonito nastala, ter se na istinu oslanjaju, uz prideržanje prava drugih."

Na prošnju istih, koji gore, da u pismih cara Leopolda nedolaze one reči: „Priderżavajuć" itd. do „spraviti", i da ove reči nekoji krivo tumače, izdade Karlo VI. pod 10. travnja 1715. posebno pismo, u kojemu onu zaporku tako razjašnjuje, „da pisma imaju valjanost, dok ovaj narod ostane neoskvernjeno u vernosti, naklonosti i poslušnosti, koju je dužan nami i našoj prečestitoj kući."

Na 10. lipnja 1715. Karlo VI. potverdi zakonski članak 113. 1715. i pervašnje o uredjenju Vlahah; a na 22. lipnja iste godine izdade Vlahom pismo na zaštitu (diploma protectionale). Ovde se govori o pismih god. 1690—1., da ih je Karlo potverdio „za rečenoga današnjega metropolitu i nadbiškupa, i rečeno pokolenje ili puk rački"; govori se o račkih pucih; da su turski begunci, prognanici; da pisma mnogi neobderžavaju; zato da ih Karlo potverdjuje i obderžavati zapoveda, „dok stvari stoje kako je rečeno" (rebus, sicut praefertur, stantibus), i dok puk bude veran.

Za sledećega rata, samo dve certe o pasmini: Turčin se tuži da su Hajduci, u sastavku Une i Bošute, sagradili 35 čardakah. — Kad Austrianci osvojili Temešvar, Eugen Savojski dopusti „da ostanu Armenci, Gerci, Raci i Arbanasi, koji neće da idu s Turci." [5]

Metropolite Diaković i naslednik mu Podgoričanin pribivahu u Krušedolu; Vincentiju Popoviću odkazaše mesto u dunajskom Karlovcu; za Srem i za Serbiu, kad Belgrad savski pao pod Austriu dobi namestnikom Mozu Petrovića, koj se preseli u savski Belgrad, gde mu i dva naslednici Vincentij i Arsenij Joanović i stanovaše. Vincentij Joanović, muž serdca i napredka, osnova učionicah. Dà, uvede i pukovniu, „ilirskih" konjanikah, kojoj sam biaše

pukovnikom; da se ova u Talii ponela, i da mu ju poslie rata otelo.[6]

To bi bio pervi put da je pasmina pod ikoliko pravilnom upravom vojevala proti izvanjskomu neprijatelju, a ne proti narodom kojih je zemlju oskvernjivala. A bez dvojbe, išlo je, za poznane sverhe, prodanikah i u Taliu.

Nekadanji neznatan izbornik Brandenburga postao znamenitim kraljem Praizke. Poljačka pade na zadnje ogranke. Jakost Rusie slutiaše se po svoj Europi. Karlo VI. izgubi Španjolsku krunu. Dakle opet na Turčina oslabljena Poljakom i Mletčaninom. Karlo VI. sceniaše za nuždno dokazati i u velikoj javnosti svoje pravo osobito na Bosnu.[7] I tu je računao na pomoć pasmine, ter na 18. svibnja 1735. izdade pismo: „Vincentij Joanović, dunajskoga Karlovca i savskoga Belgrada nadbiškup i metropolita Racah gerčkoga obreda, u ime svoje i svega duhovničtva i puka rečenog obreda i puka, u naših zemljah prebivajućega“, razloži pervašnje ukaze i da mnogi za nje nemare. Na to Karlo VI. zapoveda svim oblastim, gradjanskim i vojničkim, takodjer u zemljah na novo osvojenih, da imaju ova pisma izveršavati. „Ako-li,“ nastavlja pismo, „rečenoga naroda i obreda ljudi, proti našoj nadi, kod dotičnih oblastih nenajdu pravicu, tada u slučaju zatezanja ili uzkratjenja pravice, prosto im budi uteći se k nami i k našim dvorskim oblastim, ter svoju tužbu razloživ, odovuda lek čekati.“

Možda zanašajuć se na taj lek, a svakako od preke nužde, ustadoše jadnici na oružje, osobito u bekeškoj županii. Načelnici im, Szabó, Matula, Bartá Szantó budu samo pogubljeni; Segedinac, Sebestjen, Pasztor, Szilassy, i na četverti razsečeni.[8]

Da nezaboravimo posve na pasminu za ovoga rata. Spomenuv da je već Montecuculi preporučivao mećati u

vojsku „zarobe kerstjane, kao: Arbanase, Bošnjake, Race, i druge slične“, vadimo iz generala očevidca:

Na dunajskom ratoplovju biaše 2400 mornarah ili vojnikah, i više od 1000 Slavah. — Predložiše caru, povećati pešačtvo, pridav svakoj četi po satniu Slavenah, Vlahah, itd., koje moći je unovačiti i povećavati koliko se hoće. — Marešalu Philippiu javiše da je u Nišu 30—40.000 ljudih većinom Ciganah. Javiše nam da je satnia Racah dobrovoljacah (compagnie franche) otela grad Pirol, 12 miljah od Niša. — Knez Hildburghausen javi nam iz Broda, da su Turci prevalili Savu, 4 milje od Rače, i osvojili obkop Beliznu, koju su naši Raci ostavili. — (Iz obkoljene Užice) tri Raca, spustivša se na užu, niz liticu, javiše da je u tverdjavi samo 200 ljudih posade. — (U kapitulacii Užice). Nadbiškup, svi Raci i Židovi koji su na osvojenoj zemlji, delnici su kapitulacie, osobito patriarka. — Dopušta se carskim častnikom, uzeti pripadajuće im konje i kola, koja se najdu u Racah turske vojske.“ [9]

Arbanasi Klementinci, — za Murada II. doselivši se na medju Servie, — javiše Anstrii da će na Turčina udarati: — Kod Valjeva, ustade 20.000 bosanskih graničarah na Turčina, 10.000 Turakah saseče ih sve do na 1000, ovo biahu Raci i Klementinci, koje pop Suno dovede u savski Belgrad ter se naseliše po Sremu. — Niš se predade Turkom, tu je uslovljeno: „da se za prošlost oprašta Gerkom, Racem i Arbanasom.“ — Tom je prigodom utekao patriarka Arsenij Joanović, kojega Turci htedoše sažeći. [10]

[1]Hist. d. rev. de Hongrie, V, 62. 82. 129. 134. 147. 153. 161.; primeri hist. du prince Ragot., VIII. — [2]Hammar, XXXIII. — [3]Čaplović, II, 47. — [4]Kerčelić, 437. — [5]Hammer, LXII. LXIII. — [6]Čaplović, II, 67. — [7]Spicilegium observationum — — de Bosniae

regno — — occasione armor. caesareor. hoc anno MDCCXXXVII in Bosniam motor., Lugduni Batavor. — [8]Čaplović II, 48. — [9]Memoirs de Montecuculi, 217.; Mem. secret de la guerre de Hongrie pendant les compagnes du 1737—9., Francfort, 1771., avant-propos, XV. XVIII. 22. 35. 39. (pravo 61.) 79. 99., article VIII. IX. — [10]Hammer, LX.; Čaplović, II, 68.

IX

Maria-Terezia potverdi zakone: da se zemlje bivše granice povrate pod domaće oblasti; da se granica pomakne na medju Turske; da u kraljevinah Hervatske, Slavonie i Dalmacie, osim slediteljah vere katoličanske, drugi nemogu nepokretnine imati; da će kraljica, u tom pogledu, učiniti što valja i u generalatih karlovačkom i varaždinskom, za da pravoverje ne terpi; i da se po sebi razumi, da se vlast metropolite gerčkog obreda nesjedinjenih neproteže na vernike tog obreda po ovih kraljevinah.[1]

Osim metropolite u dunajskom Karlovcu, biahu u ono vreme biškupi iztočne cerkve u Plaškom, u Kostanjici i u Pakracu. Dolnje Posavje nebiaše utelovljeno; granica biaše pod bojnim većem; u belovarskoj, današnjoj, županii, pitalo se tko je sjedinjen tko-li nesjedinjen: time one tri kraljevine biahu u županiah križevačkoj, varaždinskoj i zagrebačkoj.

Bez dvojbe, Arsenij Joanović, kako i njegovi starii u svoje vreme, odmah prosiaše da se povlastnice potverde. Ali biaše treba zaslužiti potverdjenje. Zaslužilo se u nastavšem ratu, ter Maria-Terezia potverdi ona pisma, kroz austriansku kancelariu na 24. travnja, kroz ungarsku na 18. svibnja 1743. U obih kancelariah kaže se da je i

Arsenij Joanović kako i Cernović, sa svojimi utekao; uz hvalu pervašnjih zaslugah napominje se da je ovaj puk „i za onoga rata iz kraljevinah Ungarie, Hervatske i Slavonie mnoge svoje čete k našim u Bavarii, Pemskoj i Talii pridružio ter ih novcem i potrebštinami obskerbio: da su hrabro vojevali i da vojuju“, ter u austr. kancelarii sledi potverdjenje samo uz zaporku „dok budu verni;“ u ungarskoj osim toga „u koliko su one povlastnice pravim načinom nastale, ter se na istinu oslanjaju, i uz pridержanje — prava drugih.“

God. 1747. bude uveden „ilirski dvorski odbor za upravljanje povlastnicah“, ter se već sledeće godine čulo: „da narodno bitje ilirsko nije provinciale ungarsko, nego austriansko deržavno, i isti narod ilirski otčevina je kuće austrianske, a ne kraljevine Ungarie“[2] Malo prie spadala je k Ungarii i ista Gerčka, a sad evo nespadaju ni kusi iste Ungarie. Sa Hervatskom bivalo je tako i prie i poslie: kad-no na početku XVII. veka radiahu Mletčani da se Uskoci iz Senja uklone, odgovori Austria „da je Senj del baštine naslednika krune austrianske;“[3] u statutu grada Senja od god. 1757. stoji: „i jer Senj u baš nikakovu vezu nestoji s kraljevinom Hervatskom, onaj zastupnik (Senja, na skupnu saboru) nemože ići na sabor ove kraljevine ni mešati se u njezine posle.“

U skupnu saboru god. 1751. predložiše Hervati kraljici, „za izveršenje zakona 1741. 46., buduć se vladike ili odpadnički da — biškupi: jedan u Plaškom, drugi u Kostanjici, tretji u Pakracu, ne samo neuztežu od svojih običnih i prirodjenih si bezzakonjah, nego na veliku sablazan vernikah i na večnju pogibel mnogih tisućah dušah, nastoje svoje cerkve pomnožati; iste od kamena, dà iz razvalinah starih katoličkih cerkvah graditi; pod tom izlikom puk preko mere obteretjivati; uplitjati se u po-

delivanje svetotajstvah katolikom; katolike u odpadničtvo vući; ljude svoje žice od katoličanske vere daleko deržati; u ovu pristupivše, od nje natrag tergati; i budući je najsigurnie sredstvo da budi — patriarka gerčko-nesjedinjenih neima upliv u duhovničtvo ovih zemljah, odovuda ukloniti njegove da biškupe: to prose staleži i redovi, da se ovi biškupi udalje; da se zak. 1723. 85. i 1741. 46. takojer na dolnje Posavje protegnu; i da se povlastnice udeljene Vlahom na štetu krune, katoličanske vere, ili koga drugoga, ništetnimi proglase." Kraljica odgovori: da se zak. 1741. 46. u pogledu dolnjega Posavja, razumeva o sledételjih Luterove ili Kalvinove vere, i o Židovih osečkih, a ne o stanovnicih gerčko-nesjedinjenih. Hervati ponoviše prošnju, i dobiše onaj ponovljen odgovor.[4]

Ukinutjem granice Tisa Maroške mnogi begunci i rodjaci im, možda i drugi, pod vodjami Tökölyem i Horvatom izseliše se u Rusiu, i u pokrajini Jekatarinoslav osnovaše „novu Serbiu."[5] Za čudo: u ovih stranah uzimahu svakakova imena osim onog Serba, kojega se još preko 50 godinah ovde stidiše i plašiše.

Iz skupna saborenja 1751. ovde su znamenite još sledeće točke: medju potežčicami 31. „mnoge se županie tuže da duhovnici odpadnikáh, otimajuć štole, mnoga nedostojno i lakomo rade i puk taru. Često se dogadja da se mertvaci nepokopavaju prie nego-li je pokojnikah blagom ili njegovom cenom zasitjena lakomost duhovnikah." U predstavki pod 3. lipnja: „Poljaci, za tokajsko vino, unašahu mnogo novca u kraljevinu; taj je unos umaljen po Armencih i Gercih i drugih ove struke, kupujućih i kvarećih vino, i on će posve prestati, ako se Židovom, Armencem, Gerkom i Racem posve nezabrani vina kupovati."[6]

U skupnu saboru 1764. nanizaše Hervati brojanice starih i novih tužbah i prošnjah pak zaključuju:

„Od svega je najgorje ovo silno razprostranjivanje odpadničtva. Još god. 1741. zak. 46. ustanovljeno je, da metropoliti gerčko-nesjedinjenikah nije dopušteno u obsegu ovih zemaljah imati ili izveršivati ikakovu vlast na duhovničtvo i puk toga obreda. Pa nut, ako motrimo u našoj sredini tri jake biškupie utemeljene, plaškansku, kostanjičku i pakračku, biškupie koje su i po drugih sudu, kolik i naše; njihove mnoge samostane; herpu njihovih kao gljive rastućih popovah; naslove baronah i grofah ljudem onog obreda podeljene; i što je još bolnie, podeljivanje plemićkih listovah njihovoj pasmini, čime se ovlastjuju imati nepokretnine; ime „naroda ilirskoga“ što su si pribavili; dobljenje oblasti, tako „zvanog ilirskog odbora,“ koja pači naše zakone i oblasti, i po tomu svemu ako pazimo divno napredovanje svih njihovih posalah, proti kojim nam slabu obranu pružaju naše oblasti i naši municipalni zakoni: ako sva ova motrimo, jasno biva da je ovo, kako se vidi iz zakona 1604., 14. tudje odpadničtvo, skoro na istom stupnju s verom u ovih zemljah gospodujućom. Zato nas obuzimlje temeljit strah, da će napredak ovoga tako velika, od moskovskih granicah do Adrie protežućeg se, vlastju metropolite deržana tela, s vremenom našu veru i deržavu posve udušiti; osobito ako pazimo strašan vez ovih odpadnikah sa soldatčiom, vez kojim su njihovi probitci tako izmešani, da s jedne strane soldatčia svoje prečke kroz nasilja odpadnikah razmaknuti nastoji, s druge strane gerčko-nesjedinjenici krug svojega delovanja pod premogućom zaštitom soldatčie to većna razširivati jur obiknuše.“

Odgovoreno po starinsku.[1]

Pod predsedničtvom generala Hadika bude god. 1769. kongres deržan u dunajskom Karlovcu. Posledak biaše: sledivših dvijuh godinah izišavši „ilirski regulamenat, za podložnike gradjanske (provinciala) i vojničke gerčko-nesjedinjene vere i ilirskoga naroda, po Ungarii i k njoj spadajućih pokrajinah, po generalatih karlovačkom i varaždinskom, po hervatskoj, slavonskoj i temeškoj granici, i po temeškom banatu.“ Ilirski narod, god. 1690. došavši u ove zemlje, uživa povlastnice dok bude veran; osim u stvarih vere, duševnosti i obreda (cultus) stoji pod poglavarstmi i oblastmi zemaljah u kojih je; u granici on je pod častnici i oblastmi ter pod bojnim većem; u pogledu povlastnicah, izveršivanja zakona vere, i u stvarih duhovničtva, on stoji pod dvorskim odborom; metropolita je glava samo u cerkvenih poslih; ilirski kongres, i krug njegova delovanja, u stvarih cerkve, škole i zakladah, uredjen je; bez previšnjega dopuštenja nesmi se kongres javno, ni drugačie deržati.

Kako povlastnice, tako eto i regulamenat steže se na same Cernovićeve begunce. Ali ovi se već za dvanaest godinah prilično naučiše hervatski, ter se s pervašnjim pukom iztočne cerkve pomešaše tako, da se nemogoše razlučiti.[8] Burkanja i neprilike, kako se snovalo, nastadoše. Za promenuti regulamenat budu deržani kongresi god. 1774. 1776. I sbilja, novi regulamenat proteže se „na duhovnike i svetovnjake gerčko-nesjedinjenikah po Ungarii, Hervatskoj, Slavonii, temeškom banatu, i po generalatih karlovačkom i varaždinskom.“ I ovde je vernost uvetom povlastnicah; nedopušta se ilirskoj mladosti u kongres, da gleda i sluša (galeria); nedopušta se Ilirom, u Hervatskoj, imati nepokretnine; „nu ta zabrana neproteže se na generalate Hervatskoj susedne, nego proteže se na županie požežku, virovitičku i sremsku, koje spa-

daju ka Hervatskoj, a utelovljene su Ungarii." — Banat bude utelovljen, ilirski dvorski odbor razpušten, nezadovoljstvo moradiaše rasti, ter god. 1779. izidje „ilirski deklaratorij", koj se počeo kerpati sa „sustavom konsistorialnim," i kerpa se do danas. — Metropoliti bude pušten posed imanja Dalja, „dok se izvan Hervatske nenajde imanje koje onoliko nosi." — Josip II. uvede tolerantiu verah.

Dakle novim regulamentom, na stotine tisućah domaćega puka, hervatskoga jezika, sledivših od nekada iztočnu cerkvu, i na tisuće pervašnjih begunacah i doseljenikah, koji se s domaćim pukom sljubiše, sve ove stotine tisućah puka izgubiše domovinu, javno i navlastno pravo, i padoše na milost povlastnicah. — Na ove povlastnice oslanjao se i Jelačić ban, kad-no god. 1848. zapovedi proterati Ličanah i njihovih obiteljih, — ne pokolenja begunacah, — jer oni Ličani odbegnuše čete išavše slepo na Magjare.

Iz vremenah Karla VI., Marie-Terezie i Josipa II.. nekolike zrake:

„Kakovih 50 godinah biaše ovaj graničarski puk zapušten, podložan dotičnim častnikom, i njihov sužanj, s česa biaše čestje bunah. Moradiaše i proti Turčinu vojevati. — Sudilo se za nesigurno, poveriti obranu granicah ovomu puku, većinom, kako kažemo, račkomu, jer je obreda gerčko-iztočnoga, ter mu duhovničtvo stoji od pervostolnika Bulgarie, (savski Belgrad drugda zvao se gerčkim ili bulgarskim) i jer došav iz Turske i na granici namestjen, u pervašnjih postojbinah ima rodjakah i svojte. Nije za verovati kako mu je odurna rimska cerkva, ter izkustvo uči, on je ne samo berz pristati k onoj vojujućoj stranki, kojoj dobitje nagiblje, nego za uzderžati se ovu sledi mudroliu, da većinom jedni pristaju uz

jednu, drugi uz drugu vojujuću stranku, za da od vladara dobitnika, ovoga stranka za nadvladane oproštenje i milost dobije. Iz ovih i drugih razlogah sudilo se za najprobitačnie deržavi, da puk od narave lukav, u gluposti zanemaren, ostane uz svoje običaje, upravljan svojimi starešinami i duhovničtvom. U karnih stvarih vlast imadiahu častnici, ter svoju lakomost izpunjivahu globami jadnikah, kojih jedne teraše u progonstvo, posvojiv ili prodav njihov imatak, druge proglasiv za izvan zakona, odsudiv, a život im za plaću pustiv, tako da je ovaj puk morao ostati u kradji, otimanju, razbojničtvu, rečju u divjačini. I nitko se neusudjiva ići u granicu. Tužiše ga s turskoga ponašanja, da nije za nikakov red, i da mu je barbarstvo u naravi. I tako, verovalo se, što je promenom i uspeh utverdio, da one tužbe i pervašnje zlo ponašanje graničarah, potekoše iz lakomosti i lukavštine častnikah, koji ih i uzderžavaše, gledajuć oprostiti se nadzornikah.“ [9] Kerčelić propusti kazati da u onomu stanju biaše ne samo ondašnja većina Vlahah, nego i manjina katolikah granice.

„Koji su gerčke cerkve, nezovu se Iliri nego Raci. — Osim Ilirah, dojde u Slavoniu i Rumunjah, koji se s Iliri pomešaše i njihov jezik naučiše. — Kod Ilirah su redka prezimena kako i kod iztočnih narodah; svatko se služi kerstnim imenom. Ako je otac glasovit, sin mu uzme njegovo ime i poveća ga slovkom. — Mala Vlaška zove se od Vlahah koji se u njoj nastaniše. Oni su se sa Slavonci pomešali i zaboravili svoj materinski jezik; ali njihova ćud, ponašanje, običaji, još imaju znakah, po kojih se poznaju vlaškom (rumunjskom) pasminom. U Sremu se nastanilo mnogo Arnautah i Arbanasah, medju kojimi je i Cernogoracah. Ovi govore prastarinski ilirski jezik, ter ih na dolazku Sremci nerazume; ali za nekoliko me-

secah nauče se po današnju ilirski razumeti i govoriti. Od god. 1770. dolazi i Dalmatinacah mletačkih, stoga ih i zovu Mletčane. — Za Leopolda I. sve bolje časti dane Nemcem; ovi puk tlačiše; biaše bunah koje vlaški popi i koludri utišaše. — Graničari moradiahu i štibru plaćati, i kao vojnici bez plaće služiti. Nastadoše smutnje, „graničarah uteče u Tursku, gde na godinu plaćahu pet piastrah, i ništa više, ni službe.“ [10]

„Treba paziti na okrinkane prosjake, koludre ili svetovnjake, koji sê potežu pobirajuć prineske za izkupljivanje sužanjah od Turakah. Sumnjive prideržati. — Bditi na izaslanike stranjskih vladarah. — Ovdešnjim račkim stanovnikom nedopušta se primati izvanjske službe, gradjanske ni vojničke. — One koji vabe stanovnike izseliti se u izvanjske deržave, i krive vodje (falsarii conductores) pod preki sud, pomoćnike izseljivanja u tamnicu na tri godine. — Gerčko-nesjedinjenikom, koji se klate pobirajuć prineske, neka se putni listi nevidiraju nego priderže. — Zabranjuje se duhovnikom gerčko-nesjedinjena obreda, puk prevelikimi štolami i drugimi nezakonitimi deračinami obteretjivati. — Zabranjuje se izvanjskim duhovnikom gerčko-nesjedinjena obreda, ikakove prineske brati. Odmah izterati pope (sic) i koludre gerčko-nesjedinjena obreda, koji se bez putnih listovah skitaju, imaju im se dati putni listi uz naznaku pojedinih županiah, za-da se uzmognu, ako se drugamo odklate, odmah ustaviti, pak odpraviti ili izvesti. Pomagači zlikovacah (fautores malevolorum) na turskoj granici padaju pod istu pedepsu pod koju i ovi; njihove obitelji neka se prenesu u mesto gde nebudu mogle pomagati; u njih kuće neka se nameste dobre obitelji. — Ljudi s turske granice, bez zakonitih putnih listovah, neka se neprimaju za brodare ili mornare. Bditi na gerčko-nesjedinjena koludra Eusebia, koj se izdaje

za patriarku Dalmacie, i tegnuo bi puk svojega obreda vabiti na izselenje. Onoga, koj o dogmi- sjedinjenja nije podpuno podučen, ako kani u odpadničtvo povratiti se ili stupiti, treba predati na stanovito vreme duhovniku gerčko-katoličkom, koj ga ima o dogmi sjedinjenja temeljito naučiti; duhovnici nesjedinjenikah, koji sjedinjenike zavadjaju na pristup ili na povratak u odpadničtvo, imaju se lišiti cerkvene nadarbine i za naveke izključiti od duhovničkih posalah. — Imaju se poradi laži ukoriti gerčki (danas im je pokolenje serbsko) tergovci karlovački, petrovaradinski, rečki, terstjanski i kostanjički, koji se tužiše da nevalja cesta Karolinska. — Opisuju se gerčki tergovci, kao turski uhode, jedan ih govori i latinski, i gerčki, sva tri rumunjski, magjarski, nemački. Za učitelje Luterove, Kalvinove, kako i gerčko-nesjedinjene vere, imaju se primati samo domaći sinovi. — Naredba i obrazac o popisivanju Gerkah, turskih tergovacah, koji amo dolaze, ima pravih Muhamedovacah, i Turčinu podložnih kerstjanah i Židovah. — Neka biškupi samovoljno ljude nezapopivaju: u okružju vlaško-ilirskom ima 8 suvišnih popah; 4 nehtedoše ići na župe: ovakovi popi, ako nije protivnu razloga, moraju ići na župe; neće-li, oni gube povlastnice popah gerčko-nesjedinjenih, i nesmi im se druga župa dati. — Uvadja se tolerancia; treba iznaći i pedepsati one sjedinjenike, koji nesjedinjenike psuju da su krivoverci, odpadnici, Fotievci, da imaju veru i pope kozah; popi neslužeći, prosti su od glavarine, prem nejednaki služećim. Ako se duhovnik gerčko-nesjedinjene vere uplete u zločin, ter se odredi da se stavi sudu ili zatvori, to se ima prie javiti njegovu biškupu, za-da ga stavi. — Puk okružja ilirsko-temeškoga, na prevelik trošak unaša svoje cerkvene (ruske) knjige iz turske Vlaške, to se zabranjuje, i pozivlje na rešenje od 19. rujna 1783. br. 9031. Marljivo

paziti na duhovnike obreda gerčko-nesjedinjena, koji se po kraljevini klate, puk svakako varaju, novce mame, pa beže u Tursku.[11]

[1]1741, 18. 46. — [2]Szalay, 47. — [3]Hammer, XLIII. — [4]Szalay, 48. — [5]Čaplović, II, 48. — [6]Diurnale diaetae hung. de anno 1751., rukopis, u knjižnici vlastelinstva Brezovice — [7]Szalay, 55. — [8]Čaplović, II, 47. — [9]Kerčelić, 403. — [10]Taube, Beschreibung des Königreichs Slavonien, — — Leipzig, 1777., I, 3. 59. 68.; III, 25. 59. 77. 80. — [11]Naredba, 2. svibnja 1742.; 5. lipnja 1774.; 10. listopada 1749.; 5. lipnja 1752.; 7. kolovoza 1752. dve; 1. listopada 1758.; 16. 17. kolovoza, 4. prosinca 1761.; 27. serpnja, 19. kolovoza, 18. studena 1762.; 19. serpnja 1763.; 2. svibnja 1765. dve; 30. lipnja 1766.; 1. lipnja 1767.; 1770. br. 5,842.; 1771. br. 2132.; 1779. br. 5125., s prilogom; 1780. br. 2005., 2,271.; 1781. br. 579. 4130. 7,503.; 1782. br. 41,344.; 1783. br. 3738.; 1784. br. 2238.; 1785. br. 34,572.; 1787. br. 36,153.

X

Mnogi vikahu na promene što ih uveo Josip II. Osek, Požega, Varaždin, Karlovac, isti Zagreb imadiaše družtvo slobodnih zidarah. Ungaria biaše nad-a sve nezadovoljna. Dogodjaji Francezke odjeknuše i po ovih stranah. Mir s Turčinom nebiaše sklopljen. Belgia se oslobodila. Mnogi se imadiahu budućega sabora bojati. Dakle, neprijazne življe trebova sapeti ili zabaviti. U tu sverhu izdade Keresztury anonimno knjižicu: „dissertatio — — Hungari auctoris de gente serbica perperam Rasciana dicta.“ — — Tu se, u neznanju stvari, Ungarci kore, tu im se grozi, tu je perva agitacija za ime serbsko. Metropolita Putnik zaprosi, da Leopold II. na skupni sabor „pozove njega i još verstnih osebah gerčkog obreda i ilirskoga naroda.“ Ungarski dostojanstvenici, upitani za

svet, odgovoriše: da ilirskoga naroda, kao takova, u ovih zemljah neima; da je taj puk s ostalimi puci u saboru zastupan; da se njegovim biškupom, ni posebnim zastupnikom nemože dati glas ni mesto u saboru, buduć su još tudjinci, Ungarcem neutelovljeni, stojeći ne na zakonu nego na povlastnicah. Na mig Beča ponovi Putnik prošnju, i reče: „da je ilirski narod ukinutjem dvorskog odbora utelovljen, i da spada pod domaće oblasti, izvan kojih druge nepriznaje, i da će Iliri složno s ostalimi, u saboru raditi o napredku obćenitu.“ Budu izdane pozivnice na sabor za metropolitu i za biškupe, s preporukom da im sabor dade mesto i glas. Članovi sabora, zanašajuć se na očitovanje Putnika, veselo pristadoše i izjaviše da će sabor urediti ne samo pitanje Luterovacah i Kalvinovacah, nego, što i Leopold kaza, i ono nesjedinjenikah.

Dok se ta pripravnost u Beču doznala, Putnik s drugovi dade prošnju na Leopolda, da im dopusti deržati narodni kongres, „jer to želi i zahteva sav ilirsko-rački narod, i jer današnje stanje stvarih pita, da ovaj narod nekoje svoje stvari očituje i predloži.“ Bude dopušteno, „jer staleži Ungarie još nisu priznali utelovljenje ovoga naroda, koj bez dvorskog odbora nemože drugim putem svoje posle prikaživati.“ Uzaludu dokaživa ungarska kancelarija da su sve dotične stvari uredjene ilirskim deklaratoriem osim da kongres izabere metropolitu; da će biškupi biti primljeni u sabor; da se kongres nebi deržao barem za saborenja, za-da biškupi nebudu zaprečeni u saboru biti; sve uzaludu: kongres imadiaše deržati se odmah i to bez-da kaže o čemu će већati. — Dok kancelaria javi da se bude kongres deržati, biškupi joj zahvališe i prosiše: da se u kongres s pravom mesta i glasa pozovu biškupi Bukovine i Erdelja i nekoji njihovi poslanici, isto tako biškup savskoga Belgrada s nekojimi

njegove biškupie, takojer generali i ostali stabski oficiri granice, kako i vlastelini Banata, ter županiah Aradske, Bačke i Tolne. Leopold odgovori: da biškupi Erdelja i Bukovine imaju u kongres doći samo za izabrati metropolitu, i da vlastelini rečenih županiah, i još temeške i torontalske, mogu izabrati 25 zastupnikah. Beč je prodao plemstvo mnogim Cincarom dolazivšim pod imenom „kupec", i za dobiti novacah, i za saterti još i ono pravoga plemstva što ga poticalo. Odtuda oni vlastelini nesjedinjenikah.

Otvarajuć kongres u Temešvaru, reče poverenik Schmidfeld, da je „vernopreponiznu narodu ilirskomu previšnja milost dopustila, mudrim većanjem i nepristranimi predlozi svoju pravu sreću utemeljiti." Kongres predloži: da se dana povlastnica potverdi; da se u njezinu duhu izreže posebna zemlja; da se za obávljanje svih posalah te zemlje i za zastupanje nje i njezinih pravah uvede najvišja oblast kod dvora s podčinjenimi oblastmi in partibus; da se, kad uztreba, derži kongres; da se gerčko-nesjedinjena vera u svih naslednih pokrajinah zakonom proglasi slobodnom, i njezini sleditelji jednakimi sleditеljem ostalih verah; da narodno-graničarska vojska s banatskimi pukovniami ostane pod bojnim većem, i ako se deržavi svidi ukinuti ju, da nepadne pod kmetiju nego da joj se podeli ustav vredan njezinih zaslugah, sa sloboštinami i povlastnicami.

Schmidfeld odgovori da bi bili morali naznačiti zemlju za izrezati, on misli da bi najpriličnii bio Banat, buduć još nije utelovljen Ungarii. Dakle pozivlje ih neka to pitanje razprave i posledak jave. Kongres „sa zahvalnostju izabra Banat. Ali jer naroda ilirskoga stanuje i po drugih zemljah što ih osvojiti on pomagao, ter je većinom, bez svoje krivnje, pao pod ungarsku kmetiu, to

si kongres u smernosti prideržava pravo, u posebnih zahtevih o tom predložiti. U ostalom, kongres je unapred zadovoljan sa svakom odredbom kraljevskom, samo ako ostajući del naroda, uz prava povlastnicah bude osiguran i za druge blagodati koje iztiču iz sustava zemlje.“ Ove „glavne prošnje svega naroda ilirskoga, primi njegovo veličanstvo ne samo dobro, nego se i veseli nad njimi, i gledat će ih rešiti. Neka narod ilirski bude unapred siguran, da će dobiti sve što smera na njegovo pravo dobro, kamo spada i posebna dvorska oblast.“

Neumerli Sava Tököli, udo kongresa, razloži da su povlastnice prokletstvo; da su po njih starinski stanovnici i biškupi opali na samu milost; da su povlastnice od danas do sutra; da osim na Serbiju, oni neimaju pravo na nijednu zemlju; da zemlja nečini, nego da pravni odnošaji čine narode i deržave ter preporuči gledati da dobiju pravo deržavljanstva i da postanu domaćim pukom Ungarie. Jer dobro namerava i pametno govori, on moradiaše u manjini ostati. Leopold zabaci prošnju o izrezanju posebne zemlje, i sprema se uvesti „ilirsku dvorsku kancelariu.“ Skupni sabor razloži nespodobu i pogibelj te oblasti, ter predloži da se stanovnikom nesjedinjenikom dade pravo deržavljanstva, i time da budu ostalim deržavljanom u svemu jednaki, pod istimi zakoni i oblastmi, i da im u veru nitko nedira. Leopold promeni onaj predlog tako: da nesjedinjenici mogu nepokretnine imati i sve službe i časti obnašati; a u pogledu duhovničtva, cerkve, vere, — koju mogu u podpunoj slobodi izveršivati, — u pogledu zakladah, školah i odgojivanja mladosti, kako i u pogledu povlastnicah, da ostaju i nadalje pod vlastju njegova veličanstva. Sabor prihvati pervi del ovoga predloga, a drugi izpravi tako: „da si njegovo veličanstvo prideržava pravo na one predmete, posle i povlastnice, u koliko nesjedinjenici

ove činom uživaju.“ Leopold zahteva ili primiti njegov predlog, ili ništa, ter uvede u život ilirsku kancelariu. Razlagajuć bezzakonje toga koraka, sabor dokaza svoje pravo i naseče pogibeli, koje se u onom postupku legu, ter zazbilja pokaza zube. Leopold odgovori: da ilirska kancelaria nepreči nijednu domaću oblast, buduć se ta kancelaria steže samo na one predmete budućega zakona o nesjedinjenicih, u kojih su predmetih kraljeva prava prideržana. Zato neka se sabor neboji deržave u deržavi ni sporednih oblastih, i neka prihvati osnovu zakona, u kojoj o povlastnicah stoji „u koliko se neprotive ustavu kraljevine“, s promenom: „temeljnu ustavu kraljevine.“ Sabor pristade i zahteva neka se, na taj način smišna, ilirska kancelaria ukine. Leopold odvrati da će to uzeti u pretres, dok dopuste stvari i okolnosti.

Franjo I. sazvao skupan sabor na 20. svibnja 1792. i pozvao i biškupe nesjedinjenikah. Ovi pisaše saboru: „da im je daleko volja tužiti se za prošlost i time zatezati krunenje kralja. S toga da su za sada zadovoljni u saboru s mestom koje im nadvornik odabrao, a prideržavaju si pravo, kasnie iskati sve na što pravo imaju, i pouzdavaju se da će im sabor dati mesta, koja posve odgovaraju njihovu biškupskom dostojanstvu.“ Odmah po krunenju pisaše saboru: „da je po njihovu mnenju došlo vreme da im se po starosti biškupske, odnosno nadbiškupske časti, mesta podele; da su oni pravi biškupi; da im značaj isti koj biškupah rimokatoličkih; da oni s ovimi na istom hierarkičnom temelju upravljaju cerkvu božju; da su prava njihove vere, od vekovah udomaćena, ovde stara možda kako i Ungaria, zakonom 1791., 27. potverdjena; dakle da ih ide mesto po starosti, drugačie da bi onaj zakon bio nepodpun, buduć svi ostali staleži ove vere, osim duhovničtva, imaju uredjeno pravo mesta i

glasa u sabnru.“ Sledi dokaživanje da je pervašnji sabor već priznao taj zahtev, dopustiv nesjedinjenikom deržavljanstvo, ulagivanje Magjarom, začinjeno grožnjami, i nada na uspeh zahteva.

Biaše praktičnikah koji htedoše prositeljem odmah dati glas u saboru. Većina razumnih i poštenih muževah, proglasi ono pravo na glas odvisnim od ukinuća ilirske kancelarie. U istinu, upravo prositelji spadahu pod onu tudju oblast. Kako dakle dopustit im da grade zakone za druge, ne za se, u saboru koj ništa neimadiaše s njimi, s njihovimi stvarmi, s njihovimi zakoni?

U predstavki za ukinutje one kancelarie kaže sabor: „dogodilo se što se unapred videlo: ona oblast, bez posla, za dokazati dotičnikom potrebu svojega obstanka, uplitje se u posle drugih. Ako promislimo kakove stvari stajahu u kalendarih nesjedinjenikah, stvari koje pozornost i deržavne oblasti probudiše, i kako buntovna pisma biahu po mnogih županiah razdavana, očito biva da ta kancelaria nemože stajati bez-da se mir neporemeti, i zakonite oblasti u svojem delovanju nepreče. Amo spadaju nedavno uvedena zemska povereničtva, koja posle nesjedinjenikah u pokrajini obavljaju.“ — — Sabor ubrazdi kako valja. Francezke stvari napredovahu. Franjo I. odgovori da je odredio ukinutje te kancelarie, i da će sve urediti dok se vrati s putovanja. Ovo je učinjeno i biškupom mesto u saboru odkazano.

Nitko nesanja o kongresu. Nesjedinjenikah nebiaše na novo postavljeno u namestničko veće ni u kancelariu. Stvari njihove vere, cerkve, školah, zakladah biahu obavljene, ne po deklaratoriu, kroz odbor, nego kroz oblasti i metropolite. Na uspeh Miloša Obrenovića u Serbii, pretvoriše se Iliri u Serbe, ter nakon probiranja imenah kroz vekove, pasmina uze ime, koje joj najbolje pristoji. Beč navalivši na ustav Hervatske

i Ungarie, najde pomoćnike u onih Serbih i u hervatskih Ilirih, protivnike u samih Magjarih. Oluja se približava: na strani Magjarah biaše um i pravo i zato snaga. Kongresi 1837. i 1842. samo izabraše metropolite; nu ovaj kongres zahteva da se narodan kongres sazove za urediti one stvari. Bude dopušteno 1843. i Franjo Kulmer imenovan poverenikom, koj pet godinah stvari pripravlja. 1848. načinjen je zakon, da one stvari nesjedinjenikah spadaju pod nadzor deržave, i da odgovorna vlada magjarska čim prije sazove cerkven kongres, koj će zakonom uredjen biti. Vlada to učini. Ali metropolita Rajačić sazva još prie skupštinu, na koju svaka serbska obćina imadiaše poslanika odpraviti. Ova skupština, iztuživ se za prošle krivice, proglasi metropolitu Rajačića svojim patriarkom, vojvodom si izabra Stefana Šupljikca; očitova serbski narod deržavno-slobodnim i neodvisnim, pod kućom austrianskom i skupnom krunom ungarskom; odkri želju naroda serbskoga, da Srem, Baranja, Bačka i Banat s dotičnom granicom, slože se u vojvodinu serbsku, ter očekivajuć politički vez sa Hervatskom, Slavoniom i Dalmaciom, izabra i ovlasti odbor koj će posle rešavati, skupštini predloge za potverdjenje davati i sazivati ju kad uztreba. Taj odbor može iz svojih članovah imenovati stalan užji odbor, koj će želje i potežčice naroda serbskoga primati; skupština prosi kralja da i Rumunjem narodnu neodvisnost podeli; skupština zaključi da se neide na kongres što ga magjarska vlada sazvala; da odbor i patriarka mogu potrebiti novac uzeti iz narodne blagajnice; ovi isti mogu iz svega naroda serbskoga imenovati odbor, koj će ove želje javiti njegovu veličanstvu, kralju, i hervatskomu saboru; isto tako za obranu probitakah naroda serbskoga, odpraviti poslanike na kongres, što će ga austrianski Slavjani u Pragu deržati. — Jedini biškup

Ožegović, u hervatskom saboru, govoraše proti ustupljenju Srema.

Rajačiću, došavšemu kroz Zagreb dade kralj u Innsbrucku odgovoriti, neka se pokorava naredbam magjarske vlade, koja je one zaključke kao protuzakonite zabacila. A itako u prosincu 1848. javi ministar Stadion onomu Rajačiću, da je njegovo veličanstvo oponovilo serbski patriarkat kao najvišju cerkvenu oblast, i starinsko-povestničko dostojanstvo vojvode, kao deržavne glave serbskoga naroda, i da je te časti na Rajačića i Šupljikca, potverdjujuć slobodan izbor, prenelo, pa da će previšnje mnenje slediti o krugu delovanja i odnošaju vojvodstva naprama centralnoj vladi.

U §. 72. ustava od 4. ožujka 1849. osigurava se vojvodovini — koje medju „krunovinami“ §. 1. nije — uredjenje za obranu obćine cerkve i narodnosti na temelju stariih povlastnicah i noviih očitovanjah carskih, a njezino sjedinjenje s drugom krunovinom bude se ustanoviti posebice, kon što se zastupnici vojvodovine izjave. — Ukazom od 18. studena 1849. ustanovi se: da predeli nekadanjih župániah Bač-Bodroga, Torontala, Temeša, i Krašave i županie sremske kotari iločki i rumski, budu sačinjavati posebnu upravnu zemlju, dok se preuredjenjem carstva, ili sjedinenjem onoga predela s drugom krunovinom ustavno neodredi drugačie; ta uprava biti će neodvisna od uprave Ungarie, pod oblastmi neposredno stojećimi pod austrianskim ministarstvom; taj predel zove se „Vojvodovina Serbia i temeški banat“; kotari Iloka i Rume, deli Bačke, župániah temeške i torontalske, — osobito napučeni po Serbih, — zovu se za sada „vojvodovina Serbia“; car prima naslov „velikoga vojvode vojvodovine Serbie“; po njegovu veličanstvu imenovani načelnik uprave, zove se

„vice-vojvoda.“ Vojvodovina bude uredjena, i nitko nesanja o kongresu do u oči listopadskih ukazah.

Pod 29. rujna 1860. pisa njegovo veličanstvo patriarki Rajačiću, rešavajuć prošnju njegovu: da se ima deržati sinoda biškupah nesjedinjenih, koja će posle njihove cerkve u Austrii, po kanonih, urediti i predložiti: da će sinodi pribivati takojer biškupi Erdelja, Bukovine i Dalmacie; da će većati o uredjenju hierarkičnih odnošajah takojer nesjedinjenih Rumunjah; da će za sinode, ili odmah poslie nje, Rajačić s biškupi aradskim, bačkim, karlovačkim, budimskim, pakračkim, temešvarskim i veršečkim većati o predmetih koji da budu predloženi ilirskomu narodnu kongresu; da će poverenik, general Šokčević, sporazumno s drugimi predložiti, tko da dojde u kongres, u kojemu imaju pravično zastupani biti i Rumunji Ungarie; da će kongres imati većati o poboljšanju stanja duhovnikah i uredjenju župah koje spadaju pod ilirski deklaratorij; da je ministar verah i naukah na ovo Rajačića jur opomenuo ter neka se žuri; da će predlozi kongresa godine 1790. Leopoldu II. prikazani, a u zaključku neproglašeni, u pogledu povlastnicah, odmah u razpravljanje doći; — — da će ostale prošnje biti rešene dok budu razpravljene.

Pod 20. listopada 1860. piše njegovo veličanstvo grofu Rechbergu, neka mu odmah predloži naputke za generala Mensdorf-Pouillya, koj ide preslušati želje i nazore Magjarah o utelovljenju serbske vojvodovine i temeškoga banata Ungarii, želje i nazore povlastjenih Serbah, želje i nazore ostalih narodah onoga predela. — Pod 30. prosinca 1860. javi „Wiener Zeitung“, da je njegovo veličanstvo odredilo da se vojvodovina i temeški banat povrate Ungarii na temelju deržavno-pravna svojakanja ove

kraljevine. Za nezaboraviti želje serbskoga puka po vojvodovini, u pogledu povlastnicah, jezika i narodnosti, pozvan je Rajačić neka izabere i u Beč pošalje pouzdanikah puka, gde će načiniti i ministrom predati uvete i predloge o jamstvu, za-da ti predlozi, izpitani kako valja, budu predloženi budućemu saboru Ungarie, pa će zaključci o njih kralju za potverdjenje prikazani biti. Rajačić, na to pozvan, neizabire nego jadikuje i tuži se. Dakle na njegovu prošnju, piše njegovo veličanstvo pod 5. ožujka 1861. da se za obavljenje samo onih rečenih posalah ima deržati serbski narodni kongres, iz staležah samo svetovnog i duhovnoga, u bivšem upravnom predelu vojvodovine i temeškoga banata, pod predsedničtvom Rajačića, u dunajskom Karlovcu, i da ima posao rešiti prie nego-li se otvori ungarski sabor, ter posledak većanja predložiti kancelaru Ungarie i deržavnu ministru Austrie. Rajačić ima se pozvati neka ovim službenikom predloži način sazivanja toga iznimna kongresa, broj, razdelenje, i način izbora zastupnikah.

Taj kongres očitova: „da se narod serbski, kako nekad i njegovi starii, derži povlastnicah kao najčverstjega jemstva za svoj obstanak, i jer je povlastnica od 6. travnja 1690. medjunarodan ugovor, medju krunom Ungarie i slobodnim, do onda neodvisnim narodom serbskim.“ Kongres ište: posebnu zemlju u kraljevini Ungarii, posebnu domaću upravu i na čelu joj vojvodu koj bude izabran; ovaj budi predsednik kongresa i vlade; imaj glas i mesto u gornjoj sabornici Ungarie; neka ga izabiru svi Serbi, i oni koji nespadaju u vojvodovinu, neka bude samo iztočno-pravoverne cerkve; kongres zahteva takojer, za vojvodovinu prizivan sud, u njoj ukinutje županah; skupiteljno zastupanje vojvodovine na ungarskom saboru; u najvišjih oblastih Ungarie, po dva Serba pravoverne

cerkve; patriarki mesto uz pervostolnika, ostalim biškupom, s katoličkimi, po starosti.[1]

Ti zahtevi budu izpitavani, kongresi saživani, odgadjani, razpuštani, zaključivani, itd. Dosada sve uzaludu: već nije što nekad biaše. Ali eto kongresah opet, ako se pokaže prilika za uspeh smutnje.

„Nesjedinjenikom dopušta se premilostivno, da mogu plemenitia vina kupovat i pripravljati. — Koludrom nesjedinjenikom zabranjuje se, izvan samostanah, bilo kakove prineske sabirati — Neka se pismom složenim u račkom jeziku, uvek pridà prevod verodostojan u običnih jezicih.“ — Zabranjuje se nesjedinjenikom imena, koja danas nose, ikako menjati.[2] Begunci još nisu znali narodni jezik hervatski, ter onoga „tko govoraše serbski mogaše i Turčin razumeti.“ Još u ono doba, biaše u granici dolnjega Posavja „većina Serblah, Bošnjakah, Arbanasah, Bunjevacah, naseljenikah iz Dalmacie mletačke, Cincarah, Macedonacah, Tesalacah iz Gerčke, i portugizkih židovah.“[3] Te lepe družbe od jučer, već danas neima: u koliko nije propala, ona govori prilično hervatski. — Vidismo koliko je imenah, kao narodnih, pasmina promenila, da pojedinci u Ungarii imadiahu čista magjarska prezimena, i da prezimenah u Hervatskoj neimadoše ni u sredini XVIII. veka. Na zapoved moradoše ih i ovde primiti i htedoše ih menjati, što nekoji rodjaci im i danas rade.

[1]Szalay, 64. — [2]Naredba, 1798, br. 17,187.; 1812, br. 14,883.; 1815, br. 2,283.; 1817, br. 30,839. — [3]Čaplović, I, 220.; II, 306.

XI

U „Imenu Serb“ videlo se kako se Tribali skitaju, kako se mešaju Rašia, Serbia, Tribalia, i kako su im medje neizvestne. U ovoj razpravi opazilo se kako se mešaju Iliri, Raci, Serbi, Tribali. Nedavajuć se uzaludu na bistrenje toga muteža u koj pristupi takojer ime Bulgarie, napominjemo iz povestnikah:

Već oko 878. opominje papa Ivan VIII. kralja bulgarskoga Mihovila: „da Gerci nikada nisu bili bez kojega krivoverja, i nagovara ga neka beži prevare i drugovanja njihova.“ Oko 1202. papa Inocentij III. doznav da je Servia pala pod Ungariu nagovara kralja Emerika, neka gleda o cerkvenu sjedinjenju. Iste godine „veliki župan cele Servie čestita papi kao svojemu otcu duhovnomu, što ga se nije zaboravio, i kaže da će slediti stope svete rimske cerkve kako-no ih i otac mu sledio, čuvati zapoved ove cerkve, i naskoro odpraviti poslanike k njegovoj svetosti.“ Sledeće godine, papa poveriv nadbiskupu koločkomu posao sjedinjenja sa Servianci, kaže mu neka ih posve oprosti od dužnostih naprama patriarki carigradskomu. I evo papina poslanika za utverditi veru u Servii i u Dukljanskom (po prilici okolica Podgorice) a povratit ju u Bulgariu gde je kralj Kalo-Ivan priklon rimskoj cerkvi.

Do godine, papa preporučuje onomu kralju sjedinjenje, i pod taj uvet šalje mu kraljevsku krunu i žezlo, i govori o pucih Bulgarah i Vlahah, ter odpravlja u Serviu poslanika. Pape nebiahu proti Gerkom, ni proti njihovu jeziku, ni proti obredom iztočne cerkve, nego samo proti nepokornosti rimskoj cerkvi. Zato onaj papa neprigovara kralju Emeriku što

„je u Ungarii samo jedan latinski samostan, a svi su ostali gerčki,“ nego zapoveda izviditi da-li su gerčki koludri razuzdani, da-li im cerkve propadaju, i za urediti ih, pita, bi-li se imao postaviti biškup iz Gerkah, papi neposredno podložan, ili možda koj latinski opat ili predstavnik. Iz odgovora ovoga pape na pismo kralja Emerika vidi se, da uz Bulgare biaše nekerstjanah (pogani), kojih se pomoćju Kalo-Ivan poslužio i koji su mnogo kerstjanah zarobili. — Napokon onaj papa nagovara kralja Emerika koj biaše Serviu nadvladao i na mesto Stefana postaviv Vuka (Vulcus) neka pusti da ovaj od pape primi krunu.

Već oko 1198. spominje Inocentij III. kralja Emerika neka primora Slave, nadbiškupu koločkomu davati desetinu; oko 1229. Gergur IX. odredjuje nastojati ako je moguće, da se Slavi i Gerci, stanovnici desno-dunajskoga Srema koji su gerčkog obreda i još nisu bili podložni apoštolskoj stolici, u službi božjoj i cerkvenih svetotajstvih, obrate na obred Latinah i na pokornost rimskoj cerkvi. Oko 1232. naredjuje papa da se dve bulgarske biškupie, ako se njih biškupi s Rimom nesjedine, podlože biškupii sremskoj. — Eto, već nije ni obred siguran. Hervatski svetjenici ženiše se i posle Gergura VII., pak oko 1267. Ivan nadbiškup spletski pedepsava svetjenike koji imadoše priložnice, i svetjenike koji se bivši svetjenici oženiše, i detcu imadoše, i djakone i podjakone koji se bivši redjeni oženiše i detcu imadoše. Dakle još biaše slobodno, što je danas u iztočnoj cerkvi za nekoludre zapoved, oženiti se prie velikog redjenja. Nikola IV. oko 1288. nagovara Jelenu kraljicu Servie neka nastoji oko sinovah si Stefana i Uroša i oko cara Bulgarah, da se sjedine s Rimom. Stefan pristaje, i oko 1292. papa daje mu pomoćnika „za iztrebiti krivoverce Bosne.“

Kad papa hoće da u sustav spravi cerkvu i veru, za-da se nekerstjani nad njimi nesablaznjuju, Gerci mu se protive kao nadutu neznalici, kao biškupu koj o temelju i bitju kerstjanstva nezna van što se nauči od njih, iz njihovih knjigah. Nekerstjanski živalj u Hervatskoj prejak, neda se podložnosti, uza-nj pristaje i kerstjanah osobito vlastelinah. Kad papa kaže da radi vlastju Isusa ili sv. Petra, nekeršteni Hervati to nerazume i preziru, Gerci i njihovi učenici po Hervatskoj davaju za razumeti da bi papa, za uzmoći onom vlastju raditi, morao biti drugi Isus ili sv. Petar. Papa baci anatemu na patriarku Fotia. Ovomu se, od strane neba, nedogodi nikakovo zlo. Eto, zavapiše Gerci, papa nije ni sluga Isusu ni sv. Petru, jer na reč ovoga drugačie biaše Ananii i Safiri. Fotij u svojih delih, pokaza premnogo znanja. Lahko da onaj muž biaše kerstjanin samo poradi svoje koristi, lahko da on samo iz zlobe baci anatemu na papu, za pokazati ništetnost toga oružja, za-da se opazi slaboća temelja obijuh cerkvah. Ako je to smerao, postignuo je sverhu: ni papi se zla nedogodi. Dakle, zaključi se, nitko je carigradski patriarka, nitko je rimski papa: neka se oni nateravaju, mi gledajmo za nas. Kerstjanska anatema imadiaše pravu snagu dok kerstjani biahu sledba koje članovi ljubiše i pomagaše se medju se kao bratja, dakle dok je svatko smatrao za nesreću iz toga družtva izključenu biti.

Machiaveli izvadi iz povesti preznamenito načelo: propade prorok koj neima oružja. Ovoga načela kao da se primi Klemens VI. kad-no oko 1353. Ludoviku I., kralju ove Hervatske i Ungarie, njegovim baštinikom i naslednikom, dopusti i darova sve zemlje razkolnikah i nevernikah (nekerstjanah), u koliko drugi na nje neimaju pravo. Na to Stefan kralj Rašie, kroz poslanike javi papi, da će ostaviti razkolničtvo Gerkah. Inocentij VI. odpravi

k njemu zastupnika, a Stefan pruži nogu da mu ju papin zastupnik poljubi, i udvornikom zabrani pod izgubitak očijuh. pribivati misi zastupnika. Na to kralj Ludovik, u sporazumku s papom, zavetuje se na križarski rat proti Racem, koji nespadaju pod Ungariu i nisu sjedinjeni s rimskom cerkvom. Zato kralj Ludovik: „skoro svake godine vodiaše vojske proti takmacem i buntovnikom, čestje proti Racem (Rachenos) i Moldavcem, i najviše oko kraljevine Rašie (proti Bogumilim). Patarini (Bogumili) Bosne, bivši se preko mere povećali, budu obratjeni i keršteni. Slavi okružja Lipne, puk tverdokoran, biaše na veru obratjen i koršten, ter mu katolički svećenici po prevodu sv. Jeronima cerkvena svetotajstva podeljivahu; ali sada kažu, odstupio je od vere i povratio se u staru bludnju, ter je gorji nego-li prie biaše.“ Čaplović, pišuć da oni Slavi biahu iztočne cerkve i da ih je Ludovik hteo pokatoličiti, po svoj prilici nekaza istinu nego ono što je u Pakracu čuo. Obe cerkve priznavaju kerst jedna druge. Čemu dakle kerstjenje Slavah, Racah, Bogumilih? Jer mnogi, osobito u Ungarii, za uteći progonstvu, ili za štogod dobiti, kaživaše da su kerstjani, možda, prividno i kerstiše se. Ja nebi dvaput rekao da Stefan-Dušan, do malo prie smerti dà katolik, zatim tobože iztočne cerkve, u istinu biaše kerstjanin ikoje cerkve. To je papa znao, i zahtevao kerštenje Vidismo Arievacah i begunacah nekerštenih još u drugoj polovici XVII. veka.

Hervati Bogumili biahu prejaka stranka vere, i da budu svoj nauk širili kako su ga branili, danas bi bilo drugačie stanje u Hervatskoj i na svemu Iztoku. Imadoše načelnika svoje vere, kojega kerstjani podrugljivo zvaše njihovim papom. Bogumilih učenici, Albinjani dolaziše, pitaše i slušaše onoga načelnika, i za saterti Albinjane,

kad anatema nepomogla, Francezi i pape vodise dva križarska rata.

Nekolike certe o napinjanju proti našim Bogumilim, drugda pomešanim s razkolnici: Inocentij IV. kaže da je bosansku biškupiu bio podložio nadbiskupu dubrovničkom, pa da je i ovaj pao u krivoverje (pobogumilio se); spominje da je iz Bosne izvučeno mnogo tisućah krivoveracah, da je oko 1203. razkolničtvo dokinuto. Pak itako, s njimi imaju posla Honorij III., Ivan XXII., Gergur IX., Inocentij IV. sakuplja „svetu vojsku za proterati te krivoverce"; isto nastoje Nikola IV., Benedikt XII., i Gregur XI.[1] — U to dojde Turčin, i učini kraj nastojanju papah i svakomu šaranju. Lahko je razumeti da u iztočnih i iztočnosevernih krajih Hervatske, gde biaše slediteljah obiuh cerkvah, i nekerstjanah, i herpa Slavoserbah, nemogaše biti sloge ni snage za uzprotiviti se Turčinu. A kroz vekove one iste zemlje, uspešno se uzprotiviše mnogo većjoj sili ovih Hervatah i Ungaracah, jer dve sledbe većma merziše katolike nego Turke. Zato Bogumili, obranivši se obim cerkvam, lahko primiše muhamedovštinu, mnogo čistiu od kerstjanstva koje gledaše.

U supor neopisivoj meržnji koju imadoše na papu i na njegove verne, sleditelji iztočne cerkve itako priznavaše njegovu najvišju vlast, i gledaše se njome koristiti. Ruski car Vasilj IV. želi da ga papa učini kraljem (eto vrednosti naslova „car"), piše mu s osobitim štovanjem, i hoće da pošalje zastupnike na lateranski sbor. Za toga Poljaci potukoše Ruse, i to dobitje svetkuje se u Rimu kao ono nad nekerstjani.[2] Pape se omraziše i drugde, kod nekadanjih svojih vernikah. Već davno opazila se mana Julieva kalendara, i radilo se u Iztoku i u zapadu o popravljenju. Ovo se obavi za Gergura XIII. Taj popravak, koliko je moguće zvezdarski utverdjen, iz meržnje

proti papi primiše najprosvetljenii narodi, Englezi i Švedci, stopervo 1751—2. Patriarka carigradski Jeremia II. htede ga u sporazumku s Gergurom XIII. odmah primiti, ali metropolit filopopolski dade patriarku zato s časti skinuti i u tamnicu baciti.[3] Dakle, nije čudo da i Arsenij Cernović mnogo derži do Julieva kalendara i do iztočna obreda, a o veri, u njegovih povlastnicah neima govora. Što se tiče njegova patriarkata, nenajdoh da se za patriarku izdavao, ili u ovih zemljah za života priznan bio. Kažu, i lahko da istinu, t. j. da je sv. Sava Nemanić iztočnu cerkvu hervatsku odcepio od patriarke carigradskoga. Od nekada, svaka deržava iztočne cerkve, mogaše to učiniti. Nu patriarkat je svezan za stanovitu biškupiu, ter Arsenij Cernović i Arsenij Joanović, ako su bili patriarke u Turskoj Hervatskoj, mogoše, na starinskom temelju, samo naslov patriarke kod nas do smerti nositi.

Dok Hervati i narodi Ungarie poznali begunce, opazilo se da u ovih neima kerstjanstva. Nijedna kerstjanska sledba nedopušta čoveku u isto vreme više ženah, pak itako, eno domaćega zakona proti takovim ljudem.[4] I ne samo u XVII. nego i u drugoj polovici XVIII. veka, u ungarskih zemljah, najde Taube Ilirah koji imadoše više ženah.[5] Dok se nadalo da će se begunci povratiti u pervašnje postojbine, nije se mnogo marilo kakove su vere medju se. Kad-bi one nade nestalo, i Isusovci počeli njušiti vere: pobožna Maria-Terezia dade iztraživati onu veru. Begunci odgovaraše da nisu vere katoličanske, ni gerčke, ni Muhamedove, ni židovske, ni Luterove, ni Kalvinove itd., nijedne o kojoj bi se pitali. Ali koje vere jesu? Na to pitanje, nitko neznadiaše odgovoriti. Sad obuzme strah pobožnu kraljicu još većma, ter ona dade, po svojih ljudih, načiniti katekizam za pasminu. Taj katekizam tiskan u Beču, 1776. (nisam ga mogao dobiti),

*

na zapoved kraljice, prihvati sinod u dunajskom Karlovcu. Sada vera napredova: u 3,571 detce, prigodom cerkvene vizite, našlo ih se petero koja znadoše odgovoriti na pitanje: koliko je bogovah, kazati otče-naš i verovanje.

Beguncem u belovarskoj županii, i bez dvojbe drugde u koliko biahu nastanjeni ter nebežaše od ovud pod Turčina, odonuda amo, dugo vremena svetjenici zapadne cerkve, podeljivaše svetotajstva.[6] Dokaz, da proti duhovnikom ni proti obredu nebiaše prigovora, i da o dogmah nebiaše govora pače, koji o njih štogod znadoše, da se u njih slagaše. Tako sin begunacah, Domitrović, postade biškupom zagrebačkim. Ali smutnja nemogaše izostati. Vidismo jadno stanje puka u granici i u pokrajini. Rusia udari svojski raditi i zauzimati se za iztočnu cerkvu. Isusovci i njihov Beč s učenici stadoše duhovničtvo odbijati od puka, i ono graditi osamljenim staležem, brijati mu berk i bradu, dogme razpredati, hervatski jezik iz cerkve rivati i progoniti i prezirati sve što nije njihovo ili za nje. Adam Ratkaj, pisac preodličan, učenik Isusovacah, muž koj nije mogao proštiti svoj kerstni list, ako nije glagolski znao, Adam Ratkaj zove „sakrifikuli“ one senjske kanonike, koje, branivše Kliš, Turčin dade na kolce nabiti[7] i o kojih njihova cerkva, drugačie podatna u tom pogledu, nezna medju mučenici. Kad takov biaše jedan Ratkaj, kakovi mora da drugi biahu. Kad Kerčelić kaže da je Rim radje gledao prelaz s obreda zapadna na iztočan, nego povratno, tu je nejasna istina. Rim biaše pod samarom Isusovacah, ovi biahu složni s Bečom, a Beč sceniaše da ima razlogah nedati da u Hervatskoj i Ungarii bude sloga i domaći mir. Uzvišeni red Isusovacah, da bude se uz veru zauzeo za stvar narodah, za slobodu i napredak, bio bi svu zemlju osvojio. Ali on se primio dobre stvari, a upotrebljivao zla sredstva pak je po zlu

prošao on i njegova stvar. Isusovci i Austria baciše seme, kojega plod danas oni i ona uživaju. U Hervatskoj, s jedne strane tlačenje i progonstvo, s druge pomoć i nada od Rusie: premnogi pristadoše uz iztočnu cerkvu. Tako se žive do danas. Pustiv u cerkvi hervatski jezik, mudrost i otačbeničtvo senjskih biškupah, u gornjoj Krajini priderža sledite ljah zapadne cerkve.

Kako stajaše ove stvari za Marie-Terezie, videti je iz sledećega primera. Rusia pozva Austriu da razdele Tursku. Taj predlog u Beču, razloži baron Bender ovako: „koristi koje bi Austria razdelenjem Turske dobila, nebi naknadile štetu koja bi po Austriu dugo, možda na veke stajala time što bi ona svoj mir u pogibel stavila. Rusi, postav gospodarom toliko zemaljah u kojih stanuju Slavi i Gerci, iste vere koje i Rusi, tu bi načinili deržavu, koja bi po Austriu mnogo pogibelnia bila nego-li je propadajuća Turska. Susedstvo te nove slavske deržave bilo bi nad-a sve pogibelno Austrii zato, jer ova pod svojim gospodstvom derži velik broj Slavah i Gerkah, narodah koji od vazda nagiblju pod rusko gospodstvo. Bio uzrok tomu nagnutju što mu drago posledak mu je nedvojben taj da ovi narodi često sele u Rusiu, koje caricu smatraju i vladaricom i zaštitnicom svojom.“[8] To je kazano i preveć jasno.

Vidimo da se pasmina prilično pohervatila u ovoj Hervatskoj. Kad Turčin prestao vojevati, pasmina, većinom ostade gde ju mir zatekao. U hervatskih pokrajinah Turske, ponešto natuca hervatski, drugde turski, bulgarski, rumunjski, gerčki. Ni u kneževini Serbii, ni po Ungarii, još se nije naučila pravo hervatski, nego itako jezik je njezin najsličnii hervatskomu. Da vidimo na koliko se kod nas prosvetlila i počovečila. Za Taubea, oženja mo-

radiaše zaručnicu od otca joj kupiti: ovaj ju davao onomu tko mu najviše plati; tergovanje traja mesec danah, napokon, dobi ju koj najzad ponudi vedro rakie; kod zarukah i pirovah običaji biahu slični židovskim.[9] Arsenij Cernović dovabi na tisuću Slavoserbah iz Moldavie i Valakie. O veri u tih zemljah piše učenjak erdeljski Born na sveršetku XVIII. veka evo ovo: „Raci (Moldavie i Valakie) potekoše od Scitah, stanovaše u Dacii. kasnie u Servii, medju se zovu se Srbi (Dakle nazor, da je to sužanjsko pokolenje. Imena serbskoga otde su se još onda plašili). — Neznam što bi vam kazao o njihovoj veri: nu oni se priznavaju za gerčko-nesjedinjenike. U istinu, oni imaju više vere nego njihovo blago. Osim posta, koj uzimlje skoro pol godine i koj drugda obderžavaju tako pomnjivo, da nejidu mesa, ni ribe, ni jajah, ni mleka, oni neimaju drugo deržanstvo vere. Taj im je post tako svet, da ga ništo nemože ublažit ni prekinuti Isti tat ovoga naroda, za kradje, obderžava ga prenežno, i, što je čudno, kaže da mu bez toga nebi bog blagoslovio poduzetje. — — Neznanje Bonzah doista nije većje od onoga duhovnikah toga siromašnoga puka; on ih zove pope, a ti popi nisu ničim razlučeni od drugih ljudih; obradjuju bo svoje zemlje, i rade, čuvaju svoja stada, prodavaju i kupuju upravo kako židovi; ter istim načinom terguju svoje duhovničke posle, kojih plaću dižu što je moguće višje, osobito mise i oproštenja (offrandes et absolutions) ovo bo su dve glavne točke za tu verstu vere.

Običaji i obredi te vere priličnii su židovštini nego kerstjanstvu. — — Pokopi su im najsmešnii: nose mertvace uz strahovito krulenje, i kad popi promernjauču nekoliko rečih, spuste mertvace u grabu; za toga prijatelji i znanci pokojnika viču što ikad mogu, i kažu da je on

imao roditelje, rodbinu, prijateljah, detcu, stadah, i pitaju ga zašto je umrao? Kad ga u grobu nameste, metnu mu u verh glave križ i navale kamenčinu, za-da kažu, nedojde vukodlak sisati ga. — — Kradja i preljubje nisu im ništa. — — Sva pojavljenja koja nerazume, smatraju za dela nad naravom: pomerčanje sunca derže za rat zmajah proteranih iz pakla. Zato dok vide pomerčanje, stane ih reva i puškaraju, bez prestanka, za-da tako prepreče zmajem prožderti sunce, i tim odbiju večnju tminu. — — Izmedju svih verstah smerti vešala su im najmeržja; manje im je odurno doći na kotač. Uzrok je, jer ovde duša može udobno iz tela izići, a na vešalih ona nemože ići naravskim putem, nego mora gledati da se druguda izmakne.“ [10] — — — Takova biaše pasmina prie 100 godinah. Kakova je danas?

Duhovničtvo iztočne cerkve po Hervatskoj i Ungarii zauze se za puk od kojega žive, i derži ga se. Biškupi, osobito metropolite, do Stratimirovića, pristoje u venac apoštolskih muževah.

Bez dvojbe, grešili su oni kako i naslednici njihovi u deržavničtvu, u radnji bez temelja i zato bez uspeha, i nad-a sve u tome što su svoj puk uzderžali osamljen, tudj, bez domovine, merzitelja omražena i urotnika proti narodom u kojih zemlji žive. Ljudi gerčtinom opojeni, nemogu drugačie. Kasnie, u stvarih protivnih slobodi, puku i domovini, biškupi skoro dostignuše bratju si zapadne cerkve, a nižje duhovničtvo, većinom, barem nekvari puk. A u puku zapadne cerkve, gde potiče štogod dobra i poštena, to prečesto dolazi samo odtuda, što on nesluša i nesledi popa. Da ovaj puk nebi bio poživinčen, on bi uz redke izminke, u popu smatrao najpervoga svojega neprijatelja. U istinu, narod hervatski ima svu

svoju nesreću najvećma popom pripisati. Ako se pokaže pravi ili bolji svetjenik, on postaje mučenikom. Do kada bude tako?—

[1]Fejér, cod. dipl. Hung. t. I, 198.; t. II, 328. 389. 405. 408, 409. 425. 426. 429. 435. 446.; t. III, vol. I, 350.; vol. II. 157. 273. 342. 343. 379.; t. IV, vol. I, 400.; vol. II, 28.; vol. III, 426.: t. VI, vol. II, 407. 409. (u stvarih vere vredi pročitati vol. V, 1—602.); t. VII, vol. V, 123. 231.; t. VIII, vol. IV, 448; vol. VII, 178.; t. IX, vol. II, 169. 328. 471.; vol. IV, 141.; rer. hung. scriptores varii, Francofurti, 1600., Thuroczii chron. pars III (drugda Joannis de Kikuleov, chronicon Ludovici regis) 38. 46. 47.; Čaplović, II,. 17. — [2]Paulus Jovius, descriptiones, Moschovia. — [3]L'art de vérifier les dates, u Mongez, encyclopedie methodique, — — t. I, reč calendrier, 619. — [4]1625, 6. — [5]Taube, I, 67., II. 15. — [6]Kerčelić, 431. — [7]Ratkay, IV. — [8]Hist. de trois demembremens de la Pologne, Paris, 1820. t. I, 197. — [9]Taube, I, 68. — [10]Townson, voyage en Hongrie, Paris, an VII., t. I, préface XXXVIII.

Težje pogreške za izpraviti:

Strana	14	redak	zadnji,	za izcerpiv izpusti u.
»	17	»	5	mesto veroviti metni verovati.
»	17	»	24	» uva,dja, metni uvadja.
»	20	»	15	» najboljimi, metni najboljim.
»	25	»	27	» jedini, metni jedni.
»	29	»	4	» raprodati, metni razprodati.
»	46	»	11	» uskok soldati, metni Uskok-soldati.
»	46	»	16	» Vladah metni Vlahah.
»	50	»	22	» placuju, metni plaćaju.
»	51	»	11	» jer ima stati je.
»	56	»	10	k nevrediaše pridaj -li.
»	61	»	14	mesto Lepold metni Leopold.
»	61	»	31	» okrivljem metni okriljem.
»	67	»	16	» nadvlaše metni nadvladaše.

NA ČEMU SMO

OD

Na str. 102 redak 10 na kraju čitaj mesto onde ovde,
» » 102 » 13 mesto imaju nemaju.

Na str. 102 redak 10 na kraju čitaj mesto onde ovde,
» » 102 » 13 mesto imaju nemaju

s loix fonda-
sur lequel la
ailler à son
fiée au

ZAGREB
TISKOM DIONIČKE TISKARE
1878

svoju nesreću najvećma popom pripisati. Ako se pokaže pravi ili bolji svetjenik, on postaje mučenikom. Do kada bude tako?—

¹Fejér, cod. dipl. Hung. t. I, 198.; t. II, 328. 389. 405. 408, 409. 425. 426. 429. 435. 446.; t. III, vol. I, 350.; vol. II. 157. 273. 342. 343. 379.; t. IV, vol. I, 400.; vol. II, 28.; vol. III, 426.; t. VI, vol. II, 407. 409. (u stvarih vere vredi pročitati vol. V, 1—602.); t. VII, vol. V, 123. 231.; t. VIII, vol. IV, 448; vol. VII, 178.; t. IX, vol. II, 169. 328. 471.; vol. IV, 141.; rer. hung. scriptores varii, Francofurti, 1600., Thuroczii chron. pars III (drugda Joannis de Kikuleov, chronicon Ludovici regis) 38. 46. 47.; Čaplović, II, 17. — ²Paulus Jovius, descriptiones, Moschovia. — ³L'art de vérifie
t. I, reč ca
čelić, 431
la Pologn
voyage en

Stran

20 » 15 » najboljimi, metni najboljim.
25 » 27 » jedini, metni jedni.
29 » 4 » raprodati, metni razprodati.
46 » 11 » uskok soldati, metni Uskok-soldati.
46 » 16 » Vladah metni Vlahah.
» 50 » 22 » plaćuju, metni plaćaju.
» 51 » 11 » jer ima stati je.
» 56 » 10 k nevrediaše pridaj -li.
» 61 » 14 mesto Lepold metni Leopold.
» 61 » 31 » okrivljem metni okriljem.
» 67 » 16 » nadvlaše metni nadvladaše.

NA ČEMU SMO

OD

A. STARČEVIĆA

„La constitution et les loix fondamentales sont le plan sur lequel la nation a resolu de travailler à son bonheur: l' execution est confiée au prince.“

VATTEL.

ZAGREB
TISKOM DIONIČKE TISKARE
1878

I

Josip II. poznade snagu i težnju Rusie, ter siguran način odoleti pogibeli koja ako joj se za vremena na put nestane, njegovoj deržavi moradiaše smert zadati.

On naumi iz svojih i iz turskih pokrajiuah Hervatske oponoviti hervatsku kraljevinu, i nje krunu kojemu rodjaku svojemu poveriti. A za osigurati se od iztokosevera, on nakani osloniti se na narodnosti poljačku i česku. Sebičnost udvornikah, neznanje, kratki vid deržavnikah, tašta predsuda narodnosti, i smert cara Josipa nedopustiše izvesti one osnove.

Da bude Josip II. ili koj vladar za vremena izveršio one zamišljaje, narod hervatski, kroz vekove velik i preznamenit, otevši se tudju duhu kojim ostali narodi odbijaju, živivši svojimi življi; nu prevelikim vlastelinstvom iztergan, neimav znatna suseda, nenašav skoro svamoguća muža koj bi bio prejaka narodna uda u jedno deržavno telo složio, zato izudjen, samu sebi odtudjen i oslabljen, ovaj narod pod svojim zakonitim vladarem, nemorajuć svoje probitke podlagati tudjoj koristi, ni vojevati za rata proti izvanjskomu, za mira proti domaćemu krivorotnu neprijatelju, nego nadtečuć se sa svojim kraljem u radnji i požertvovanju za obćenito dobro, u svojoj velikoj i blagoslovljenoj domovini, svojim umom

i desnicom svojom bio bi se preporodio i dobio veličanstvo koje ga medju narodi zapada. Pasmina slavoserbska, koja propada sama od sebe, i prem ju neprijatelji Hervatah galvaniziraju, bila bi već davno u slobodi i uz bujan život naroda izniknula. Tudje narodnosti, u Hervatsku nacepljene, bile bi se u hervatskoj narodnosti raztopile, kako no se raztopiše sve, dok je Hervat snage i ponosa imao. Bulgari, u svom deržavnu zametku grana Hervatah, ter zato i padnuvši oslabljenjem Hervatah, bili bi se s vremenom pomešali u svoju kerv. Ostali susedi naši, ili bi bili s nami sporedili u slobodi i napredku, ili bi bili sami po sebi izčeznuli ter narodu života mesto ustupili.

Iztočno pitanje ili nebi bilo u javnost došlo, ili, ako bi se bilo izleglo, bio bi Hervat rešio na korist svoju i time i čovečanstva.

Udo Poljakah Austrie bilo bi pritegnulo i oslobodilo ostalu svoju bratju. Narod česki, upodpunjen po svojoj narodnosti, u slobodi, bio bi ponovio i usaveršio svoju prošlost ter začeo i razvijao snažnu budućnost. Pa bilo da slobodna volja i korist narodah slože jedinstvo, bilo da iz iste prejasne obitelji neodvisni vladari upravljaju srećne narode iz Sarajeva, iz Varšave, iz Piacenze, iz Frankfurta, iz Beča, iz Praga, iz Budima: na svaki onaj način, sudimo, stanje i narodah, i čovečanstva, i dinastie, bilo bi pogodnie nego je uz današnje obstojnosti.

II

Od ove Hervatske i od Ungarie biaše velik del pod Turčinom. I nikada se ovi narodi nepobuniše proti Turčinu, nego često proti svojim domaćim vladarem. Pače, biaše slučajah da su se ne samo kmeti, nego i plemići,

rodjena gospoda, prosta od štibre, kraljeva bratja, svoje volje Turčinu podlagali, ter kad ovaj ode, mnogo je puka s njim odselilo, i s njim složno vojevalo, proti našim „osloboditeljem“.

U istinu, izselivanje iz Turske uvek biaše slobodno. Dakle, da bude n. p. u Serbii samo malo gorje nego u Bosni, kerstjani Bosne, bar poradi vere, bili bi već davno Serbiu napučili. I nut, osim težkih krivacah, nebiaše i nije iz Turske izseljenikah.

U Turskoj biaše kovan novac, a drugde, koliko puk štetuje na papir-novcu. Kerstjani Turske, mužkarci od 24. do 40. godinah, odkupljuju se od vojničke službe sa 1 for. 50 n. na godinu, a taj bi se iznos, drugde, veselo deseterostručio. Iz prihoda Turske vidi se, po razmerju zemlje i dušah, neznatnost deržavnih štibrah, a daće vlastelinom biahu još neznatnie, idjahu bo iz pogodbah koje uz velike zemlje a malo puka moradiahu kerstjanom prekoristne biti. Sve vere biahu slobodnie nego u ijednoj kerstjanskoj deržavi Europe. Škole dizati ter u nje po volji namestjati učitelje i predavati nauke, biaše slobodno, dok se one nepokazaše ognjištem urotah i bunah proti deržavi.

Redki su kerstjanski puci koji imadoše pučkih učionicah koliko Bulgari, srednje učionice i sveučilišta, i po tudjih zemljah, prosto biaše kerstjanom polaziti, što je drugde više ili manje zabranjeno.

Glavna nesreća kerstjanah dolaziaše od njihova duhovničtva, osobito iztočne cerkve. Gerk bo kupuje patriarkat od velikoga vezira, biškupi, svoje časti od patriarke, niži duhovnici svoje časti i mesta od biškupah; puk mora sve ove kupovnine platjati, i često biva da kuća više platja popom nego deržavi i vlastelinu. Duhovničtvo, iztočne cerkve, i samo neuko, u duhu gerčtine, ne samo negleda koliko bi i moglo puk na dobro podučiti, nego

mu poderžava i razjaruje meržnju proti Muhamedovcem: ovaj puk smatra zadušbinom, Muhamedovcu makar kako škoditi. Muhamedovci slede nauk da je ovaj život samo putovanje, zato nemare za sjajne sgrade, oprave svakdanje, izabrana jila, itd.: dosta im je da je celo i čisto. Kerstjanin, vidiv drugde lepu kuću ili opravu, a nevidiv nevolje koje se u njih sakrivaju, ako hoće načiniti si onakovu kuću ili opravu, nemože, jer vlastelin odmah diže zakupninu i izmišljava daće, osvedočen da kerstjanin ima novacah, kad ih može na onakove stvari trošiti.

Svaka promena koju su kerstjani zahtevali, smera samo na njihovu nesreću. Godine 1848. zahtevaše, medju ostalimi, da sami vlastelini odvažaju žito i seno što im ga kerstjani mòrali davati. Sastav se s Ivanom Jukićem, glavnim hodkarom upitam ga: koja vas je nesreća putila onu točku zahtevati? Dosada ste davali što i koliko ste hteli, vlastelin bez potrebah, biaše zadovoljan.

— A od sada, kad on dojde i vidi, koliko imate, morati ćete davati po pogodbi.

— Ta će vam prošnja biti uslišena u Carigradu, i kao da su vam ju vlastelini nadahnuli. „Samo neka nam ju uslišaju. Što bi one blezge nadahnule. Nije li ti dosta da im moramo davati, van da im još i vozimo? Ali ti si u tih stvarih zasukan, i s tobom nije razgovora“.

Medju prošnjami što ih kerstjani godine 1862. prikazali europejskom povereničtvu, dolazi i ova: da sami kerstjani voze vlastelinom ono žito i seno. Nad tim mnogi uzdahnu kako je sirotinja raja krotka, potištena, satervena.

Vlastelinstvo Bosne govoraše: „Bosna je naša, ne careva“, i neimadiaše skoro nikakovu dužnost naprama carstvu. Turčin odluči i ovo vlastelinstvo podložiti, ter odpravi Omer-pašu. Opet — i zadnji put, — sastadoh se

s Jukićem. Dok se poljubismo, vrisnu: „odsada će i age platjati štibru“.

— Neveruj, odgovorim, nego vi ćete platjati za se i za nje.

Da ste ljudi, vi bi se složili s agami, pa proti tudjincu. Ako bi se obranili, a mogli bi da svojski hoćete, age bi u vami opazili ljude, pa bi se s vami pogodili, na korist svoju i vašu.

Agi je Anatolac, Turčin tudjinac kako i meni Nemac, prem je tvoj aga s Turčinom, prem sam ja s Nemcem iste vere. Ako padnu age, vi padate još dublje. „Je-li pravo da on ima sve a neplatja ništa, a da mi platjamo sve a neimamo ništa?“ — O pravu nerazpravljamo, nego što misliš, ako tvoj aga bude morao štibru platjati, da on neće od iste zemlje koju deržiš, veću daću zahtevati? „Ti si gorji od Turčina, nitko drugi nemisli kako ti mtsliš“. Odkada su vlastelini Bosne pod štibrom, kerstjani im davaju mnogo više.

K dosadanjemu nacertu pridajmo različnost verah i pasminah, na jednoj strani stalnost, na drugoj večnje burkanje, onde ponos i gospodstvo, ovde ustarano podložničtvo s čedi navistju i herdjom: uz ove obstojnosti, ni u Turskoj nemogaše biti bez tervenjah, ogorčenostih i meteža. Nu kraj svega toga, medju svimi deržavami kroz vekove, najmanje kervavih smutnjah i prevratnih težnjah biaše u Turskoj, dok se k njoj Rusia neprimaknu.

III

1829. pisa car Nikola kralju Karlu X.: „ovaj moj list nije pismo od vladara na vladara, nego od velika naroda na velik narod. Vi neimate granice, i zato niste

deržava perve veličine. Uzmite granice Rajne, Alpah i Pireneah pak je Francezka složena. — — Ja moram zauzeti Carigrad, za dobiti tri vrela bogatstva: poljodjelstvo, oberte i tergovanje, kojih mi ova dva manjkaju“. — —

Prie kakova poldruga veka imala je Rusia kojih 5,000.000 dušah, danas ima ih preko 80,000.000. Drugde, nikada se narod i deržava, u tako kratko vreme nepovećaše. Tu je različnih pasminah, jezikah, verah, stupnjah prosvetlenja, smese kakove ni kod Rimljanah nebiaše.

Ta razrožna množina, uz premnoge zapreke, u tako malo vremena nemogaše se u jednu celost stopiti. Uz mnogo dobra tu mora i zla mnogo biti.

Ali svu ovu neizmernu herpu dušah vlada, drugda i oživljuje samo jedan duh: Ruština. U toj pučini različnih živaljah, o ustavu nemogaše govora biti, i razumni neželiše ga. Svaki narod utelovljen Rusii, osim Poljakah koji se sami najvećma upropastjuju, napreduje bar kao ljudi, u nekojem pogledu. Zato je Rusia jedina obrazujuća deržava Europe, i zato se utelovljeni narodi raznarodjuju lakše neg igde drugde.

Ruski vladari negaze reč zadanu svojim narodom. Dakle, dok ovi vladari nemogahu dati pravi ustav, dok neće da narod obsenjuju, a dok mnogi Rusi vapiju za slobodom; što biaše naravnie od obične deržavne doskočice: narod odbiti da nemisli o svojih stvarih, i zabaviti ga stvarmi izvanjskimi? U tom pogledu Turska biaše najpogodnia.

Rusia je, danas jedina deržava koja ima svest o svojem poslanstvu: o razširenju svoje vere i narodnosti. U tom su, bez iznimke, svi Rusi složni. Ni za ta dobitja nebiaše priličnie zemlje od Turske.

Takojer u Rusii je slavoserbske pasmine. Ova je pasmina, kako i drugde, koliko herdjava, toliko nemirna.

Njoj nije do slobode ni do prosvetlenja; nje, kako ni nemačke pasmine, neprima se znanost, ona po naravi, nemože misliti, njezin duh odbija svaku plemenitu i uzvišenu misao: ona ostaje barbarska, i slepo herli na promene i na osvojenja. Ta je pasmina u Rusii velika, i vladari Rusie, moraju joj drugda popustjati. Gde? Dosada nigdje priličnie nego u Turskoj.

K ovim činiteljem ruskih napadanjah na Tursku pridružuju se i najglavnii, taj priznavaju ne samo Rusi nego i Nerusi razumni. Rusia, medju kerstjanskimi deržavami bar na broju dušah i na prostoru najveċja, ogradjena je tako, da svoj prirad i prerad nemože prodavat, a za začepiti svoje potrebe kupovat, van kroz druge ruke. Takovo stanje terpi samo onaj narod koj ga nemože na svoju korist okrenuti. Rusi nisu taj narod.

Osim cerna i sredozemna mora, za tergovanje Rusie, nebiaše prikladnie prilike. Dakle i tu, proti Turskoj. One navale Rusie na Tursku mogu s vremenom prestati; ove u naravi, u zemljopisnu položaju ukorenjene bude nestati kad Rusia svoju sverhu postigne, ili se osvedoči da ju postignuti nemože.

Na onaj predlog cara Nikole odgovori Karlo X. „Vaše Veličanstvo nudi mi stan, kojega ključe želite u vašemu žepu prideržati“.

Kad je tako mislila jaka i udaljena Francezka o Rusii u Iztoku, kako imadiaše o njoj suditi neposredan raztrešen sused Rusie?

Ako Rusia nije načinila, ona je doista posvetila II. članak gerčkoga ustava od 1822. koj nosi: „Pod novom narodnostju gerčkom razumevaju se svi stanovnici carstva turskoga, koji veruju u Isusa-Kersta“. Ovaj dokaz suvišan deržavnikom ikakova vida, primeren s pismom cara Nikole, mora i slepca osvedočiti, da je Rusii samo do sebe, do uništenja Turske, a da su joj vera, narodnost gerčka,

ili slavska samo sredstva. U istinu, nitko nemerzi Slave i Slavstvo, bilo pod kojim imenom, koliko Rusi, i neima netemeljitiega mnenja od onoga koje hoće da će Rusi dizat, štitit, Poljake, Hervate, Bulgare, Čehe, Serbe, ili makar koju narodnu osebnost.

Rusi će ove narode s vremenom upiti, i u tu sverhu rade. Slaboća, sdvojenje ovih naroda vuče amo Ruse i ojačuje ih. Rusi nerade o poboljšanju stanja kerstjanah u Turskoj ili drugde, to bo je uprav proti smeru Rusah, nego rade da se ovo stanje čim većma otežča, za da narodi čeznu za Rusi.

Vlade namenjenih, i kako stvari stoje, sudjenih ruskih utelovljenikah rade samo za Ruse, kad svojim narodom nedadu što ih ide.

Rusi se neće odreći svojega imena, za primiti gnjusno ime slavsko ili što je isto, serbsko. Rusi taru jezik istih Malo-Rusah, koji su zamet njihove narodnosti. Rusi su, ugovorom o miru Bukurešta, žertvovali Turskoj Serbiu, jer pokret puka biaše u francuzkom duhu.

Tako razvikana slavska Rusia, ima učenjakah svake struke; nu nepokaza Slavca, koj bi mogao uz nogu stati n. p. Jordanu, Dobrovskom, Kopitaru, Kolaru, Šafariku, Miklošiću, itd. Slavstvo je čedo Austrie, ova ga je rodila i odgojila za-da se Poljaci, Hervati i Česi puste u sanjarie, propustiv svoja prava i svoju osebnost, zada ona uzmogne ove narode terti kao Slavce koji da teže na sever, i za da ona od Zapada dobiva priznanje i pomoć proti ubitačnu življu slavstva. Slavoserbstvo, bilo kojeg oblika, po naravi vodi u Ruštinu i u njoj se razpada. A tko, kako li bi bio mogao, u Austrii, raditi očito za Rusiu? Slavoserbstvo zamenu ime, prideržav stvar.

Razvitak slavoserbstva okrenu proti Austrii, i težko da ona i danas vidi zamku koju si je sama splela. Ma-

gjari, po svojoj mogućnosti, pomagaše Austriu u tom poslu. Rusia, govoreć o ovih različnih narodih, upotrebljiva ime Slavoserbsko: ona time ubija osebnosti ovih narodah, kratkovide meči i obsenjuje; ona, bez prigovora, da uz pomoć Austrie, pripravlja svoju stvar.

Još godinah 1840—2. piša Pogodin, izaslanik ruski: „od vaše preuzvišenosti stoji, da od cara, otca svih Slavah dobijete svoticu koja bi svetu slavskih učenjakah i književnikah nov život dala ter bi bacila seme koje će s vremenom roditi plodom za pokrenuti svet. — —.

Neznatne-li žertve: 25,000 srebrenih rubaljah na godinu, za sav slavski svet.“ Od onda do danas, tisuće rubaljah postale su više nego milioni; nu Austria i Magjari više učiniše za Rusiu nego Rusia sa svimi milioni. Turska, nehajstvom i neumjem, izravna Rusii put u Iztoku.

IV

Nesreća kerstjanah Turske dolazi neposredno od njihova nepoštenja, neverja, i bezdušja, ter dok su kakovi su, nemože im biti bolje, i dok im je kako im je, oni nemogu biti bolji. U nikakovu pogledu nije moguće ovako pokvaren, izrodjen puk izjednačiti Muhamedovcem, i u povesti nebiaše i nije takove jednakosti medju tako različnimi i neprijateljskimi staleži. Da bi današnji najiskrenii zagovaratelji kerstjanah Turske došli na mesto Turakah, oni bi zagovaratelji svoje štitjenike davili mnogo žestje, neg ih Turci dave. I to bi bilo sa svim pravo i u redu, u dosadanjih obstojnostih. Da se danas dopusti kerstjanom prisega ili svedočanstvo proti Muhamedovcem, sutra bi bilo prisegah i svedokah, da je aga kupio a neplatio konja, zemlju, itd., i kad bi kerstjanina uhvatili

gde ubija Muhamedovca, onaj bi prisegnuo i našao svedokah da se ovaj sam ubio za baciti krivnju na njega ili na drugoga nesrećna kerstjanina.

Od Mahmuda II. do danas, svi turski cari rade iskreno o poboljšanju stanja kerstjanah. Ali oni koji naredbe izveršuju, vide kod čina, da se one nedadu izvesti, i da smeraju samo na nesreću, na propast carstva i narodah.

Turskoj biaše udariti pravim putem, a na svu nesreću, taj neopaziše njezini prijatelji ni ona. Taj put u bitnosti biaše: nastojati da se najprie kerstjani poprave, pa za tim uvadjati popravke. U tu sverhu trebova:

Ukinuti kapitulacie i sve što ih se derži, one bo ubijaju ugled i vlast turskih oblastih, i tudjincem služe samo za buniti kerstjane. Svakoj kerstjanskoj obitelji dati stanovit kus zemlje u podpuno vlastničtvo; koja ga nebi htela, izterati ju iz carstva. Za ovu zemlju ona bi morala davati stanovit broj težakah, ili novca, dok ju ustanovljenom svotom neizplati. Dok je ikakova drugog imatka, zemlju pod ništo neprodati, osim za dobiti drugu. Onoga koj zemlju izgubi, izterati bar iz obćine. Zemlje je predosta: Muhamedovci, bar u hervatskih pokrajinah, neprekopavaju grobje, zadužbinah — vakufah ima premnogo, ima zemlje i deržava, nje bi dalo i vlastelinah.

Uvesti pučke škole, u kojih se nebi učilo o nikakovoj veri; ovu slobodnu ostaviti duhovnikom u džamiah i cerkvah; predavati u materinskih jezicih, t. j. u hervatskom, bulgarskom itd. voćarstvo, šumarstvo, poljodeljstvo, oberte, tergovanje, gospodarstvo, čist moral, turski jezik. S vremenom uvesti srednje škole, tehnike, sveučilišta. Negerke iztočne cerkve osloboditi od gerčkih duhovnikah; zapovediti da se duhovnici i one vere štogod uče; za nje i za fratre uvest učilišta; dati duhovnikom stalne plaće; biškupe obijuh sledbah sam bi car postav-

ljao; bez dovoljnih dokazah neprimati školske svedočbe Rusie ni Austrie; nedavati javne službe do onim koji su u Turskoj nauke sveršili.

Uvesti autonomiu obćinah, po vremenu i županiah, i pokrajinah; zastupnike, bez obzira na veru i narodnost, postavljati ne izborom koj nemože biti bez smutnjah i ogorčenosti, nego kon što im se svojstva odrede, kockom, kako drugde biva kod porotnikah; zastupnici bi imali dobiti polakšicah, odlikovanja, plaće ili nadarja, imala bi im kratko vreme služba trajati; — sve bi se imalo upotrebiti da ta služba puku omili, da bude ugledna, da ju svatko pošten može dobiti. Danas je kerstjaninu sve isto, da-li ga drugi, osim njegova popa smatraju za poštena muža, ili za lupeža, i dok se otrese toj herdji, on je na putu postati čovek; koliko je moguće, nedopustjati prisegu nikomu, nego kroz obranike suditi; obćine bi imale štibru razdeljivat, višja poglavarstva bdila bi na obćine; novine bi slobodno razpravljale javne čine službenikah; i bez miloserdja morali bi krivci kako i klevetnici pedepsani biti.

Svest o vlastničtvu zemlje, daje čoveku ponos i dostojanstvo; vlastelin drugačie će suditi o vlastniku zemlje nego li može suditi o čoveku koj uz sve zloće neima nepokretna, i nije na ništa vezan; iz vlastničtva zemlje najberžje se radja ljubav domovine i pravice; drugovanje od detinstva, i kasnie derži veze ljubavi, prijateljstva, štovanja; učeć se koristne stvari, nemari se za metafizike; saznav da je drugde gorje, čovek ljubi i brani ono što ima; opaziv da od sama njega stoji dobiti ugled, čast i vlast, čovek će paziti na svoje korake i gledati da zasluži priznanje svojih sugradjanah, i da svojimi deli pokaže se onakova za kakova želi da ga derže; kroz prosvetlenje moraju nastati ženitbe medju onimi različ-

nimi verami i pasminami; time se moraju pasmine približiti i pomiriti.

Da bude Turska za vremena udarila naznačenim pravcem i da ju zapad i Austria budu na njemu pomagali, ili bi se kerstjani Turske bili osvestili ter uz-a nju pristali, pak naučiv se služben jezik, bili bi mogli s častju i koristju obnašati službe i dostojanstva carstva, ili bi se i ovaj pokušaj bio pokazao neplodnim. U pervom slučaju bilo bi nestalo iztočna pitanja i pogibeli po zapad, u drugom, bile bi se mogle za vremena pravedno i temeljito graditi osnove za osiguranje zapada, žertvovav pasminu koja se u Europi preživila.

Poslie krimskoga rata našlo se Hervatah spremnih raditi u onom smeru, i zaiskaše dozvolju, dignuti tiskarnicu i novine u Sarajevu. Za stvar se zauzeo franceski konsul, sarajevski medjlis dopustio i preporučio, nu Carigrad zabaci, kako dočusmo, po nagovoru bosanskoga fratra u službi Austrie, ovaj bo uputi da bi to bila panslavska propaganda.

Što se učinilo u Turskoj za odbiti navalu, ili za ukloniti kerstjane od upliva Rusie? Obstojnosti govore najrazgovetniim jezikom.

V

Pogodinova izvestja, kojih 30. godinah u Rusii prepisivana, izidoše 1860. u nemačkom prevodu. To je izverstan venac milinah o Turskoj i osobito o Austrii. O Austrii vadimo samo sledeće: „Savez Austrie i Rusie još je nenaravnii nego onaj Francezke s Englezkom. — Carstvo Austrie nemože ni korak napervo — — svaki čas derhtje za svoj obstanak — narodi Austrie merze se medju se i neuzterpljivo čekaju čas da se razstave. —

Austria je poput pomazana groba ili stara derveta koje u nutri je gnjilo, prem izvana ima listja, i pervi će ga vetar s korenom izčupati Austria hoće da Slavom iz ustah jezik izčupa; tko u Austrii nezna nemački, nemože ni desetnik postati, kod Slavah je obćenito mnenje da Austrija mora propasti; najsigurnii je način: Slave uzeti pod zaštitu Rusie. — Austria je svaki dan to slabia, i težko da je jaklenia od Turske. — Carstvo Austrie leži na smerti. Austria još nerazumi Slave, i kako i Turska, stoji na zjalu propasti. — Austriu će bog pedepsati, dani su joj pobrojeni. — Austria bude propasti skupa s Turskom ili odmah za njom; ona se bude razpasti naravskim razsutjem njezinih udah — narodah. — Austria mora propasti u supor nastojanju Meternicha i Isusovacah koji bolest ni nepoznadu, i u novo vreme zanašuje se na stara sredstva. Ali prie nego propadne, može mnogo zla počiniti, ter njezino naprezanje nesmimo iz oka pustiti. — U svakom pogledu, bolje nam je Austriu imat za neprijatelja nego za prijatelja, i dok ona nije proti nami, bog nije s nami. — Rusia sa svojom pravednom i svetom stvarju, mora ili mučati, i čversto i razgovetno govoriti, a ne po austriansku motati se i previjati kao vrag pred monstranciom. — Veledušje, vitežtvo, plemenitost, tako zvanu čast, to sve na kraj: Isukerstovo kraljestvo nije od ovoga sveta, — za ljude je novi, za deržave i deržavnike stari zakon, gde — no stoji: oko za oko, zub za zub. — Da turski Slavi zapadnu katoličkoj Francezkoj, protestantičnoj Englezkoj, Muhamedovoj Turskoj, jezuitičkoj, bezvernoj Austrii?! Prokleti jezuitizam Austrie sluti odkuda oluja preti.

Nebude li se već nitko naći za osvetiti Sobieskoga i cara Nikolu I. koji padoše za obranu Beča?" — —

— To ljubkostih, budi ovde dostà. Ako koj čitatelj nezna, moramo mu kazati da je Pogodin bio učitelj na

sveučilištu i deržavni vićnik, i da sva njegova pisma složena kroz mnogo godinah, izdavaju preverstnu glavu, poznalca stvarih o kojih piše, ter njegov neobičan duh ni malo neštetuje žestinom izrazah. Sada, makar ništa drugo neznali, neka čitatelji sude o odnošaju koj je medju Rusiom i medju Austriom, i neka se sete da su ova pisma došla u javnost uprav onda kad je Austria izjavila da kani stupiti na novu stazu.

Kad-no izidoše Pogodinova pisma, u Hervatskoj biaše muževah, ja medju njimi, koji razmotriv stanje stvarih dobiše osvedočenje: razvili se i razuzlali zameršaji Europe kako mu drago, po Hervate bi bilo najbolje u zakonitoj samosvojnosti ostati pod vladajućom dinastiom; obstanak ove dinastie stoji od Hervatah; obstanak Hervatah kao srećna naroda, glavno stoji od vladajuće dinastie; obstanak Hervatah i Magjarah, kao narodah, stoji od sloge koja ih ima vezati.

Istina, Talie ni Nemačke nebiaše; ali Piemont i Praizka preoteše mah tako, da svatko razuman moradiaše sjedinjenje onih narodah od dana do dana očekivati. Praizka, žestja neprijateljica slobode i narodah neg ista Austria, znadiaše hinit slobodoumje pred narodi, a pustit Austriu, kao orudje, da ih tare, dobi kod prostote velik upliv. Austria, overšitelj Rusie i Praizke, uzprotivi se svakomu napredku bez-da i jedan mogaše zaprečiti ter se i time zameri svim narodom. Ona znadiaše da je Praizka načelnik življa nemačkoga, načelnik s kojim ona nemože sporediti i koj će sam, danas, sutra uživati plod nemštine, Austria to znadiaše, pak itako, promica svom snagom samo nemački živalj kod svojih narodah.

Dok postanu Talia i Nemačka, kakovo je stanje Austrie? Taliani znadu da su Mletčani kroz vekove morali Hervatom platjati za-da ih puste na more; da je njihova obala adriatička preslaba i da se neda valjano

učverstiti; da im bez naselbinah neima sigurnosti domaće, ni bez čversta upora na ovoj obali, sigurnosti od ovih krajevah: — Taliani hteli, nehteli, moraju gledati da dobiju i razšire baštinu Mletakah. — A Nemačka, svojakavša Šlezvig koj njezin nebiaše, neće-li svojakati nekadanje svoje pokrajine? U klubko tih „nemačkih“ zemaljah smotala je Austria i hervatske pokrajine.

Rusia je Vladimiriu od nekada smatrala svojom pokrajinom; car ruski nosi naslov svih Rusiah; — današnja Galicia zvala se starinom „cervena Hervatska“, kasnie „cervena Rusia“, onda Vladimiria od osvojitelja vojvode Kievskoga; Austria, braneć onu pokrajinu od ustava što joj ga Ungaria htela dati, ojači ono svojakanje Rusie, i sceniaše da je sigurna, dok je izmislila ime Galicie. — Po smerti kralja Sigismunda Poljačka svojaka del baštine. Bude joj namenjena Pemska i kus Moravie. Česi se uzprotiviše oholosti poljačkoj. Razpra bude predana parižkomu parlamentu. Ovaj dopita, bar za vremena Poljačkoj Ungariu. Poljačka u svoj gerb metnu gerb Ungarie. Cari Rusie prideržaše naslov „kralja Poljačke“. — Car Petar I. kaza knezu Rakociu da su Magjari ruski utekavši podložnici. — Poslie Vilagoša javi Paskiević svojemu caru: „Ungaria leži pred nogami vašega veličanstva, odredjujte“. — Erdelj, i vestfalskim ugovorom, i kraljem Rudolfom, priznan samosvojnom kneževinom, činom postade udom Ungarie; većina puka, rumunjska, lišena svih pravah, primorana je, kako i srodni puk okoliša, u Bukureštu spas tražiti; a Bukurešt smatra potok Tisu narodnom granicom Rumunjske. Pa, da u tih svojakanjih nije ni sene prava, neće li se ovi svojakari složiti i pogoditi? — Pak, ako narodi Austrie nisu slobodni, srećni, složni, jaki: tko će onim svojakarom odoleti?

Mi nestezasmo deržavničtvo na naše osebe ni na naš život, nego, sudeć da stanje stvarih poznamo, prosti od

strastih, od sebičnostih, od meržnje proti narodom, zauzeti za naš narod i dinastiu svom vatrom otačbeničke ljubavi, nemareć za slepu prostotu ni za hulenje pr odanih herdjeljah, zanašajuć se na odlučenje budućnosti, mi biasmo sigurni da je ono jedina politika praktična, poštena i lahka, i samo dvojismo da li bude vremena doteći za razviti ju.

Ali još biaše jaka Francezka i na čelu joj preplemenit vladar. Biaše nade da će Magjari povestju podučeni da bez Hervatah nisu ni jedan srećan korak učinili, poznat i svoj položaj i stanje stvarih, pak okrenuti putem prava i napredka. Biaše nade da će se dinastia, predosta izkušana, oteti uplivu svojih savetnikah, kojih politika rodi gorkim plodom. Do sada deržaže se Hervati pravna načela: „na, pa daj", uvek davahu i nikad nedobivahu. Mi okrenusmo ovo načelo i rekosmo: „daj, pa na".

Drugačie raditi, sudismo, znamenova samo obsenjivati narod i dinastiu. Jer narod, osvedočen o svojoj nesakrivljenoj nevolji, saterven, bez valjana dokaza za bolju budućnost, kad bi i hteo, neima snage za uzprotiviti se bilo komu, i makar kakovu novu stanju. Ova rukovet Hervatah, ni u najboljih obstojnostih, uz ove susede, nemože ni sanjati o pravom narodnu obstanku. Dakle: ili Hervatska po svojoj povesti, i narodnosti, ili budi što hoće: umiranju mora konac biti. A Hervate i druge verstne narode Europa će radje terpiti na Iztoku, nego Rusiu. Ovim duhom odjeknu 1861. većina sabora hervatskoga. I dok se borismo za ustav naš i Ungarie, Magjari se upletoše u „od slučaja do slučaja", i priznadoše se krivcem neznav opravdati svoje postupanje 1848—9. U veljači 1861. izide ukaz da se nevoljnićtvo u Rusii ukida, ter iz naše sredine čula se u onom saboru opomena na pogibel, koja onim ukinutjem zapreti u neizmernoj jakosti. A na 28. kolovoza 1861. u bečkom rajsratu dadoše

kao službeni odgovor: „Rusia je Ungariu osvojila, i bez svake obveze darovala caru Austrie“.

Recimo da je adresa onoga sabora rešena kako je pravo i po obe stranke koristno. Već onda koja 3,000.000 Hervatah zadovoljnih, imajućih svoj udes u svojih rukuh, dobivših poverenje, zauzetih za svojega kralja, bila bi učinila svoja povestnička čudesa, nebi bilo straha da će Talian na ovoj obali izkercati, vojska upotrebljena u ovih krajih, bila bi se mogla drugde namestiti; ako bi uztrebalo, bilo bi se našlo dobrovoljacah koji i Mariu-Tereziu obraniše, i 1848. monarkiu uzderžaše: — do Sadove ili nebi bilo došlo, ili bi ona bila sasvim drugačie izpala. Kroz ono 16 godinah, bili bi Hervati svoje pokrajine Turske osigurali, možda i dobili. A sigurno, za mnoge odnošaje, nastavše poslie 1861., nebi se znalo, i bilo bi odnošajah povoljniih Hrvatom i njihovu kralju.

I u oči Sadove, kad-no se drugi obmamljivaše sigurnostju i jakostju preziruć pogibelj, čuo se javno naš glas, opominjajući na priprave i posledice. Ali i onda više se marilo do glasovanja izgubljenikah nego do deržanja naroda i do obstojnostih. Drugim svatko, nami dogodjaj dade pravo.

I poslie onoga dogodjaja, koji dobiše vlasti, ponašaše se tako, kako se dolikuje samo nezahvalnikom nehtevšim priznati, nemogavšim zatajiti primljeno dobročinstvo. Oni učiniše sve što htedoše, i težko da su danas mirnii u duši neg smo mi, ili da im se budućnost lepša kaže nego nami.

VI

Rusia je od nekada smatrala nemačke deržavice za svoje obćine, i u njih je imala priklonosti. Kad-no se

ruski car odreče pravah u pitanju Šlezvig-Holštajna, razumni zaključiše iz ovoga odreknutja, pervoga odkako je Rusia, da je medju Rusiom i Praizkom savez, bio nebio pisan. Kad-no Rusia preznamenitu luku Kiel prepusti radje jačjoj Praizkoj nego slaboj Danskoj, o savezu onom nemogaše biti sumnje. Kad-no Rusia, bez svoje naknade, dopusti saterti Francezku i Praizkoj ojačiti se, očito bijaše da Rusia na Iztok smera. — Današnji prizori u Iztoku nenastadoše iznenada. Lamarmora dokaza da je Praizka, i prie Sadove, smatrala Terst nemačkim zemljištem. — Praizki „udarac u serdce“ ostade bez pogovora, i poslie Sedana postade zahtevom obstanka Praizke.

Uz tako jasne opomene iz vana, što se derži do nas, i kako nam je kod kuće?

Odlučujuća oseba Rusie zabaci i običnu uljudnost, i kaza knezu Thurn-Taxisu, pohodniku u ime svojega vladara, da, „putovanje ovoga u Galiciu neće terpiti“, ter ono već započeto, izostade. Snaga na kopnu i na moru nemogaše nadvladati nekolika sela hervatska, nego se ima kapitulacia Knezlaca. — Vladarčić, koj njegovu veličanstvu putovavšemu po Ungarii, neodpravi pohodnika, bude primljen u Beču kao podpun vladar. — S Rumunjskom, proti pravu i volji zakonita vladara, sklopljeni su medjunarodni ugovori. Priznanje pravah Pemske, bude obustavljeno, jer, kako novine bez prigovora kazaše, „Rusia nije posvetila ono priznanje“. — Pohodah, susednim vladarom, učinjeno je mnogo, ovi svoje povratiše uz put. Vladar neprijateljske deržave i njegov ministar primljeni su u Beču za izložbe, sa freneziom. Drugi vladar, putujuć na izložbu u Beč, moradiaše osebno posredovati proti namenjenim demonstraciam u Terstu. — Vešto pero pisalo u zagrebačkih novinah kako panslavizam podkapa Austriu; na izvanjski mig ono je pisanje obustavljeno. — Izvanjski ugled monarkie tako stoji, da nekoje godine lord

Russel zahteva pisma o bivšem zameršaju medju Francezkom i Nemačkom, pisma s istim Portugalom, i s Belgiom, samo neište ona s Austriom. Terzanje u iztočnu pitanju još gledamo. — Uz ove javne dokaze netrebova službena očitovanja: da se sledi „politika odkazana puta“, i zaludu se tumačilo da je to politika „zdrava uma“. U supor ovim pojavljenjem, još ima muževah, drugačie razumnih i plemenitih, koji nevide da je današnje uredjenje monarkie po osnovi i želji Rusie i Praizke. — Kroz desetak godinah, koliko se uz tu politiku potrošilo, koliko je težakah i koristne radnje izgubljeno! Pa čemu tolike žertve? — Izvanjski odnošaji naravska su posledica našega domaćega stanja, koje bar ćute i oni koji ga neznadu. U tom stanju čekamo razvijanje dogodjajah. nemoguć nikamo.

VII

Do na sveršetak XVI. veka, dok sva Europa stenja pod groznim nevoljničtvom, Rusi biahu najslobodnii narod. Kod njih nebiaše sužanjah osim zarobah, dužnikah neverstnih platiti prama svojim verovnikom, i onih koji nemogav o sebi biti, podložiše se hotice drugomu. Svih trijuh verstah biaše jako malo. Koji nevojevaše za oslobodjenje od Mongolah, moradoše raditi za se i za vojnike. Sbaciv jaram tudjinca, Rusi dobiše premnogo zemlje, u koju puk naherli.

Ali pokazaše se rati Litve i drugi. Dakle opet nebiaše moguće pustiti da obstojeća sela propadnu i da deržava nuždni, skoro jedini prihod izgubi. Preselivanje bude omedjašeno na dva tjedna u godini; nu često izigrano, i napokon redarstvenim putem posve zabranjeno. Zabranom preselivanja svezan je seljanin na grudu, bilo deržave, bilo navlastnika. Izuzev onu privezanost, seljanom Rusie

u pogledu blagostanja biaše bolje neg igde u Europi, osim u Turskoj. Ali uz ono stanje većine naroda nemogaše biti napredka u znanostih, u obertih, u tergovanju, ni u istom težačtvu. Ukinuti to stanje biaše obćenita želja, ali biaše težkoćah. Izsluženi vojnik postaja slobodnim. Time bi s vremenom bilo nestalo nevoljničtva, dok je drugde po Europi vojnik svoje nevoljničtvo učverstjivao. Ali ono ukinutje činiaše se Rusom prekasno, ter god. 1861. bude ne samo nevoljničtvo ukinuto, nego, što nigde drugde, bude seljanom osiguran obstanak zemljom, ter bivši nevoljnici već god. 1861. dobiše onu slobodu, koja drugovom njihovim u hvaljenoj Praizkoj zapade stopervo 1872. Time se, u miru, obavi najznamenitii prevrat za kerstjanskih vremenah. Ustavu, zastupstvu, položen je temelj kroz „zemstva“, zastupstva guberniah.

Ako se primeri prihod Rusie s prihodom drugih zemaljah, ter se onde odračuna prevelik dohodak iz deržavnih imanjah i rudah, vidi se kako su ništetni tereti u Rusii.

U „znanstvenoj knjižnici medjunarodnoj“ sjaju i ruski učenjaci, ter se ona sbirka tiska ruski, kako i francezki, i englezki, i talianski, i nemački, pak učenjaci ovih narodah dostoje se čitati ruske „barbare“, i u ruskom „despotizmu“ ima onoga bilja plemenita, za koje se nezna u nekojih „ustavnih“ deržavah. Prosvetljeni Rusi, poznavalci Europe i staležah, u seljaninu traže budućnost, snagu, veličanstvo: pojavljenje koje se još pokazalo samo kod starinskih Rimljanah. Poslie ovoga rata Rusi će dobiti potrebitih polakšicah. Glavni nezadovoljnici, „urotnici“, „nihiliste“ Rusie, najodličnii su muži po staležu, po imatku i po znanju, njihovo rovanje mora prestati, i postati najčistiim i najzakoniim otačbeničtvom, dok im se dopusti javne posle razpravljati slobodnie i javno, a to vreme nije daleko. Kako nekad gerčtina raztrova rimsko carstvo, tako nemačka sduha raztače Europu i Ameriku.

Sama Rusia trebi tu sduhu, i naskoro može od nje očistjena biti.

Na mesto motriti trezno, i ocenjivati dostojno napredovanje Rusie, na mesto s njom sporediti, narodom slobodu, blagostanje prava dati, ter učiniti da ovi imaju što branit i da se nemoraju drugde boljemu nadati; kako se radilo nekad u Talii i u Nemačkoj ter se ocernjivanjem protivnikah, ubijanjem volje i snage narodah iz same meržnje do sjedinenja onih zemaljah stvorila ona sjedinenja, tako evo sustavno se radi o sjedinenju nove, u svakom pogledu najznamenitie deržave.

Rusia ima jaka i široka pleća i može podneti udaracah. Od deržave koja je susednu bivšu deržavu krivim novcem obterpala, koja je drugoj susednoj deržavi ponudila posredovanje proti Turskoj, a ovu proti onoj razjarivala, koje najvišji dostojanstvenik, za obseniti susedna vladara, svojoj ženi zadade poštenu reč da neima ugovora koj davno biaše podpisan, koja u svoja odlikovanja daje nepravu vrednost, kojoj je licumerje i u priliki nevera, povestničkom, kao bitnom bilegom: od te deržave nije ni Rusia sigurna. Ali Rusia to zna i u vreme najžestje besnotje ove, kako Rusi kažu, životinje ščetine, pokaza zube i dokaza da ova životinja po Rusiu još nije orogatila, — Rusia to dokaza kad-no nepriznade vladu Serrana, kad-no zabrani na Francezku navalit, i kad-no proti svemu rokćanju, uvede carinu u zlatu.

Ako bude sgode, ili se kod južna suseda nenajde većji dobitak, ona nevera bude se i za današnjega zameršaja pokazati. A sveršio se današnji rat kako mu drago Rusia vodi sustavnu politiku koju drugde zovu idealističkom; Rusia je zaslužila i dobila priklonost u Iztoku i u susedstvu; nadvladana, i makar okresana, ona se od dana do dana baca zazbilja svom snagom za srušiti gnjilež susedan; dobitnica, ona će urediti stvari tako da za nju dozrijavaju.

